

11958

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLETİŞİM ANABİLİM DALI

ELEKTRONİK MEDIA ORTAMINDA AKTİF /PASİF İZLEYİCİ SORUNU : TOPLUMSAL SİSTEM - TOPLUMSAL EYLEM İKİLEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Halil NALÇAOĞLU

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Aydın UĞUR

ANKARA - 1990

İÇİNDEKİLER

SUNUS	iii
GİRİŞ	1
1. İletişimin Bir Disiplin Olarak Özgünlüğü	1
2. Sistemci-İşlevselci Yaklaşım	5
3. Psikolojist Yaklaşım	6
4. Kitle Toplumu Yaklaşımı	7
5. Popüler Kültür Yaklaşımı	8
6. Toplumsal Bilis Yaklaşımı	8
7. 'Yeni' Elektronik <u>Media</u>	10
8. Sosyolojide Sentezci Yaklaşımlar	10
9. İletişim/Sosyoloji: Varsayımlar ve Kuramsal Bağlantılar	13
I. SOSYOLOJİDE ÖZNELCİLİK-NESNELCİLİK SORUNU	27
1. Birey-Toplum Çatışkısı	27
2. Toplumsal Eylem Sosyolojisi-Toplumsal Sistem Sosyolojisi	35
3. Sosyolojinin İnceleme Nesnesi Olarak Düşünceler: Karl Mannheim ve Bilgi Sosyolojisi	51
4. Talcott Parsons: İstencü Eylem Kuramı	58
5. Jacques Lacan ve Psikanalitik Özne	71
6. Anthony Giddens ve Yapılaşma Kuramı	84
II. İLETİŞİMDE AKTİF-PASİF İZLEYİCİ SORUNU	100
1. İletişim Araştırmalarında İzleyici-Mesaj İlişkisi	100
2. İzleyici Algısı ve Mesaj İçeriği	104
3. İzleyici Aktifliği ve Denetim Odağı	118
4. Toplumsal Bilis ve İzleyici Aktifliği	131
5. Kodlama ve Kodagımı	143
6. Yorumlayan Bir Topluluk Olarak İzleyici	155

III. 'YENİ' ELEKTRONİK MEDIA	179
1. 'Yeni' Media, Eski Tanımlar	179
2. Kitle İletişiminin 'Kitleliliği'	184
3. Yeni Elektronik Media ile İletişim	188
a) İnsan-Bilgisayar ilişkisinin Koşullu öğeleri	194
b) İnsan-Bilgisayar ilişkisinin Normatif öğeleri	198
SONUÇ	209
KAYNAKÇA	213
SUMMARY	227
EK 1	228

SUNUŞ

İnsanlar içinde yaşadıkları organik ve inorganik çevrede birer etmen [agent] olarak yalnız değiller. İnsanları 'özne' yapan kimi özellikleri gölgeleyip bastırarak edimlerini belirleyecek şekilde irade kullanan eğrilemesel 'üst-özneler' insanın toplumsal yaşantısında ve bilimsel söylem düzleminde giderek artan bir hızla önem kazanıyor. Aslında bu üst-öznelerin pek çok adı var: Toplumsal sistem, yapı, düzen, tarih vb.

Üst öznelerin insan etmeninin yanısıra aktiflik kazanmasının arkasında, kuşkusuz, bir takım tarihsel ve sosyolojik nedenler bulabiliriz. Bu nedenlerin ana eksenini, sosyolojinin bir bilim olarak gelişmesinde büyük payı olduğu söylenen, şu soru oluşturmaktadır: Toplumsal düzen nasıl mümkündür? Bu sorunun kendisi, yanıt ister pozitif, ister negatif olsun (yani, ister toplumsal uyum, ister toplumsal çatışkı öne çıkarılsın) toplumsal bütünlüklerin [totalities] kuramla açıklanabilir, kapsanabilir ve anlaşılabilir/ele geçirilebilir olduğunu söylemek anlamına gelecektir.

Öte yandan, Aydınlanma'yla birlikte gelişip, günümüz yeni (sağ) liberalizmine kadar uzanan bir rota izleyen, kendi kişiliği ve içinde yaşadığı toplum üzerinde yapıcı ve yaratıcı olan burjuva bireyine de bu yetilerinden dolayı pozitif bir bütünlük yüklenmektedir.

Epistemolojik düzlemde, özne-nesne ikiliği, sosyal bilim pratiğini mesru kılan epistemolojik tercih anlamında ise öznelcilik-nesnelcilik ilişkisi olarak adlandırabileceğimiz bu gerilim toplumsal kuramda yapı-eylem ikiliği şeklinde algılanabilir.

Aynı gerilim iletişim araştırmalarında ve kuramında da kendisini hissettirir. Bunun en açık göstergesi, gerilimin nesne yönüne ağırlık veren 'etki yaklaşımı' ve özne yanına ağırlık veren

*kullanım ve doyum sağlama yaklaşımının aynı olgu çevresinde karşıtlık içeren anlayışlara yönelmeleridir.

Söz konusu gerilimin toplumsal kuram önünde bir engel oluşturduğuna inanan bilim adamları gerek sosyoloji, gerekse iletişim disiplini içinde sentez arayışlarına girmişlerdir. Bu çalışmada yapılmak istenen ise gelişkinin iki kutbunda yer alan kurguların ve gerilimin temellerini sorgulamak şeklinde saptanabilir.

HN

Ankara, 18/1/1990

GİRİŞ

1. İLETİŞİMİN BİR DİSİPLİN OLARAK ÖZGÜNLÜĞÜ

Kısa bir geçmişi olan iletişim disiplinin hangi alt alanına bakarsak bakalım, göçü temel kavramın sosyal bilimlerin daha köklü disiplinlerinden (örneğin, ekonomi, sosyoloji, sosyal psikoloji dilbilim vb.) ödünç alındığını görürüz. Aslında bunda şaşılacak bir şey yoktur; olağan bilim pratiğinde komşu sayılabilecek disiplinler -hatta daha uzakları- birbirlerinden yalnızca kavramları değil, kavramsallaştırmaya temel oluşturan bakış açılarını, "bilim" anlayışlarını, metodolojilerini vb. de ödünç alırlar. İşte, belki de üzerinde önemle durulması gereken şey, tek tek kavramların düşünce tarihindeki kariyerleri değil, bu kavramların kullanılmalarını meşrulaştıran temel yaklaşımların, özgül bir kurama değil de, alana/disipline ait varsayımların arkasında yatan bilim anlayışının ve bunun pratikteki sonuçlarının sorgulanmasıdır.

Sorgulamanın ön koşulu, sorgulanacak olan şeyin ne olduğunu (sınırlarını şüphe götürmeyecek ölçüde kesinleştirerek) saptamaktır. Bu çalışmada sorgulanacak olan şey, iletişim disiplininin yapı taşları olarak kabul edilen bir dizi kavram ve bu kavramların farklı yaklaşımlar içinde nasıl kullanıldıklarıdır. Çalışılacak olan şeyin "kavramlar" olması çalışmanın kuramsal bir çalışma

olduğunu, 'sorgulama' iddiası ise eleştirel bir çalışma olduğunu gösterir. Bu anlamda sorgulanacak olan kavramları şöyle sıralayabiliriz: Media¹, izleyici, kod, kodağı, kodlama, mesaj, media sistemleri vb.

Sosyal bilim disiplinleri arasında kavramsal değiş-tokuşun olduğunu söylemek, aynı zamanda bu disiplinler arasında kavramsal köprülerin olduğunu söylemektir. İletişimle böyle bir alış-verişin

¹ Media sözcüğüne şimdiye kadar genişli karşılıklar bulundu ve kullanıldı. Bunlar arasında 'araç', 'ortam' ve 'mecra' sözcüklerini, hatta bu İngilizce sözcüğün Türkçe okunuşu olan 'medya'yı sayabiliriz. Ne var ki, bu sözcüklerden hiçbirinin iletişim disiplini içinde kullanılan media sözcüğünün anlamını -doyurucu bir şekilde- karşıladığını söyleyemeyiz. 'araç' ya da 'iletişim araçları' sözcüklerinden ilki çok genel kalmakta (bir kavram 'araç' olabileceği gibi, televizyon, kalem, kâğıt vb. de birer 'araç'tır), ikincisi ise çoğu kez tek bir sözcük ile ifade edilmesi gereken bir anlamı fazlasıyla özelleştirerek iki sözcük haline getirmektedir. 'Ortam' sözcüğünün kullanılması ise hem başka anlamlara da gelmesi açısından, hem de media sözcüğünün içerdiği araç olma anlamını ortadan kaldırması bakımından doğru olmayacaktır. Söz gelimi, yüzyüze iletişimin de bir ortamı vardır (bir oda, bir sınıf vb.) ancak, media deyince akla mutlaka bir araç gelmektedir. 'Mecra' sözcüğünün zaten Türkçe olmaması bir yana, asıl anlamı 'su yolu', 'dere/nehir yatağı' olmasından dolayı yine iletişimde kullanılan kanal [channel] sözcüğünün taşıdığı anlamı çarpıtıracağından kullanılması sakıncalı olacaktır.

Yaşayan Türkçe'de pek çok sözcüğün yaygın olarak Fransızca okunuşlarıyla kullanıldığı düşünüldüğünde (örneğin, koleksiyon, rötar, tretuvar vb.) ve henüz media sözcüğüne daha iyi bir karşılık bulunmadığından, bu çalışmada, sözcüğün İngilizcesi altı çizilerek kullanılacaktır. Media sözcüğünün kullanılan pek çok yabancı sözcüğe göre önemi ve merkeziliği göz önüne alındığında bir tanımın daha başlangıçta verilmesi yerinde olacaktır. Bu çalışmada kullanıldığı anlamıyla media, yüzyüze iletişim haricinde bilgi aktarımı için kullanılan tüm araç ve kanallara verilen genel addır. Bu anlamda, yazı, fotoğraf, film, duvar ilanları, bilgisayarlar ve bilgisayar oyunları, televizyon media'dır, konuşma, mimik ve benzeri sözsüz anlatım media sayılamaz. Sözcüğün bu çalışmada kullanıldığı anlamı en yakın kullanımı için bkz., Joshua Meyrowitz, No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior (New York: Oxford University Press, 1985) s. 331-2.

en yoğun olduğu disiplinler sosyoloji ve sosyal psikolojidir. O halde şunu söyleyebiliriz: İletişimin, sözgelimi, sosyolojiden ödünğ aldığı kimi kavramlar tanımlandıkları alana ait örtük veya açık varsayımları da beraberinde getirirler. Bu kaçınılmaz alış-verişin kimi yararları olabileceği gibi sosyal bilimler epistemolojisinin günümüze kadar gözülememiş önemli sorunlarının -olduğu gibi- iletişim disiplinine taşınması gibi elverişsiz durumlar yaratması da söz konusu olacaktır.

Bu sorunların en önemlilerinden biri, yapısal belirleyicilik ya da öznenin rolüdür. Epistemolojik düzlemdeki bu sorunun yalnızca kuramsal değil, ama aynı zamanda siyasal anlamları da vardır. Bunların başında toplumsal sistemler/kurumsal düzen karşısında özgür insan iradesi ya da kısaca insan özgürlüğü sorunsalı gelir. Sosyolojide öznelcilik-nesnelcilik ikilemi ile ifadesini bulan bu sorun iletişimde media"nın etkililiği/sınırlı etkisi veya aktif-pasif izleyici sorunu olarak karşımıza çıkar. İletişim disiplininin bugüne kadarki bilimsel pratiğinin daha çok görgül araştırma bulgularına dayanması, "eleştirel" başlığı altında incelenebilecek çalışmaların bu bulgularla pek fazla ilgilenmemesi, disiplin içinde -her çalışma konusunda olduğu gibi- özelleşmenin ve uzmanlaşmanın alt-alanlar ve hatta aynı alt-alan içinde yer alan farklı çalışmalarda farklı terminolojiler oluşturacak kadar gelişmesi, bu disipline özgü epistemolojik sorunların yeterince irdelenmesini engellemiştir.

İletişim çalışmalarının önemli bir bölümünü oluşturan "etki araştırmalarına" biraz yakından bakarsak karşımıza, belirli bir şekilde yapılaşmış media sistemleri ve yine tanımlanabilir bir

pozitivitesi olan (olduğu varsayılan) ancak sosyolojik anlamda toplumsal bir grup oluşturmayan izleyici çıkacaktır. İşte bu gelişmanın inceleme nesnesi de media ile girdiği etkileşim bağlamında izleyicilerdir.

İletişimde izleyici sorununa yaklaşımları kabaca üç grupta toplayabiliriz: Sistemci-işlevselci yaklaşım; psikolojist yaklaşım; ve görece yeni toplumsal biliş (sosyal psikoloji) yaklaşımı.

Bu yaklaşımlardan ilk ikisinin toplumsal bir özne olan izleyiciye bakışları davranışçı psikolojinin özneye bakışından çok farklı değildir. Yani, iletişimin -özellikle kitle iletişiminin öznesi olan izleyici, ancak davranışlarının sonuçları açısından tanımlanabilen, diğer bir deyişle, zihinsel düzenekleri ve bunların işleyişleri bilimsel bilgi sınırları dışında kalan bir özneydi. Ancak sistemci yaklaşımla psikolojist yaklaşımı ayıran en önemli nokta, psikolojist yaklaşımın toplumsal sistem (örneğin media) tarafından nihai olarak belirlenen öznesinin tercih ve davranışlarının belirli bir seçicilik yetisi sayesinde görece etkiye kapalılığıdır. Diğer bir deyişle, bu yaklaşımda davranış bireysel (psikolojik) ve toplumsal değişkenlerden eşit derecede belirlenerek biçimlenir. 1980'li yıllarda giderek yoğunlaşan toplumsal biliş ve iletişim araştırmaları, media karşısında izleyici stratejilerini iletişim disiplini içinde şimdiye kadar kullanılmamış bir dizi yeni kavram aracılığıyla incelemeye başlamıştır.

2. SİSTEMCİ-İŞLEVSELÇİ YAKLAŞIM

Bu üç yaklaşımdan ilki sosyolojide hâlâ ağırlığını hissettiren yapısal-işlevselci okulun pozitivist sosyal bilim anlayışı etkisi altındadır. Bu paradigma içindeki güçlü etki-zayıf etki tartışmaları, doğrudan veya iki aşamalı enformasyon akışı kuramları hep sosyolojiyi -klasik anlamda- sosyoloji yapan şu temel varsayım üzerinde durur: Toplumun bireye aşkın bir gücü, bir özerkliği vardır. Bu varsayım da gücünü şu ünlü organizmacı analogiden almaktadır: Toplumu oluşturan parçalar, yani bireyler, tıpkı canlı bir organizmayı (örneğin insanı) oluşturan ve bütünüle uyum içinde geliştiklerinde işlevsel olan kol, bacak, kafa gibidir; tüm bunlar tek başlarına "insan" değildirler, ancak biraraya gelip işlevlerine uygun olarak gelişmeye başladıklarında insanı oluştururlar. Bütün, her zaman parçaların aritmetik toplamından fazla bir şeydir.

Bu analoginin derinlemesine bir eleştirisine girmeden iletişim kuramları açısından sonuçları üzerinde duralım. Herşeyden önce bu anlayış, toplumun ya da toplumsal sistemi oluşturan alt-sistemlerin nasıl kurulduğunu anlamaya yönelik bilgi üretmez. Örneğin, belirli bir tür televizyon dizisinin "neden bu kadar tutulduğunu", "çocuklar üzerindeki zararlı etkilerini", "ne oranda şiddet ögesi içerdiğini" vb. kendi meşru metodolojisi çerçevesinde bilimsel bilgiye dönüştürebilir de, bu dizinin ait olduğu tarzı oluşturan söylem öğelerinin toplumsal kuruluşunu, yeniden ürettiklerini, diğer söylemlere nasıl eklemlendiklerini ve nihayet toplumun öznel söylemsel kuruluşunu vb. kendi meşru bilgi sınırları dışında tutar. Bunun başta gelen nedeni, anlamlar dünyasına

bakışın, mesaj içeriğinden kaynaklanan 'sunulan anlam'la sınırlı olmasıdır.

Sözü edilmeye degecek ikinci bir sonuç ise -ilkine bağılı olarak- anlamın oluşma/taşınma biçimini açıklamaya yönelik kodlama modelinin iletişim olgusuna uygulanmasına dairdir. Özellikle kitle iletişimi kuramlarında kodlama faaliyeti, anonim bir öznedir. Ancak yine de bu öznenin herkes için net bir anlamı olan bir ismi vardır: Media. Bu bakımdan sistemci media kuramlarının 'aktif', yani, bir amacı (eğitmek, eğlendirmek, ideoloji yaymak, statükoyu korumak vb.) olan, bu amaca ulaşmak için en uygun yolu/aracı kullanılarak birşeyler yapan (kodlayan) öznesi 'media sistemleri' ya da kısaca 'media'dır. Media'nın hedefi olan gerçek özneler ise, kendilerine birşeyler yapılan, görevleri sunulan anlamı -'gürültüleri' rağmen elden geldiğince doğru bir biçimde- anlamaya (kodaşımına) indirgenmiş izleyicidir.

3. PSİKOLOJİST YAKLAŞIM

Burada kullanıldığı anlamıyla psikolojist yaklaşım iletişim disiplininde 'kullanım ve doyum sağlama yaklaşımı' [uses and gratifications approach] ile özdeşleştirilebilir. Böyle bir özdeşliğin kurulmasının nedeni bu yaklaşımın media'nın baskın rolünü izleyicinin temel fizyolojik ve toplumsal güdüleri ve ihtiyaçları başlığı altında toplanabilecek değişkenlerle dengelemesidir. Birinci yaklaşımın, her zaman adını koymasa da, 'pasif', etkiye açık bir alıcıya indirgediği izleyiciyi kullanım ve doyum sağlama yaklaşımı 'aktif' olarak kabul eder. Ne var ki, bu yaklaşım da toplumsal sisteme ait değişkenleri öznenen bağımsız bir güç olarak

verili kabul ettiğinden, epistemolojik düzlemde ilk yaklaşımdan yalnızca bireysel davranışa yaptığı vurguyla ayrılabilir.

Gerek tanımladıkları bilimsel bilginin netleşen sınırları, gerek ulaştıkları sistemli (sınanabilir ve sunulabilir) bilgi üretme pratikleri ve gerekse kendi alanlarının temsilcisi olan bilimsel yayın ve akademik altyapıları açısından bu iki yaklaşım birer "paradigma" olarak adlandırılabilir. Ancak bu çalışmada gösterilmeye çalışılacağı gibi her iki paradigma da kendi normal bilim pratikleri (kuram ve görgül araştırmalar) gerçevesinde aktif-pasif izleyici sorununa doyurucu bir gözüm bulamamışlardır. Bu açmazın tek nedeni, kuşkusuz, paradigma içindeki bilim pratiği değildir. Bunların dışında en göze garpan neden "dışsal bir etmen" olarak görebileceğimiz ve görgül irdelemelere gerek duyulmadan genel kabul gören Eleştirel Kuram etkisi altındaki kitle toplumu kuramlarıdır.

4. KİTLE TOPLUMU YAKLAŞIMI

En kaba tanımıyla toplumun ve toplumsal kurumların eleştirisi olarak ele alabileceğimiz bu yaklaşım toplumsalı (tıpkı statükocu, muhafazakâr vb. sıfatları neredeyse ürettiği bilgiden daha çok ilgi çeken yapısal-işlevselci yaklaşım gibi) verili kabul eder. Modern toplumsal sistemlerde öznenin hangi toplumsal süreçler ve etkiler altında silikleştiğini ve giderek yok olduğunu göstermeye çalışın bu yaklaşım, tarih sahnesinde şaşırtıcı bir şekilde bireysel estetiğin, insan eylemine dayalı toplumsal alt-kültürlerin oluşmasına yol açmıştır. Ancak bu gerçeğe rağmen kitle toplumu kuramları gerek genel sosyal bilim, gerekse özel iletişim

literatürüne her şeye muktedir, yarattığı ve yaydığı kültürle insanları "tek boyuta" ve gri renge indirgeyen media nosyonunu yerleştirmeyi başarmıştır.

5. POPULER KÜLTÜR YAKLAŞIMI

Media'nın güglülüğü anlayışını pekiştiren bu dışsal etmene karşılık olarak ele alabileceğimiz ve bu etmeni dengeleyen bir başka yaklaşım 'popüler kültür yaklaşımı'dır. Kendi içinde geliştirdiği kavramsal araçları ile akademik dünyada hızla sağlam bir yer edinen ve giderek bir paradigma haline geldiğini söyleyebileceğimiz bu yaklaşım, kitle toplumu kuramının aşağıladığı tek renkli kitle kültürünün aslında (tıpkı beyaz rengin içinde tüm renkleri barındırması gibi) çok renkli ve özgürleştirici popüler kültür(ler)den oluştuğunu söyler.

6. TOPLUMSAL BİLİŞ YAKLAŞIMI

1980'li yıllarda psikolojist yaklaşımın 'davranan' bireyi ve sistemci yaklaşımın 'etkilenen' bireyinin iletişimin öznel boyutunu tam anlamıyla yansıtmadığını gören ve buna ilâve olarak iki yaklaşımın ilgi odakları arasında kalan önemli bir boşluğun doldurulması gerektiğine inanan bir grup bilimadamı iletişim anabashi altında toplumsal biliş paradigması oluşturmaya başlamışlardır. Bu paradigma ile, iletişimde ilk defa olarak toplumsal yapıların verili kabul edilmeyip iletişim edimi ile şekillenen toplumsal bilişin aynı zamanda toplumsal dünyayı şekillendirebileceği anlayışıyla karşılaşırız. Bu yaklaşımın, rahatlıkla, eski ve doğa bilimlerinin pozitivist epistemolojisi etkisi altındaki egemen

epistemolojiden bir kopuşu simgelediğini söyleyebiliriz. İnsanı bir bilgi işlemci olarak ele alan toplumsal biliş yaklaşımı, 1950 ve 60'lı yılların iletişim modellerinin işlevi mesajların kodagına indirgenmiş izleyicisinden ve 1970'li yılların işlevi toplumsal ve bireysel (psikolojik) ihtiyaçların doyurulmasına indirgenmiş izleyicisinden de farklı olarak, önceden oluşturulmuş bilgi yapılarını, hafıza süreçlerini ve bunlar arasındaki etkileşimin stratejilerini irdeleyerek uyarım ve tepke arasındaki -yukarıda anılan boşluğu doldurmayı amaçlar. Toplumsal yaşamı organizmacı analogiyle açıklamayı reddeden toplumsal biliş yaklaşımının kullandığı analitik modeli bir başka analogiyle temellendirdiğini görebiliriz. İnsan bilişinin işlemlerini tipik bir bilgisayar sisteminin bilgi işlem düzeneğine benzeten bu analogi, kitle iletişiminde izleyici açısından baktığımızda yine bir dizi sorun yaratacaktır. Ancak, bu sorunlar gelişmemizin ana izleği olan izleyicinin media karşısında aktif veya pasif olması bağlamında irdeleyebileceğimiz türden sorunlardır. Bu anlamda yukarıda anılan iki paradigmanın temelinde yatan ve klasik sosyal bilim epistemolojisinden devralındığını söylediğimiz sorunlarla karşılaştırıldığında bunlar üstesinden gelinebilir sorunlar olarak nitelenebilirler. Çünkü, iletişimdeki bu üçüncü paradigmanın media kuram ve araştırmalarını bölen yapay ayrımları birleştiren (ve aşan) sentetik yapısının, genelde sosyal bilimlerde, özelde ise sosyoloji bağlamında geliştirilen yeni bir epistemolojik anlayışla uyuştuğunu ve bu anlayışın da zaten özne-nesne sorunu aşmaya çalışan sentezci bir özelliği olduğunu söyleyebiliriz.

7. "YENİ" ELEKTRONİK MEDIA

İletişim disiplini içinde etki araştırmaları ve kullanım ve doyum sağlama yaklaşımı dışında inceleyeceğimiz toplumsal biliş yaklaşımının kökenlerinde 1950'li yılların sonlarına doğru davranışçı psikolojiden bilişsel psikolojiye geçişi bulabiliriz. "Yeni" başlığı altında toplayacağımız bilgisayar ve bilgisayar destekli iletişim ağları fenomeni, iletişim öznesine yaklaşımda önemli soruları formüleştirmemize yarayacaktır. Bu soruların başında, hiç kuşkusuz, çok tartışılan bilgisayarın başlı başına bir medium olup olmadığı ve yapılan işin iletişim olup olmadığı gelmektedir. Bu bağlamda ele alınabilecek bir başka konu ise, klasik kitle iletişim araçları ile "yeni" elektronik media'nın kitlesellikleridir.

8. SOSYOLOJİDE SENTEZÇİ YAKLAŞIMLAR

Gerçek toplumsal yaşam ve toplum kurumları arasındaki boşluğun, tam da bu boşluğu doldurmak adına geliştirilen tekniklerin de etkisiyle ortaya çıkan uzmanlaşmadan dolayı giderek büyümesi sosyal bilim epistemolojisinin eskiden beri üzerinde durduğu bir sorundur. Bu sorunun sınırlarını kabaca çizmek gerekirse, şunu söyleyebiliriz: Analitik yaklaşımlar ve buna karşılık olarak geliştirilen metodolojik teknikler toplumsal gerçekliği parçalara ayırarak kavramaya çalışırlar. Bu çabanın sonucunda -iletimde de gözleyebileceğimiz- uzmanlık alanları doğar. Bu uzmanlaşma -günümüzde olduğu gibi- bazen öyle noktalara varabilir ki, iki alt-disiplinin ya da iki farklı disiplinin ürettiği bilgiler birbirlerini tamamlamalarına rağmen toplumsal kuramda buluşamazlar.

Sosyolojideki sentezci yaklaşımların ayrıntılı bir özetinin verilebilmesi kuşkusuz bu çalışmanın sınırlarını aşar. Bu nedenle, öznelci ve nesnelci görüşün hangi noktalarda buluşabilecekleri, genel bir sentezin mümkün olup olmadığı gibi soruları tartışabilmek için egemen nesnelci anlayışın bilimseli ve bilimsel olmayanı ayırmak için gizdiği sınırları görmezden gelerek öznelci ve/ya sentezci anlayışların önde gelen isimlerinin bize verdiği ipuçlarını izlemek (bu çalışma kapsamında) yeterli olacaktır.

İncelenebilecek birinci sentezci bütünlüğü olan bir toplumsal eylem kuramı oluşturmak üzere yola çıkan Talcott Parsons'dur. Parsons, İstencî Eylem Kuramında Max Weber, Emile Durkheim, Vilfredo Pareto ve Alfred Marshall'ın kuramlarından yararlanarak bir sentez oluşturmaya çalışır². Bu çalışma temelinde ele alınabilecek en önemli kuramsal nokta, bir pozitivizm eleştirisi olarak düşünebileceğimiz, "özel anlam" kavramının bireylerin normatif değerleri içselleştirmesi bağlamında toplumsal kurama dahil edilmesidir. Toplumsal sisteme ait normatif değerlerin kısıtlayıcı değil, oluşturuca bir nitelik taşıdıkları sayılması ise bizim çalışmada ileri sürdüğümüz görüşleri desteklemesi bakımından cananıcı önem taşımaktadır.

İncelenecek ikinci sentez Alman sosyolog ve düşünür Karl Mannheim'ın bilgi sosyolojisi olarak adlandırdığı yaklaşımdır. Bu

²Sözü edilen çalışma The Structure of Social Action'dur. Parsons'un toplumsal sistem kuramını geliştirdiği daha sonraki döneminde bir sentezden ziyade tümüyle özgün bir analiz gerçevesi geliştirdiğini söyleyebiliriz. İncelenen kuramla devamlılıkları olmasına rağmen bu dönemin incelenmesi çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

yaklaşımına göre yapay toplumsal bölgelerin oluşmasına yol açan "şeyler" ve "düşünceler" (ya da anlamlar) ikiliğinin ortadan kaldırılması ve tek bir insan gerçekliği görüşüne varılması zorunludur. Bu yaklaşım da nesnel bir yapısı ve anlaşılabilir bir pozitivitesi olduğu varsayılan toplumsal bütünlüklerin şeyleştirilmesi tehlikesi karşısında yapılacak olan uyarının bir destekleyicisi olarak kabul edilebilir.

Alan Dawe, bu çalışma kapsamında görüşlerine yer verilecek ilk çağdaş sentezcidir. Dawe'in yaklaşımı, sosyal bilimlerde toplumsal sistem ve toplumsal eylem anlayışlarının özünde insan eylemini barındırdığı gibi bir sayıltıyla aslında senteze bile gerek bulunmadığı yolundadır. Yapılması gereken tek şey, olsa olsa bir "ayıklama" faaliyetidir; belirli bir ideolojinin ürünü olan "toplumsal düzen nasıl mümkündür" sorusunu yeniden üreten ve toplumsalın "kendi için" bir gerçeklik olduğunu kabul eden tüm kuramlar insan eylemine ve bu eylemin faili insan etmenine yer verecek şekilde yeniden gözden geçirilmelidir. Dawe'in yaklaşımı, ileride media ve izleyici etkileşimi incelenirken bu ikilinin aslında daha genel bir epistemolojik ayrım olan öznelcilik-nesnelcilik ayrımından etkilenmiş bir ikilik olduğunun gösterilmesinde önemli bir rol oynaması bakımından çalışmaya dahil edilmiştir.

Ele alınacak ikinci çağdaş sentezci Anthony Giddens'dir. Giddens, yapısal belirleyicilik sorununu "yapının ikiliği" anlayışına dayanan Yapılaşma [Structuration] Kuramı aracılığıyla aşmayı tasarlar. Oluşturduğu "yeni" epistemolojiyi besleyen kaynaklar ise dilbilim ve yapısalcı/yapısalcı-sonrası toplumsal kuramlardır. Çalışmamızın ana eksenini oluşturan "toplumsalın

aslında kurulmuş bir ger çeklik olduğu" görüşünü en iyi dile getiren ve bunu yaparken de yine öznelcilik-nesnelcilik ikilemine bir gözüm arayışı içinde olan Giddens'in yaklaşımı iletişim kuramları için özgün bir epistemoloji arayışı için yararlı olacaktır.

9. İLETİŞİM/SOSYOLOJİ: VARSAYIMLAR VE KURAMSAL BAĞLANTILAR

Gerek hareket noktası anlamında iletişim kuramı sayamayacağımız ancak kuramında media'ya geniş yer ayıran Eleştirel Kuram, gerekse II. Dünya Savaşı yıllarında Nazi propagandası için yaygın ve etkili bir şekilde kullanılan radyo ve yazılı basın, insanları birer "hedef" olarak görme anlayışını yaygınlaştırmıştır. Ancak, insanların büyük toplumsal güçler karşısında garesizleşmesi, hiçleşmesi, ya da daha uygun bir terimle, "yabancılaşması" bir yönüyle siyaset bilimine bağlı iletişim (siyasal iletişim) kuramıyla sınırlı olarak düşünülemez. İnsanların düşünce, tutum ve davranışlarının salt kendi iradelerinin ürünü olmadığı düşüncesi maddi anlamda temelsiz bir düşünce değildir. Nitekim, siyasal iletişim kapsamında ele alınabilecek pek çok etki araştırması ve siyasal toplumsallaşma araştırmaları, bireysel tutum ve davranışın kurumsal düzen tarafından nasıl şekillendiğini somut bulgularla ortaya koymaktadır. Bu şekillenmenin türü, yani, bu çalışma boyunca kabaca "etki" başlığı altında incelenen olgu çok ayrıntılı olarak açıklanmakta, söz gelimi, siyasal katılma, siyasal ilgi ve siyasal bilgi edinme kavramları ayrıştırılmakta, bunun yanı sıra genel toplumsal (siyasal olmayan) değişkenler de göz ardı

edilmemektedir³. Bu bakımdan çalışmamızda kullanılan etki kavramı, epistemolojik bir "ideal tip" olarak kabul edilmelidir. Diğer bir deyişle, bu kavram, bu çalışmada ele alındığı tarzıyla ideal bir model olduğundan bunun tam karşılığı herhangi bir somut etki araştırmasında ve bu araştırmanın kuramsal alt-yapısında bulunmayabilir.

Ancak, yine de belirlenimin gerçek düzeneklerini ortaya koyabilmek için şimdiye kadar çok sık sorgulanmamış bir dizi kavramın ve bu kavramların işlemselleştirdiği bağlamları meşru kılan varsayımların yeniden sorgulanması mutlaka gereklidir. Sorgulanması gereken kavramların başında "toplum" ve "toplumsal" gelmektedir. İnsan eylemi üzerinde belirleyici etkisi olan toplumsal güçlerin kaynağı olan toplum, sosyolojik bir inceleme nesnesi olarak nasıl kurulmaktadır? Toplum diye bir şey "gerçek" gerçeklikte var mıdır? Bireylerin toplumun kurulmasındaki rolü nedir? Bu ve bunun gibi pek çok soru, bireyin tümüyle analitik bir yapıntı olan "toplumsal yapılar" ya da bunlara zaman ve mekân boyutu

³ Aşağıdaki bulgu bu görüşü destekler niteliktedir:

...az eğitim görmüş veya hiç görmemiş kadınlar üzerinde televizyonun siyasal katılmaya yönelik etkisi pek fazla olmamakla beraber, siyasal bilgi kazandırma etkisi fazladır. Bu yönden düşünülürse, temel varsayım doğrulanmaktadır. Özellikle kuramsal modelde varlığı kabul edilen toplumsal yayılmanın etkisi, temel varsayımda denetim altında tutulmak istenilen düşük eğitim ve gelir düzeyindeki kadınlar üzerinde görülmektedir. Toplumsal yayılmanın etkisi, televizyonun doğrudan etkisinden fazladır.

Oya Tokgöz; Siyasal Haberleşme ve Kadın (Ankara: SBF Yayınları, 1979) s. 264-65.

(tarihsellik) eklenerek elde edilen toplumsal sistem/kurumsal düzen karşısındaki konumunu yeniden irdelememizi sağlayacaktır.

Buna kuramsal/bilimsel amaçların dışında da gerçekten ihtiyaç vardır. Eğer bilimsel söylem düzleminde insan eylemine toplumsallaştırma gibi bir işlev yüklenecekse (ki, bunun böyle olduğunu göstermek bu çalışmanın örtük amaçlarından biridir), söz konusu bilim pratiği kaçınılmaz olarak aynı zamanda siyasî bir pratik olacaktır. Siyaseti kurumsallaşmış (dar) anlamından sıyrırsak sosyoloji için kimi çağdaş yazarların yapmaya çalıştıklarını iletişim için yapmayı deneyebiliriz.

İletişim, gerek oluşturduğu görgül ve kuramsal bilgi stoğu, gerek bunları sistemli bir şekilde tartışıp kuramı ve araştırma programlarını yeniden gözden geçirebilme yeteneği, gerekse inceleme nesnesinin (iletişimin) toplumsal yapı içindeki yeri ve anlamı bakımından bir sosyal bilim disiplini olarak diğerlerinin yanında haklı bir yer edinmiştir. Akademik dünyada da önemi yadsınamayacak bir kuram ve araştırma potansiyeline sahip olan iletişim bugün üçüncü hatta dördüncü kuşak bilimadamlarını yetiştirmektedir. Ancak, sosyal bilimlerin bir özelliği olarak düşünebileceğimiz hızlı paradigma değişimleri iletişimin bilimsel pratiğini çabuk eskitmektedir. Buna teknolojideki gelişmelere koşut olarak çok büyük bir hızla gelişen kitle iletişim araçlarını da eklersek kimi temel kavram ve varsayımlar üzerinde kalıcı bir oydaşmanın varolmadığını gözleyebiliriz. Bu kavram ve varsayımların bazıları disiplin içinde üretilmiş, diğer bazıları ise yukarıda sözü edilen sakıncalarla birlikte komşu disiplinlerden (sosyoloji, sosyal psikoloji vb.) ithal edilmiştir. Üzerinde oydaşmaya

varılamayan kavramların başında 'izleyici' ve kitle iletişim araçlarının izleyici üzerindeki 'etkisi' gelir. İletişim içindeki eğermen paradigma tarafından 'etkiye göre' tanımlanan izleyici kavramının kendi iç bütünlüğü olan pozitif bir topluluğa karşılık gelmesi, bu kavramın analitik bir kurgu olma özelliğini gölgelemektedir. Dahası, bu kavram, izleyici grupları içinde toplumsal ve kültürel etkiye en açık olduğu varsayılanlarla (çocuklar, gençler, yaşlılar, az eğitim görenler veya hiç görmeyenler ve her yaştaki kadınlar) özdeşleştirilmektedir. İletişim kuramları içinde adı koyularak böyle bir kavramsallaştırmaya gidilmese bile, araştırma pratiğinde (ya da eski deyiimiyle 'fiiliyatta') yetişkin -beyaz- erkekler cinsiyetçi bir tavırla izleyici kavramının kapsamı dışında kalmaktadır⁴. Oysa izleyici, bu çalışmada ele alınacağı tarzıyla, tanımlanabilir bir pozitivitesi olmayan, diğer bir deyişle, sosyolojik anlamda toplumsal bir gruba karşılık gelmeyen bir kavramdır. Ortak edimleri ne kadar yaygın olursa olsun, ve ne kadar benzeşirse benzeşsin, bu edimlerin aktörleri toplumsal bir grup olarak anılamaz. Dünyanın her yerinde kaba hatlarıyla benzeşen toplumsal pratikler altında toplayabileceğimiz aktörler bulabiliriz; örneğin, 'öğrenciler', 'kadınlar', 'garsonlar' vb. hep dahil oldukları ve iyi veya kötü sonuçlarına maruz kaldıkları toplumsal pratiklerin öğeleridirler. Ancak bu aktörler yalnızca

⁴Bu durumda yapıların belirlenimi altında olmayan tek gerçek özne şaşırtıcı bir şekilde yetişkin erkekler olmaktadır. Bkz. Martin Allor; "Relocating the Site of the Audience", Critical Studies in Mass Communication, Cilt. 5, No.: 3, (Eylül 1988) s. 218.

katıldıkları eylemden ve bu eylemin sonuçları açısından (sınıfta kalmak, 'diğer' cins olarak nitelenmek, az bahşiş almak vb.) sosyolojik olarak anlamlı ve genellemeye uygun bir toplumsal grup oluşturmazlar.

O halde, şu soruyu sormalıyız: Bugüne kadar izleyiciler neden iç bütünlükleri olan, kavramlarla açıklanabilir pozitivitesi olan bir toplumsal grup olarak ele alınmıştır? Bu sorunun yanıtını sosyolojiye egemen olan bilim anlayışının dayattığı ve yine pozitif bir gücü, bir özerkliği olan toplum (toplumsal sistem ya da kurumsal düzen) kavrayışının iletişim tarafından sorgulanmadan ithal edilmesi gerçeğinde arayabiliriz. Kısaca ifade etmek gerekirse, sosyolojideki birey-toplum ikiliği, iletişimde izleyici-media ikiliği şeklinde yeniden formülleştirilmiştir.

İletişim ve sosyolojinin kavramsal bağlantılarını daha net olarak görebilmek için bu çalışma boyunca ele alınarak sorgulanan kavramları ve bu kavramların ait oldukları varsayımları sistemli bir şekilde gözden geçirmek yerinde olacaktır. Çalışmanın kendi sistematiği içinde bu varsayımları iki ana başlık altında toplayabiliriz: Klasik toplumsal kurama ilişkin varsayımlar ve klasik iletişim kuramına ilişkin varsayımlar.

I. SOSYOLOJİ

1. Ontolojik Düzlem:

- i. Toplum bireylerden oluşur (ama onların basit aritmetik toplamlarından fazla birşeydir).
- ii. Toplumsal sistem onu tek tek açıklama kapasitesine sahip olmayan alt-sistemlerden oluşur (media böyle bir alt-sistemdir).

iii. Bireyler, biyolojik yapılarının dışında kalan özelliklerinden dolayı toplumsal varlıklardır (bireyin toplumla olan organik bağı "toplumsallaşma" adıyla anılan ve hemen hemen tüm bir yaşamı kapsayan süreçle kurulur, zaman ve mekân boyutlarını içerdği için dinamik olan toplumsal sistemlerin işleyişi, artsürekli olarak toplumsallaşma süreciyle, eşsürekli olarak da mevcut toplumsal yapıların kısıtlayıcı etkisi aracılığıyla bireylerin iradelerini belirler).

2. Epistemolojik Düzlem:

- i. Özerk bir bütünselliği ve anlaşılabilir bir pozitivitesi olan toplumun bilgisi, öznel bilgilerin basit biraraya gelişlerinden fazla bir bilgidir.
- ii. Bireyin toplumsallaşması toplumun aşkın işleyişine dair bilgilerin bireye yaptırımlarıyla birlikte ulaşması anlamına geldiğinden, toplum bu bilgilerin hem öznesi, hem nesnesi ve hem de denetleyicisidir (bu anlamda, toplumun uyulması gereken bir düzeninin olması toplumdaki bireye doğru tek yönlü bir bilgi akışı anlamına gelir).

II. İLETİŞİM

1. Ontolojik Düzlem:

- i. İletişim özünde toplumsal bir olgudur; mesaj aktarımı anonim toplumsal oydaşma sonucunda oluşan kodlar sayesinde mümkündür (kodları oluşturan

kurallar ve kaynaklar bütünü, bu kuralların uygulayıcılarının öznel iradelerinden bağımsızdır).

ii. Toplumsal bir alt-sistem olarak media'nın aslı işlevi kitlelere/izleyiciye mesajlar kodlamaktır (bu anlamda izleyici genel bir kodağıcıdır).

iii. Media en önemli toplumsallaştırıcılardan biridir (bu anlamda günlük yaşamın öznesine aşkın bir güç olarak kabul edilebilir).

2. Epistemolojik Düzlem:

i. Toplumsal sistemin bir alt-sistemi olan media'nın ilettiği anlam (aktardığı enformasyon; mesaj içeriği) kendi iç bütünselliğinde öznel anlamları (alınan enformasyon) belirler.

ii. Toplumdan bireye gelen bilgilerin bir kısmının öznesi media'dır (bu ise tek yönlü bir enformasyon akışı anlamına gelir).

Bu çalışma kapsamında iletişim disiplini için tasarlanan alternatif varsayımları sıralamadan önce, sorgulanacak olan varsayımların oluşturduğu 'toplumsal' ve 'bireysel' alanların genel görünümü ile bu çerçevede 'denetim odağı' sorunsalına kısaca değinmekte yarar var.

Çalışma boyunca iddia edileceği üzere, yukarıda sıralanan varsayımların çerçevelediği alanda (klasik toplumsal kuramda ve klasik iletişim kuramlarında) bilgi üretmek aslında çok derin bir gelişkiyi içeriyor: Özneli aşan ve belirleyen nesnel (toplumsal), son kertede öznel bir çaba olan toplum veya media kuramı yapma çabasını şizofren bir etkinliğe dönüştürüyor. Çünkü, bu

varsayımlardan yola çıkan 'bilen özne' bilinebilir pozitivitesini varsaydığı toplumsalın özne-gibiliğini analiz etme araçlarına sahip olduğu için hem kendi hem de (özellikle iletişim bağlamında bilgi kaynağı olarak) toplumun nesneleri için kuramının satır aralarında şöyle demek zorunda kalıyor: "...toplum onları bağlar, beni değil."⁵

O halde, toplumun ve topluma ait olanın (toplumsalın) nasıl bir kavram olduğu sorusunun, toplumun ne olduğu sorusunu (ve tabii toplumsal düzenin nasıl mümkün olduğu sorusunu) önceleyecek denli önemli bir sorunsalın odağında yer aldığını kabul etmemiz gerekir. Çünkü, birinci soru, çoğu kez anlamını ve sonuçlarını hemen hemen hiç sorgulamadan kullandığımız bir gerçeğe, ya da daha doğrusu, bir yanılsamaya işaret eder. Bu yanılsamayı klasik anlamıyla 'toplum' diye bir şeyin pozitif bütünselliğini varsaymak olarak betimleyebiliriz.

Bu yanılsamanın en önemli sorunu varsayılan bütünselliğin etkisiyle ikinci düzeyde kurulan birey nosyonudur. Her ne kadar klasik sosyolojik yaklaşımların çoğu toplumu bireylerin oluşturduğunu bir ilksav olarak kabul etse de, birey nosyonunun bir başka kavramdan türetilmiş olması analizin giderek soyutlaşan aşamalarında onun giderek öznel anlam yaratmaktan uzak bir kuklaya dönüşmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

⁵ Gouldner, Alvin; The Coming Crisis of Western Sociology (London: Heinemann, 1971) s. 54, (Vurgu Yazarın). Bkz., varsayımlar I.1.iii., I.2.ii., II.1.i., II.1.iii., II.2.i. ve II.2.ii..

Aynı şekilde, media'da üretilen anlamın pozitif bütünselliğini varsaymak, bu kez iletişim disiplini içinde izleyiciyi media'nın, ya da daha doğru bir ifadeyle, mesaj içeriğinin (metnin) kurbanı haline getirmektedir. Bu durumda izleyici anlam yaratan bir özne olmaktan giderek uzaklaşarak, soyut varlığı ve (buna rağmen) pozitivitesi varsayılan media'yı izleme/kodağıcı eylemleriyle kazandığı bütünsellik ve pozitivite ile tanımlanmaktadır.

Bu gelişik durum metodolojik anlamda bir dizi karışıklığa ve yanlış kavramsallaştırmaya yol açmaktadır. Yapılan ampirik etki araştırmalarının hemen hemen tümünde belli bir medium temel alınarak elde edilen veriler genel bir 'etkililik' kavramını güçlendiren nesnel bir temel olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan, aynı geleneğin değışkeleri olarak kabul edebileceğimiz kimi yaklaşımlar, bu kez izleyicinin öznel anlatıları üzerinde duran media etkililiğı veya etkisizliğı/sınırlı etkisi nosyonlarını geliştirerek aslında başlangıçta varsaydıkları pozitif bütünlüğün aşkın karakterini onaylamış olamaktadırlar.

Bu tıkanıklığı aşmanın tek yolu toplumsal fenomeni sistemleştirerek açıklamak amacıyla kurgulanan kavramların giderek bu amacın birer aracı olmaktan çıkışlarını engellemek olsa gerek. Kuşkusuz bu yaklaşım kavramların ve kavramsallaştırmaların gereksiz olduğu anlamına gelmez. Ancak, toplumsalın farklı bir kavrayışının yeni ve farklı bir kavramsallaştırmayı gerektireceğini söyleyebiliriz. Dahası, bu 'yeni' kavrayışın yeni bir epistemolojiyi gündeme getireceğı açıktır. Bu kavrayışın temel ilkelerini şöyle sıralayabiliriz:

1. "Toplumsal" kendi içinde pozitif bütünselliği olan bir bilgi nesnesi değildir;
2. Bu nedenle toplumsalı anlamak için kurgulanan toplumsal yapıların tek yönlü (kısıtlayan) belirleyiciliğinden söz edemeyiz;
3. Toplumu kendisini oluşturan bireylerin öznel katkılarıyla söylem düzeyinde kurulan, buna karşın kendisini oluşturan eylem stratejilerine gerekli kural ve kaynakları sağlayan bir yapı içinde açıklayabiliriz;
4. Bireysel ve toplumsal arasındaki bu geçişkenlik, her ikisini birleşik olarak algılayan toplumsal kuramın gözünde öznelcilik-nesnelcilik ve dolayısıyla katı bir epistemoloji-ontoloji ayrımını gereksiz kılar.

Bu ilkelerin, özellikle sonuncunun, ütopyik bir karakteri olduğu bir gerçektir. Ancak bu çalışmada gösterilmeye çalışılacağı gibi, ne klasik pozitivist sosyal bilim epistemolojisinin ne de ona tepki olarak geliştirilen kimi yaklaşımların, örneğin, fenomenoloji ya da Lebensphilosophie"nin⁶ daha az ütopyik olduğunu söyleyemeyiz. Kaldı ki, "yapay zeka" [artificial intelligence] kavramının incelenmesinde göreceğimiz gibi, bilimsel bilgi üretim

⁶"Yaşam Felsefesi"; daha çok Nietzsche, Dilthey ve Bergson'un adlarıyla anılan ve özne ile nesnenin özdeşliğini savunan bu akım, "...gitgide yaygınlaşan soyut rasyonalizmin katılığına ve bunun sonucunda, gelişmiş kapitalizmdeki hayat tarzını temsil eden bireysel varoluşun standardlaşmasına karşı haklı bir protestoyu dile getiriyordu." (Kısa bir değerlendirme ve Horkheimer'in eleştirileri için) bkz., Martin Jay, Diyalektik İncelem: Frankfurt Okulu ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi 1923-1950, Çev.: Ünsal Oskay (İstanbul: Ara, 1989) s. 78-86.

pratiğinde bu ayrımın da eski katılığını yitirmektedir. Bu aşamada altı gizilmesi gereken nokta, önerilen epistemolojinin özne-nesne ayrımını reddetmediği, ancak, bu ikilik üzerinde kurulan ve suni bir gerilime yol açan öznelcilik-nesnelcilik ikiliğini aşmayı amaçladığıdır.

Özne ile nesnenin karşılıklı kurulması gibi bir anlayışla şekillenen epistemolojide denetim odağı nerede olacaktır? Aslında bu sorunun yanıtını şimdiden verdik. 'Karşılıklı kurulma' anlayışı, a priori varlığı kabullenilen sui generis bir dış gerçekliği veya psikolojist yaklaşımların etkisiyle ön plana çıkarılarak yine bir tür sui generis gerçekliğe kavuşturulan özneyi reddettiğinden bir anlamda belirleme yasasının yasadızlığını ortaya koymaktadır: Karşılıklı kurulma terimi kuşkusuz belirlenimi içerir; ancak bu tek yönlü ve körü körüne bir belirlenme değildir.

Özne-nesne ya da yapı-eylem ilişkisini anlama iddiasındaki bu analiz eğer gerçekten bunu yapmak istiyorsa, kurduğu soyut yapı-sallığı zaman ve mekân boyutlarını içeren somut oluşumlarda aramak zorundadır. Bu anlamda, önerilen yaklaşımın somut inceleme nesnesi iletişim terminolojisine yeni yeni girmeye başlayan 'yorumlayıcı topluluk' kavramı, yani toplumsal gruptur. Ancak, her ne kadar salt media'ya göre oluşmasa da, kitle iletişim araçlarının çok yaygınlaştığı günümüzde, toplumsal durumların, denetimin gerçekleştiği ve toplumsalın kurulduğu kesişme noktaları olarak farklı bir yapıya kavuştuğunu söyleyebiliriz. Bu değişikliği ne media'dan izleyiciye ne de izleyiciden media'ya doğru tek yönlü bir belirlenim şeklinde tanımlayamayız. Değişiklikten kastedilen, örneğin televizyonun özel alanlara girmesiyle, klasik Goffmancı

toplumsal bölge tanı mında yer alan algı duvarında⁷ bir pencere açılmasıdır. Bu durumda, toplumsal durumun Goffman'a ait tanımında yer alan fiziki bölgeler ve toplumsal etkileşim arasındaki ilişki dönüşerek enformasyon aktarımı kalıpları ile toplumsal etkileşim arasında kurulmaya başlanmış olacaktır⁸.

Media kaynaklı bilgiyi nerede, nasıl aldıkları, neye ve nasıl dönüştürdükleri (yeniden kodladıkları) anlamında izleme edimi çok değişkenli bir karşılıklı etkileşim ilişkisi olarak tanımlanabilir. Çok değişkenlilik kavramı, anlamı "sunulan anlam" ile sınırlandırmak yerine "kurulan anlam" ve bu kurma faaliyetinin öznesi olarak da "yorumlayan topluluk" kavramını gündeme getirir. Yukarıda kaba hatlarıyla belirlenen ve media'nın (özellikle elektronik media'nın) toplumsal yaşama katılmasıyla fizik sınırların ötesinde enformatif sınırlarla tanımlanan yorumlayan topluluk, katı sınırlarla belirlenen ve tek boyutlu bir işleve (kodağıma veya kullanma/doyum sağlama) indirgenen izleyiciden farklı olarak aktiftir. Bu aktiflik, ileride incelenecek olan kimi kuramcılarının gözünde rahatlıkla verili toplumsal kodlara muhalif bir eylemliliğe dönüşebilir.

izleyicinin aktif bir özne olarak nesnelin kuruluşuna katılımı bağlamında yeni bir metodolojiyi gerektiren yeni kuramsal gerçeveyi artık gizebiliriz.

⁷ Goffman, Erving; The Presentation of Self in Everyday Life (New York: Anchor Books, 1956) s. 106.

⁸ Meyrowitz, Joshua; No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior (New York: Oxford University Press, 1985) s. 36-7.

1. En genel anlamıyla toplumsal bir sistem olarak media, kendi içinde pozitif bir bütünselliği olan bir bilgi nesnesi değildir, işlevi mesaj kodlamaya indirgenemez.

2. Mesajların gerçek dolayımı olarak toplumsal oydaşmayla kurulan ve bireysel eyleme kuralları ve kaynakları sağlayan toplumsal kodlardan söz edebiliriz.

2.1. Toplumsal kodlar pratik bilinç düzleminde kurulan, buna karşılık kurucularını (özneyi/izleyiciyi) belirleyebilen yapılardır.

2.2. Toplumsal kodlar "kullanılarak" kurulur ve sürekli olarak yeniden kurulur.

2.3. Toplumsal kodların en genel kategorisi dildir.

3. Oydaşmanın tanımı gereği enformasyon akışını media'dan izleyiciye doğru tek yönlü bir (etkileme) ilişkisiyle sınırlandıramayız.

4. (Bu çerçevede) toplumsalı oluşturan göstergeler kümesinin kaynak ve alıcı ilişkisi içinde değerlendirmesi yapılırken kodlama ve kodagımı faaliyetleri yeniden gözden geçirilme-lidir.

4.1. Kodlama ve kodagımı ayrımı öznel-nesnel, bireysel-toplumsal , öznelci-nesnelci, media-izleyici vb. ikilemelerinin bir izdüşümüdür.

4.2. Bunlar yerine yapısal dilbilimdeki dil-söz ilişkisinin dinamiğiyle kurulan karşılıklı yapılanma modelini alırsak, kodlama ve kodagımını tek bir analitik başlık altında ele alabiliriz.

4.3. "4.2."deki işlem, sistemci yaklaşımlarla bilişsel yaklaşım arasındaki boşluğu ve kodlama ve kodaşımı arasındaki anlam geçişmelerinden kaynaklanan suni karışıklığı ortadan kaldıracaktır.

I. SOSYOLOJİDE

BİREY-TOPLUM GERİLİMİ-NESELCİLİK SORUNU

1. BİREY-TOPLUM GERİLİMİ

Toplum araştırmalarına, toplumsal problem formüleştirmelerine baktığımız zaman iki temel yaklaşımla karşılaşırız. Bu iki yaklaşım, sosyoloji söyleminin belkemiğini oluşturan birey-toplum geriliminin iki kutbundan birine yapılan vurguyla karakterize olur. Kaba terimler kullanmayı göze alarak söz konusu gerilimin "birey" yanına ağırlık veren yaklaşımlara "toplumsal eylem yaklaşımları", "toplum" yanına ağırlık veren yaklaşımlara da "toplumsal sistem yaklaşımları" diyebiliriz.

Gerçekte, bu gerilimin egemen olduğu söylemi yalnızca sosyolojiyle, hatta tüm sosyal bilim disiplinleriyle sınırlamak hatalı olur. Çünkü, Alan Dawe'in de belirttiği gibi birey-toplum gerilimi varlığını yalnızca bilimsel söylemlerde değil aynı zamanda gündelik yaşamın pratik etkinliklerinde ve yine gündelik yaşamın söylemsel kuruluşunda da hissettirir¹. Gerilimin yaygınlığı ve belirleyiciliği insanın toplumsal bir varlık olmasıyla açıklanabilir.

¹Dawe, Alan; "Theories of Social Action", Bottomore ve Nisbet (der) A History of Sociological Analysis (London: Heinemann, 1979) s. 369.

Çocuğun kendisini belli bir fizik ve toplumsal çevre içinde görmeye başlamasından itibaren, "başkaları", yani kendi dışındaki herkes, önem kazanmaya başlar. Çocuğun davranışlarını yönlendiren ve çoğu zaman kısıtlayan aile çevresi, ileride tek başına işine gireceği topluma uyum sağlayabilmesi için eğitim gördüğü temel eğitim kurumları, vb., hep "başka" bir güç olarak varolacaktır. Fabrikada çalışan işçi, bir devlet dairesine işi düşen vatandaş, öğrenim gören bir öğrenci, kısaca herkes kendi dışında bir "gücün" varlığını hem bilişsel hem de davranışsal düzlemlerde duyumsar. Bu güç kimi zaman iş veren sendikası, kimi zaman bürokrasi, kimi zamansa, sözgelimi, gelenekler olarak kavramsallaştırılacaktır. Ne şekilde olursa olsun bilişsel ve/ya davranışsal etkinliklerimiz esnasında bizim dışımızdaki bir güç varlığını duyumsatacaktır. Bu güce kabaca "toplum" diyebiliriz².

Ne var ki, yukarıda betimlenmeye çalışılan olguyu biraz daha yakından ve sıradan olmayan bir gözle incelediğimizde, "toplum" diye kavramsallaştırdığımız bu gücün yalnızca maddi olarak örgütlenmiş bir takım yapılardan ibaret olmadığını kolaylıkla görebiliriz. Bu türden yapıların dışında, soyut varlıklarıyla onları da kapsayan, üzerinde konuşulmadan anlaşmaya varılmış bir kurallar ve yaptırımlar sisteminin varlığından da söz edebiliriz. Simgesel olan veya olmayan bu kurallar ve bunların yaptırımları gündelik

²Açıkça görüldüğü gibi, bu, toplumun "negatif" bir tanımıdır. Toplumu tanımlamanın başka yolları da bulunabilir elbette. Ancak, ileride de açıklanmaya çalışılacağı gibi toplumun negatif olmayan bir tanımını yapmak demek ilksavsal [axiomatic] olarak düzenliliği varsayılan bir dizi fenomenen yola çıkılarak yapılmış soyutlamaların düzeyinde kalmak demektir.

yaşamın her evresinde kurulur, uygulanır ve yeniden kurulur. Toplumsal kurum ve örgütleri kuran ve işlerlik kazandıran toplumsal insan bu örgüt ve kurumlar içerisinde nasıl davranılacağına dair kuralları da koyar. Ayrıca, bu kurallara uyulmaması halinde uygulanacak olan toplumsal yaptırım da bu yolla belirlenmiştir.

Çoğu kez bizi de kısıtlayan, davranış ve düşüncelerimizi yönlendiren, 'yanlış' hareketlerimizi cezalandıran toplumun bu özelliğine katlanmamızın tek bir nedeni olabilir. Peter L. Berger bu nedeni "sosyolojik" olarak şöyle ortaya koyuyor: "...kurallara uymayı biz isteriz."³. Bu yaklaşım en açıklayıcı ifadesi şu sözde bulunabilir: "İdeal hapishanenin demir parmaklıkları yoktur!"

'Birey' diye adlandırdığımız toplumsal varlığın bu konumunun, analitik düzlemde tarihsel düzleme atladığımızda, ona ve onun toplumla olan ilişkisine atfedilen evrenselliğin, diğer bir deyişle genellenebilirliğinin kalmadığını görürüz. Çünkü, aslında 'toplum' diye bir şeye anlamlı bir bütünsellik ve bireyle olan ilişkisine bir karşılıklı etkililik atfedilmesi, sosyolojinin özerk bir disiplin olarak kendini ekonomik politika ve politik felsefeden ayırmasına rastlar. Kuşkusuz, sosyolojik bilgi üretiminin arkasında ise, söylemsel kurgulamaların dışında ve ondan görece bağımsız bir toplumsal gerçeklik yatmaktadır. Bu gerçekliğin kapsamı, sosyolojinin 'babaları' diye adlandırılan kuramcı ve araştırmacıların türlü modellerle açıklamaya çalıştıkları büyük

³Berger, Peter L.; Invitation to Sociology (Penguin Books, 1963) s. 110. (Vurgu benim).

bir toplumsal dönüşümle biçimlenmiştir⁴. Diğer bir deyişle, sosyolojinin ortaya çıkması birey ve bireylerarası ilişkilerin birden bire fark edilmesiyle değil, geçitli toplumsal tarih savlarıyla açıklanmaya çalışılan toplumsal dönüşümün bir sonucudur. Toplumsal dönüşümün atomize, yalnız, tek başına bir işlevi olan 'birey'i ve onun diğer bireylerle olan ilişkisi sosyolojinin başlıca koyutlarının [postulate] temelini oluşturacaktır. Yani; birey-toplum mantıksal ilişkisinin [antinomy] arkasında bir dizi koyut, ya da mantıksal olmayan bir dizi ilksav [axiom] vardır. Sosyolojik bir gözümlemeye girişen bir araştırmacı veya kuramcı anılan ilişkiden ve bunun yaratacağı sorunlardan -goğu kez- hiç söz etmeksizin üstü örtülü bir tercih yapacaktır. Tercih, ya bireyden ya da bireye aşkın toplumsal sistemden/yapılardan yana olacaktır. Oysa yukarıda da değinildiği gibi, toplum (toplumsal sistem, toplumsal yapılar vb.) ve birey (genellikle) birbirine karşıt güçler olarak değerlendirilmektedir. Böylelikle sosyolojinin başlangıcında meşru bir bilim nesnesini oluşturmak için zorunlu olarak varsayılan ve bu yüzden bir önermeler silsilesinin sonucu olmaktan çok ilksav niteliği taşıyan koyutlar, sosyoloji pratiğinde argüman içinde (mantıksal olarak birbirine

⁴Ferdinand Tönnies: Topluluk [Gemeinschaft]-toplum [Gesellschaft]; Sir Henry Maine: Statüye dayalı toplumsal ilişkiler-sözleşmeye [contract] dayalı toplumsal ilişkiler; Emile Durkheim: Mekanik dayanışma-organik dayanışma; Şikago Okulu: Bütünleşmiş [cohesive] toplum-atomize, heterojen, bozuk örgütlenmeli toplum/kent; Robert Redfield: Folk toplumu-kentsel toplum vb., bu modellerin kısa bir değerlendirmesi için bkz., Erik R. Wolf, Europe and the People Without History (Berkeley, CA: University of California Press, 1982) s. 11.

bağlı bir dizi önerme içinde) yerini almaktadır⁵. Örneğin göçün toplumsallaşmasındaki etmenleri araştıran bir sosyal bilimci "toplumsallaşma" kavramı içinde varolan "toplum" nosyonunu verili kabul etmektedir. Öte yandan, sözgelimi yapısalcı sosyal bilim söylemi içinde bilgi üreten bir başka sosyal bilimci "ekonomik yapı" kavramını kullanırken, bizzat kendisi de dahil öznel olan bütün anlamların yapıların türevi olduğunu yine varsaymaktadır. Her iki tür araştırma da, ne yazık ki, bulanık tümceler üretmek zorundadır. Kuşkusuz bu bulanıklık şimdiye kadar olan sosyal bilimler pratiğine değer kaybettirmez.

Sosyoloji söylemini önceleyen ve bir disiplin olarak kendisini ekonomi politik ve siyaset felsefesinden (dolayısıyla ekonomi, politika ve felsefeden) ayıran bu koyutlara biraz yakından bakmak bu aşamada yararlı olacaktır. Erik R. Wolf, dört farklı koyuttan söz eder:

1. Toplumsal yaşamın akışında insanlar birbirleriyle ilişkiye girerler...
2. Toplumsal düzen insanlar arasındaki ilişkilerin gelişmesine ve yayılmasına dayanır...
3. (İnsanları birbirine bağlayan) bağların oluşumu ve korunması büyük ölçüde ortak inanç ve geleneklerin varlığına ve geliştirilmesine bağlıdır...

⁵ Örneğin Barry Smart özne-nesne geriliminin insan bilimleri için kaçınılmaz ve hatta gerekli olduğunu savunmakta, bunu aşılması gereken bir engel olarak algılayıp aşmaya çalışmanın yanlış olduğunu söylemektedir. Bkz., Barry Smart, "Foucault, Sociology, and the Problem of Human Agency", Theory and Society, Cilt 11, No.: 2 (Mart 1982) s. 121-41.

4. Toplumsal ilişkilerin gelişmesi ve bütünleşmiş gelenek ve inançların yaygınlaşması bireyler arasındaki ilişkilerin bir bütünü olarak kavranan toplumu yaratır...⁶

Wolf'un da belirttiği gibi bu koyutlar sosyolojiyi politik, ekonomik veya ideolojik bağlamlar dışında toplumsal ilişkileri inceleme nesnesi olarak alan ve toplumsal fenomenleri açıklama gibi bir görev üstlenen "bilimsel" bir disiplin olarak tanımlar. Diğer yandan bu koyutlar toplumsal ilişkileri yalnızca bağımsız bir değişken olarak ele almakla kalmaz, bunlara aynı zamanda belli bir nedensellik de atfeder.

Daha önce de belirtildiği gibi, mantıksal olmayan bu öncüller, sosyoloji pratiğinde mantıksal bir ilişkiye, bir 'antinomiye' yol açarlar: Birey-toplum ya da özne-nesne (öznel-lik-nesnel-lik) ilişkisi. Bu ilişkinin izdüşümü hem gündelik pratikte hem de günlük yaşamın söylemsel düzlemlerinde bulunabilir.

Sosyolojinin koyutlarının oluşumuna yol açan toplumsal dönüşüm Anthony Wilden'in René Girard'a atıfla belirttiği gibi Başkasının artık Tanrı olmaktan çıkmasıyla toplumsallaşan modern bireyin doğuşunu hazırlamıştır⁷. Böylelikle, kavramsal ya da ideolojik olarak özerk⁸ olan burjuva bireyi karşısında Orta

⁶ Wolf; Europe and the People Without History, s. 8.

⁷ Wilden, Anthony; System and Structure (New York: Tavistock Publications, 1980) s.92.

⁸ Aslında burjuva bireyinin tam da 'özerk' olma sıfatından dolayı alması gereken bir başka sıfattan söz edebiliriz: imgelemsel [imaginary].

Çağ'daki insanlar gibi Tanrı'yı ve Tanrı'nın kitabını değil, tıpkı kendisi gibi özerk istençleri olan başka bireyleri bulmuştur. özerk ve özgür bireyin karşısındaki tek kısıtlayıcı etken başka bireylerin ortak istençleri ya da kısaca yapısal dönüşümden sonraki 'modern' toplumdur.

İmgelemsel bireyin imgelemsel istenç ve arzuları insanı insandan, insanı doğadan, insanı kadından⁹, medeniye vahşiden ayıran ilişkileri hazırlamıştır.¹⁰ Orta Çağ'ın toplumsal ilişkileri, toplumsal ve ekonomik devrimlerle, teknolojik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan sanayileşme ve kentleşmeyle dönüşürken ortaya birden bire eskiden varolmayan, tümüyle yeni bir birey çıkmamıştır aslında. Zaten "özgür ve özerk" bireyin aynı zamanda bir de "imgelemsel" sıfatını taşımasının nedeni de bu bireyin kurulanmış ve söylemsel düzlemde oluşturulmuş ideolojik bir yapıntı olmasındandır. Rousseau'nun ünlü "insan özgür doğar, ama her yerde zincirler altındadır"¹¹ sözünün nesnesi olan insan belli bir tarihsel dönemin ekonomik, politik ve ideolojik düzenini ussallaştıran, ona meşruiyet kazandıran bireydir. Toplumsal Sözleşme'nin hemen başındaki bu önerme Rousseau'nun ahlâkî bir yargıya varmasına yol açar. Tüm Toplumsal Sözleşme bu yargının oluşturulmasına ve meşrulaştırılmasına adanmıştır: İnsanı köleleştiren ve doğal olmayan tüm eşitsizlikler toplumsal saymaca ve

⁹Burada 'insan'dan kastedilen 'erkek'tir! (İngilizcede: Man)

¹⁰Wilden; System and Structure, s. 92.

¹¹Rousseau, Jean-Jacques; The Social Contract (Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 1952) s. 387.

kurumlar (hukuk) yoluyla giderilmek zorundadır. Özgür olmaman birevi özgürlüğe kavuşturacak ideal düzen ise birevin yaratıcılığı, yapıcılığını ve eşit koşullar altındaki rekabetini öne çıkaran liberal demokrasidir.

Dawe'e göre yalnızca Rousseau değil, tüm sosyolojik düşünce sistemleri anlamlarını "insan doğası"ndan türettikleri için. deşindikleri birev özünde ahlâkidir¹² [moral]. Yukarıda kovutlarına kabaca değinilen sosyolojinin amacı, böylelikle, özünde ahlâki olan sözde "yeni" bireye uygun bir topluluksal [communal] düzen bulmaktır. Sosyolojinin koyutlarında gizil olarak varolan ve bireysel alanın toplumsal alandan ayrışmasına yol açan yaklaşım¹³ insan doğasından yola çıkıp toplumun doğasını çözümlemek şeklinde ifade edilebilir. Söylemsel düzlemde kurulan birey, yeni bir insan-toplum ilişkisi gerektirdiğinden yine söylemsel düzlemde bir toplum nosyonunun oluşturulmasını zorunlu kılmıştır¹⁴. Bireyin temelde ahlâki karakterinden yola çıkılarak varılan toplumun kurulması işlemi de bu nedenden dolayı kaçınılmaz olarak ahlâki, dolayısıyla, "doktriner"dir. Bu durumun nedeni kısaca şöyle açıklanabilir: Sosyolojinin ortaya çıkışının tarihsel koşulları ona yeni bir topluluksal düzen kurma görevini yüklemiştir. Böylece, sosyolojinin "var olan'dan hareketle 'olması gereken'i kurma

¹²Dawe, Alan; "Theories of Social Action", Bottomore ve Nisbet (der) A History of Sociological Analysis (London: Heinemann, 1979) s. 369.

¹³Bkz. Koyut 1, yukarıda s. 31.

¹⁴Bkz. Koyut 4, yukarıda s. 32.

görevini üstlendiğini söyleyebiliriz. Toplum üzerine özünde ahlâkî görüşler üreten sosyoloji doktrinleri bu disiplinin dilini ve metodolojisini önemli ölçüde belirleyecektir¹⁵. Kolayca tahmin edileceği gibi, toplumsal yaşantının hem pratik hem de söylemsel düzlemlerinde önemli bir gerilim odağını oluşturan birey-toplum ilişkisi varlığını sosyolojinin kuram ve metodoloji bölgelerinde hissettirecektir. Bu bölümün hemen başında 'toplumsal eylem yaklaşımı' ve 'toplumsal sistem yaklaşımı' olarak ayrıştırdığımız söz konusu gerilim, Dawe'in formülleştirmesinde 'toplumsal sistem sosyolojisi' ve 'toplumsal eylem sosyolojisi' olarak adlandırılmışlardır¹⁶.

Mantıksal bir ilişkinin öğeleri olan özne ve nesne, hareket noktaları olan 'insan doğası' nosyonunun gözümlemesinin ahlâkî niteliğinden ötürü, yine ahlâkî bir nitelik taşıyan ve bu yüzden 'doktriner' olan iki sosyolojinin odağına yerleşmişlerdir.

2. TOPLUMSAL EYLEM SOSYOLOJİSİ-TOPLUMSAL SİSTEM SOSYOLOJİSİ¹⁷

Her bir sosyoloji, yani TES ve TSS kendi işlerinde tartışılmadan önce bunların birbirleriyle olan ilişkilerini vurgulamak yerinde olacaktır. Çünkü, birey-toplum ilişkisi için sık sık başvurulan 'madalyonun iki yüzü' eğretilmesi ampirik yaşamdan

¹⁵ Dawe; "Theories of Social Action", s. 369.

¹⁶ Dawe; "Theories of Social Action", s. 370 ve ilerisi.

¹⁷ Toplumsal eylem sosyolojisi ve toplumsal sistem sosyolojisi buradan itibaren TES ve TSS olarak anılacaktır.

türetilen bu çatışkının sosyolojik söylemdeki karşılığı olan TES ve TSS için de, çok anlamlı ve açıklayıcı olmasa da, geçerlidir. Diğer bir deyişle, TES ve TSS tıpkı birey ve toplumun kurgusal bütünlüğü gibi yine kurgusal bir bütünlük, tek bir sosyolojik sistem içinde düşünülebilirler.

TSS'ne göre toplumsal sistem ile toplumsal eylem arasındaki ilişki, toplumsal sistemden toplumsal eyleme doğru bir belirleme ilişkisidir. TES ise, toplumsal sistemi toplumsal eylemin bir türevi olarak kavramsallaştırır. Yani, TES'ne göre toplumsal sistem, aktif, amaçları olan, yaratıcı bireylerin kendi ve toplum üzerindeki eylemlerinin bir ürünüdür. İki sosyoloji arasındaki bu nitelik farkı, aslında yine ikisi arasındaki temel bir ortak noktayı gölgeler: Yukarıda da belirtildiği gibi her iki sosyoloji de özünde ahlâkî olan (yeni) bireye bir topluluksal düzen bulma çabasındadırlar. Bu çaba birinde insan etmeninin [human agency] özerkliğini tanımak, diğerinde ise reddetmek şeklinde kendisini gösterir. İşte tam da bu nedenle, insan etmeni ve dolayısıyla toplumsal eylem her iki sosyolojinin de 'paradoksal' olarak merkezinde yer alır¹⁸. Diğer bir deyişle, pratik ve söylemsel düzlemlerde canalcı önemi var gibi görünen birey-toplum ikilemi Dawe'e göre paradoksal bir nitelik taşır.

Dawe'in paradoks olarak nitelediği bu ikilem, bilgi sosyolojisinin kurucusu olarak anılan Karl Mannheim'a göre "sahte" bir sorunsal, çağdaş sosyolojinin önemli isimlerinden Anthony

¹⁸Dawe; "Theories of Social Action", s. 378.

Giddens'a göre ise sosyolojinin gelişmesinin önünde bir engel ve aşılması gereken bir gelişkidir.

Bu iki kuramcının soruna yaklaşımlarına geçmeden önce yine Dawe'in sözünü ettiği 'iki sosyolojinin' ayırıcı özelliklerine değinmek yerinde olacaktır.

İnsan etmeni açısından bakıldığında TSS kötümserdir. TSS' nin kötümser olması sistemin pasif bireyi yönlendirmesi, yönlendirmekle kalmayıp bilişsel yapılarını da belirlemesi anlamındadır. Bu belirleme ilişkisine kendiliğinden oluşmuş bir süreçmiş gibi bakmak yanlış olacaktır. Sistem pasif bireyi belirler; çünkü, birey denetim altında tutulmadığı zaman kendi ve içinde bulunduğu toplumsal çevre üzerinde yıkıcı olacaktır. Toplumsal sistemin bireyin bilişsel yapılarını şekillendirmesi sosyal psikolojinin temel ilgi alanlarından olan "toplumsallaşma" kavramıyla ifade edilen süreç sonucu oluşur. Toplumsallaşma süreci genelde bireyin içinde bulunduğu toplumsal çevreye uyum sağlaması/sağlayabilmesi için anonim olarak oluşturulmuş kuralların ve bu kurallara ait yaptırımların öğrenilmesi şeklinde tanımlanabilir. Toplumsallaşma, birey ve toplum ilişkisini geniş olarak içerir ve yalnız çocukluk ve gelişme çağıyla sınırlı olmayıp insan yaşamının hemen hemen tüm evrelerine yayılmış bir süreçtir¹⁹.

Toplumsallaşma süreci her ne kadar sosyal psikoloji tarafından tüm yönleriyle incelense de, bu disiplin tarafından sosyolojik bir gözle sorunsallaştırılamaz. Çünkü, sosyal psikoloji bu süreçte,

¹⁹ Aziz, Aysel; Toplumsallaşma ve Kitleesel İletişim (Ankara: A.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1982) s. 3, 4-11.

sürecin doğası gereği birey davranışı açısından yaklaşır. Dawe'in yaklaşımı ise sosyal psikolojinin 'teknik' yaklaşımının ötesine geçerek, TSS'nin toplumsallaşmanın gerektiği biçimde yaşanmaması halinde bireyin içinde olacağı varsaydığı konum üzerinde durur. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, gereğince toplumsallaşmayan bireylerin dünyası anarşi ve kaostan ibarettir.

İnsan eyleminin temelde arzulardan kaynaklandığı ve başkalarının da arzularının varlığı yüzünden insan toplumunun bitmek tükenmek bilmez bir savaştan ibaret olduğu düşüncesinin temelleri Hobbes tarafından atılmıştır. Bu noktada, TSS'nin temel analitik ve ahlâkî sorunsalı 'toplumsal düzenin nasıl mümkün olduğu' sorusunda odaklanır. Epistemolojik düzlemde ise, toplum, 'denetleme' fiilinin 'faili' olarak kendi kendini yaratan [sui generis] bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Doğal olarak bu sav toplumun öznel anlamlarda bilinçli insan faaliyetinin bir sonucu, bir türevi olduğu savıyla taban tabana zıttır. Bu görüş, Dawe'in de belirttiği gibi doğa bilimlerinden ödünç alınan organizmacı ve/veya sibernetik eğretilerle desteklenir²⁰.

Toplumsal düzenin nasıl mümkün olduğu²¹ sorusunun arkasında yatan 'düzen' düşüncesini sorgulamak, bu soruyu yanıtlamaya

²⁰ Dawe; "Theories of Social Action", s. 371.

²¹ Aslında bu soru toplumun düzenle özdeşleştirilmesi düşüncesinden hareket ettiğinden "toplumun nasıl olup da var olduğu" ya da "toplumun fizik olarak bölünebilir bireylerden oluşmasına rağmen nasıl olup da bütün olarak kalabildiği" şeklinde de sorulabilir. İşlevselciliğin temelinde yatan şu argümana bir göz atalım: "Toplumsal düzen içinde var olan her ögenin bir işlevi vardır." Oysa, bunun tersi zaten düşünülemezdi... Yani, toplumun (Dipnot Devam)

galmaktan daha verimli olacaktır. Yani, toplumsal sistemin belli bir 'sistemik' yapısı olduğu düşüncesinin kökenleri araştırılabilir. Diğer bir deyişle, birbirine 'organik' bağlarla bağlı işlevsel parçaların toplum adı verilen bütünü oluşturdıkları varsayımı verili kabul edilmeyebilir.

Toplumun belli bir 'sistemik' düzenliliği olduğu düşüncesinin iki değişkesinden [version] söz edilebilir: 1) Mantıksal değişke; 2) Tarihsel değişke.

Dawe'e göre toplumsal düzen düşüncesinin mantıksal değişkesi toplumsal düzeni ilksavsal [axiomatic] olarak ele aldığından bunu sorunsallaştıramaz. Çünkü, bu değişkeye göre toplum diye bir şeyi incelemeye başlamadan önce, onu analitik düzlemde soyutlama yoluyla oluşturmak zorunludur. Oysa böyle bir zorunluluğun varlığı 'düzen' düşüncesinin sorunsal olarak ele alınmasını gerektirmez. Gergi bir sosyal bilimci hangi düzeyde gelişirse gelişsin (makro veya mikro), eğer varlığını reddetmiyorsa, toplumu önce kâğıt üzerinde kurmak zorundadır; ancak bunu bir sorunsal olarak görmek hatalı olacaktır. Çünkü gerçek bir sorunsal totolojiler üzerinde duramaz.

Kökleri tarihte bulunabilecek toplumsal düzen düşüncesinin ikinci değişkesi Robert Nisbet'in deyişle "...eski rejimin

(Dipnot Devam)

olmaması/parçalanması gibi bir olgu söz konusu değildir. Yapısal işlevselcilik ile toplumsal dönüşüme doyurucu bir yanıt verdiği varsayılan işlevselcilik, doğası gereği, yapısında varolan bu totolojiden kurtulamamıştır. Yapısal işlevselciliğin kapsamlı bir eleştirisi için bkz., A. Smith, The Concept of Social Change: A Critique of the Functionalist Theory of Social Change (London: Routledge & Kegan Paul, 1977).

sanayileşme ve devrimci demokrasi rüzgarlarıyla gökmesiyle..." ortaya çıkan ve Romantik Muhafazakâr Tepki [Romantic Conservative Reaction] olarak adlandırılan düşün hareketinden kaynaklanmıştır.²² Fransız Devrimi ve Aydınlanma düşüncesinin yücelttiği aktif, rasyonel, yaratıcı bireyin karşısına "ahlâkî düzen"le çıkan Muhafazakâr Tepki'nin önde gelen isimleri arasında Bonald, de Maistre, Burke, Comte, Coleridge, Southley sayılabilir. Genelde kabul gören bir sava göre tarihsel kökenleri bu harekette bulunan toplumsal düzen düşüncesi sosyolojinin temel sorunsalıdır. Aslında, devrimlerle şekillenen bir tarihsel dönemin doğal ürünü olarak kabul edilmesi gereken Romantik Muhafazakâr Tepki'nin "ayakların baş, başların ayak" olmasından duyduğu korkuyu tek bir sosyoloji düşüncesiyle özdeşleştirmek çok da sağlıklı olmasa gerek. Nitekim sorunsalların sorunsallaştırıldığı bir üst dil kullanan ve bir kısmı yukarıda anılan gağdaş sosyologların pek çoğu özne-nesne ikileminde örgütlenen en az iki sosyolojiden söz etmektedirler.

Özetlemek gerekirse, TSS insan etmeni açısından kötümserdir. Temel ahlâkî ve analitik sorunsalı toplumsal düzenin nasıl mümkün olduğu sorusunda yoğunlaşır.

TES ise, TSS'nin tersine kavramsallaştırmasının temeline yerleştirdiği insan etmenine iyimser yaklaşır. TES'ne göre insan etmeni (yine insan doğasından hareketle) özerk, kendi ve toplum üzerinde yaratıcı, aktif ve en önemlisi, kendi kişiliğinin ve toplumun üretim ve gelişiminin tek kaynağıdır. Bu bakımdan toplum,

²² Aktaran, Dawe; "Theories of Social Action", s. 372.

sui generis bir gerçeklik değil, öznel anlamlarda kurulmuş bir yapıdır. Buradan hareketle, TES insanın kendi ürünü olan toplumun/toplumsal yapıların insan eyleminin önünde, ona aşkın ve onu kısıtlayıcı bir işlevinin olamayacağını savunur. Tam da tersine, toplum insanın ussal [rasyonel] bir ürünü, insan etmeninin bir türevidir.

Toplumsal sistemin birey önünde kısıtlayıcı bir engel olmaması, bireyin toplumsal yaşantısı içinde hiç bir engelle karşılaşmayacağı anlamına gelmez. TES'ne göre, bireysel edimin tek kısıtlayıcısı başkaları, yani diğer aktörlerdir.

İleride daha ayrıntıları ile üzerinde durulacağı gibi 'eylem' kavramının arkasında 'öznel anlam' [subjective meaning] kavramı yatmaktadır. Sosyolojinin nesnesi olan insan aynı zamanda özne olma niteliğindedir. Bu öznel anlam yaratma yetisinden alır. Max Weber ve onu izleyen kuramcılara göre sosyal bilimleri doğa bilimlerinden ayıran özellik sosyal bilimlerin inceleme nesnesinin (öznesinin) bu ikili konumudur. Dawe'in de açıklıkla belirttiği gibi TES için eylem ve anlam canalcı önemi olan iki kavramdır. Çünkü anlamın yaratılmasının önkoşulu toplumsal eylem ve etkileşimdir [interaction].

Öznel anlamın varlığı ve bilimsel bilgiye karışabilme özelliği²³, toplum bilimlerinin, özellikle sosyolojinin, yönteminin doğa bilimlerinin nesnellik ilkesine dayalı yönteminden nitel

²³Toplumu inceleyen bilim adamı da öznel anlam üreten, üretilmiş anlamlarla gevrelenmiş, kısaca 'toplumsal' bir varlıktır.

olarak farklı olmasını gerektirmektedir. Böyle bir yöntemin temelleri Max Weber tarafından atılmıştır²⁴. Sosyoloji literatürüne Verstehen (anlama) olarak geçen ve anlam yüklü insan eyleminin yorumlanması olarak (kabaca) tanımlayabileceğimiz bu yöntem, özellikle TSS'ne ve toplum toplumsal sistemlerin pozitivist açıklanma tarzına temel bir karşı çıkış olarak nitelenebilir.

TSS'nin kullandığı dilin temel ögeleri 'dışsallık' [externality] ve 'kısıt' [constraint] olarak saptanabilir. Sosyolojinin temellerine düzen problemini yerleştiren TSS, bu yaklaşımı, Romantik Muhafazakâr Tepki kapsamında değerlendirebileceğimiz Hobbes'un insan doğası üzerine görüşlerinden derlemiştir.

İnsan etmenine karamsar yaklaşımı iyi anlayabilmek için bu yaklaşımın biraz daha ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir. Hobbes'a göre insan üzerindeki dışsal kısıtlamanın ortadan kalkması halinde ilke olarak sınırsız olan arzular ve özel çıkarlar toplumun gözülmesine yol açacaktır. Bireylerin kendi başlarına sağlayamadıkları düzen onların özel çıkar ve arzularını kısıtlayacak bir toplum fikrinin varlığını zorunlu kılmaktadır. Toplumun bu öncelikli statüsü, yani, bireysel edimi kısıtlayıcı özelliğinden dolayı bireyi öcelemesi, ona kendini oluşturma ve varlığını sürdürme gibi bir özellik verir. Bu öncelik TSS'nin öznel bir boyutu olmadığı anlamına gelmez. TSS'nin öznel boyutuna, normların bireyce içselleştirildiği önermesi aracılığıyla

²⁴ Özellikle değer yargılarıyla ilgili olarak bkz., Weber, Max; The Methodology of the Social Sciences, (New York: The Free Press, 1949). Daha geniş bir yöntem tartışması için bkz., Weber, Max; Economy and Society, (New York: The Free Press, 1964).

dışsallığın dengelenmesi sayesinde ulaşılır. Ancak, kısıtlamanın temel kaynağı hâlâ dışarıda, insanı gevreyen toplumsal ortamda kalmıştır. "Kabaca ifade edecek olursak, aktör hâlâ sistemin alıcı kanadındadır."²⁵

Düzen problemini kuramsal ve pragmatik düzlemlerde formüle eden Romantik Muhafazakâr Tepki, adından da anlaşılacağı gibi 'tepkisel' bir düşünce sistemidir. Tepkinin sonucunda oluşan 'düzen' nosyonunun, genel kabul gören bir yargıyla sosyolojinin tek başat problemi olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ancak, tüm sosyolojik gözümleme tarihinin de tek bir kaynaktan beslendiğini iddia etmenin indirgemeci bir yaklaşım olacağına da değinilmişti. Böylesi bir indirgemeciliğin doğal sonucu, günümüze kadar olan sosyolojik söylemin 'ihmal edilen' bir yönünün hep varolması şeklinde özetlenebilir. İşte TES söz konusu ihmalin, yani, toplumsal aktörlerin öznel anlamlar gerçevesinde gerçekleştirdikleri eylemlerin gözümlemesinin üzerinde durmaktadır. Sosyolojik söylemin bu yönünü daha iyi anlayabilmek için Romantik Muhafazakâr Tepki'nin nesnesini sağlıklı olarak saptamamız gerekmektedir.

Tepkinin nesnesini üç ana başlık altında inceleyebiliriz: (1) Aydınlanma düşüncesi; (2) Fransız Devrimi; (3) Sanayi Devrimi. Tepkinin oluşmasına yol açan bu üç olgudan ilki, insan aklını yücelten ve karşısında başka bir güç tanımayan rasyonalizmiyle, ikincisi, her türlü geleneksel toplumsal kurumu yerle bir eden

²⁵ Dawe, Alan; "Two Sociologies", Sociological Perspectives, Kenneth Thompson ve Jeremy Tunstall (der), (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1971) içinde, s. 544.

düzen karşıtlığıyla, üçüncüsü ise yıkıcı bencilliğiyle karakterize olur.²⁶ Öte yandan, ortak hedefleri "insan özgürlüğü"²⁷ olan Aydınlanma Filozofları'nın oluşturdukları felsefi sistemin temel noktası, özünde insan ürünü olan toplumsal kurum ve tarihsel durumlar karşısında, insanın nasıl yeniden denetimi eline alabileceğidir. Bu düşünce, kolaylıkla anlaşılabilir olduğu gibi, insanın bir zamanlar elinde bulundurduğu denetimi şu veya bu şekilde (ama genellikle doğal olmayan yollarla) kaybettiği varsayımı üzerinde durmaktadır. Diğer bir deyişle, insanın kendi dışındaki toplumsal süreci nasıl denetleyeceği bu düşüncenin temel sorunsalıdır. Sosyolojik söylemin ikinci yarısını insanın toplumsal denetimi düşüncesinde temellenen bu yaklaşım oluşturmaktadır.

Özetleyecek olursak, eğer sosyolojik gözümlemenin yaygın sorunsalının tarihsel kökenleri Romantik Muhafazakâr Tepki'de ise, bu yaklaşımın karşıtı olan ve TES olarak adlandırdığımız "ikinci sosyolojinin" tarihsel kökenlerinde Aydınlanma düşüncesi yatmaktadır.

Bireyselliğin temelde bir burjuva değeri olduğu ve dolayısıyla topluma öznel bakışın kaçınılmaz olarak burjuvazinin atomistik, egoist, ve rasyonel görüşü olduğu yolundaki anlayış söz konusu edilen ikinci sosyolojinin özünde doktriner olduğunu vurgular. Toplumsal düzen sorunsalında temellenen "birinci" sosyolojinin ise durağanlığı ve dolayısıyla status quo yanlılığından dolayı

²⁶ Dawe, "Two Sociologies", s. 542.

²⁷ Nisbet, Robert; The Sociological Tradition, (London: Heinemann, 1967) s. 11.

doktriner olduğu malûmdur. Ancak burada üzerinde durulması gereken nokta, doktrinlerden arınmış bir bilim arayışından öte (ki böyle bir bilimin varlığı oldukça şüphe götürür) genel sosyolojik söylemin temelinde bir değil iki temel sorunsalın yattığına işaret edilmesidir.

Dawe'e göre toplumsal aktörlerin kendilerini çevreleyen toplumsal dünya ile kurdukları "denetim" ilişkisi, bu ilişki üzerinde duran TES'nin Sosyoloji olabilmesi için yeterli değildir. Böyle yalnızca özneye indirgenmiş bir düşünce sisteminin bireyciliğin [individualism] ve atomizmin kaçınılmaz zararlı etkisiyle bir doktrinin yanı sıra bilimsel bir söylem oluşturmaya imkan yoktur.²⁸ TES hem maddî hem de epistemolojik anlamda genel sosyolojik söylem içinde kendisine ayrı bir yer oluşturmaya mesru kılan iki çok önemli kavram üretmiştir. Bunlardan ilki anlamın mevcut tarihsel koşullarla olan aşkın ilişkisinden kaynaklanan ve bireysel edimleri genel anlam sistemleriyle ilişkilendiren merkezi anlam kavramıdır. Bu ilişkiyi biraz açacak olursak karşımıza aktörün içinde bulunduğu toplumsal duruma bir anlam yüklediği gerçeği çıkacaktır.²⁹ Yani aktör, belli bir toplumsal durumda nasıl davranması gerektiğine, o anda içinde bulunduğu durumla, genel, ideal anlamlar sistemini ilişkilendirerek oluşturduğu öznel, merkezi anlama göre karar verir. "Merkezi anlam", temel

²⁸ Steven Lukes'dan aktaran Alan Dawe, "Two Sociologies", s. 548. Ayrıntılı yorum için bkz. Lukes, Steven; "Methodological Individualism Reconsidered", British Journal of Sociology, Vol. 19 (1968) s. 119-129.

²⁹ Dawe, "Two Sociologies", s. 548.

referansı toplumsal aktör olduğundan, temel referansı toplumsal sistem olan merkezî değer kavramına karşıt bir kavramdır. 'Merkezî değer', aktörün içinde bulunabileceği farklı durumları ve bu durumlara ait özgül hedef ve tanımlarını türettiği genel bir yaşam anlamı gerçevesinde yer alan özyaşamsal parçalarını [biographical episodes] bütünleştirdiği alanı tanımlayan bir kavramdır.³⁰

İkinci önemli kavram ise toplumsal denetim'dir. Toplumsal denetim, argümanın bu noktasında analitik düzlemde devreye girer. Çünkü, "... bir durumu denetlemek, onun üzerine edimde bulunmak suretiyle ona bir anlam yüklemektir."³¹ Toplumsal denetim aynı zamanda eylem gerçevesine 'etkileşim' [interaction] kavramını da sokar. Çünkü, yine bir durumu denetlemek demek aynı durumda yer alan başkalarına (bir durumun 'toplumsal bir durum' olabilmesi için 'başkalarının' varlığı gereklidir) kişinin öznel tanımlarını empoze etmesi anlamına gelir. Böylelikle aktörün toplumsal denetimi onun etkileşim sistemiyle bütünleşecektir.

Merkezî anlam ve denetim kavramlarının birlikte oluşturdıkları toplumsal eylem yaklaşımı, toplumsal sistemleri kesintisiz etkileşim süreçlerinin bir sonucu, bir türevi olarak kavramsallaştırır. TES bu anlamda toplumsal kurum ve toplumsal rolleri analizi gerçevesinde açıklamak, bu iki kavramı eylem gerçevesinde yerli yerine oturtmak zorundadır. Toplumsal kurumlar ve roller, kolayca tahmin edilebileceği gibi, toplumu sui generis bir gerçeklik

³⁰ Dawe, "Two Sociologies", s. 548-9.

³¹ Dawe, "Two Sociologies", s. 549.

olarak kavramsallaştıran TSS için büyük bir sorun yaratmaz. Örneğin toplumda yer alan 'aile kurumu' TSS'ne göre onu gevreyen tüm toplumsal anlamlar, değerler ve simgelerle birlikte verili kabul edilecektir. Bu kurumu oluşturan bireyler de genel değerler sisteminin yaptırımlarla garantiye aldığı rollerinin gereklerini yerine getirecektir. Sözelimi cinsiyet rolleri toplumun genel değerler sisteminin yaptırımlarıyla en sağlam bir biçimde garantiye alınmış bir roller sistemidir. Bu anlamda rollerin sınırları yalnızca 'şunu yapmak yasaktır, böyle davranmak törelere aykırıdır, topluluğun düzenini bozar' gibi tanımlayıcı cümlelerle değil ama aynı zamanda zengin bir simgeler sistemiyle de gizilmiştir. Yeni doğan ve henüz hiç bir toplumsal ilişkiye girme şansı olmamış bebeklerin bile 'oğlanlara mavi, kızlara pembe' sözüyle biçimlenen bir ayrıma tabi tutulmaları rollerin simgesel yönüne iyi bir örnek olabilir. Oysa TES, yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi aile kurumunu ve bu kurumu sarmalayan değerler sistemini insana aşkın [trans-human] bir güç olarak görmeyecektir. Yine bu örnek üzerinde söyleyecek olursak, toplumsal eylem yaklaşımı insan eylemi içindeki köklerini araştırarak aile kurumunun büyümesini kırmak [demystify] yoluna gidecektir. Burada açıkça görüldüğü gibi, toplumsal aktörün kendi yarattığı toplumsal bir kurum üzerindeki denetimi vurgulanmaktadır. Epistemolojik düzlemde ise, gözümlemenin temel birimi toplumsal aktör olduğundan öznel anlam kavramı büyük önem taşıyacaktır. İnsan, öncelikle anlam üreten bir varlık olarak ele alındığı için; aile kurumu örneği kapsamında, aile bireylerinin ailenin ne olduğu ve ne olması gerektiği konusunda oluşturdukları anlamlar incelenecektir. Anlamların incelenmesi işi ise, doğal

olarak, sosyolojik sorgulama mantığını doğa bilimlerinin sorgulama mantığından uzaklaştıracaktır. izlenecek olan sorgulama mantığı ise "anlama" [Verstehen] olarak kabul edilebilir.

Böylelikle tanımlamış olduğumuz iki sosyoloji, TES ve TSS, insan doğası, toplum ve bu ikisi arasındaki ilişkiler üzerine karşısavlar [anti-thesis] üreten epistemolojik ve kuramsal yaklaşımlar ve nihayet farklı bilimsel pratikler üreteceklerdir. "Özetle, biri eylemi sistemin bir türevi, diğeri sistemi eylemin bir türevi olarak görür."³² İki yaklaşım gerek hareket noktalarındaki, gerek yukarıda özetlenen temel varsayımlarındaki ve gerekse toplumsal görüngüleri anlayabilmek, gözümleyebilmek için en uygun gördükleri araştırma mantığındaki temel gelişki, özellikle sosyolojide ve diğer sosyal bilim alanlarında gözlenebilir. Bu anlamda, sosyolojik bilgi üretiminin itici gücünün bu gelişki olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

Eski rejimin (feodal toplum düzeninin) toplumsal işbölümü, grup ilişkileri, iş ahlâkı ve toplumsal yaşamın diğer pek çok alanı ile birlikte yıkılmasıyla birlikte ortaya birden bire eskiden varolmayan bir birey tipinin çıkmadığını daha önce belirtmiştik. "Eski düzenin yıkılması", kuşkusuz, gündelik toplumsal yaşantının geçitli boyutlarını derinden etkileyen, uzun bir süreçti. Böyle bir yanılgıya düşülmesinin başlıca nedeni toplumsal dönüşümlerin kâğıt üzerinde gerçek zaman boyutlarını yitirip sözel bir kronolojiye dönüşmesi olarak teşhis edilebilir. Bir bilim

³²Dawe, "Two Sociologies", s. 550-1.

olarak sosyolojinin bu değişen koşullara verdiği farklı tepkilerden hareketle "veni" bireve, ona uygun bir topluluksal düzen sağlamaya çalıştığından da söz etmiştik. Söz konusu tepkinin ise toplumsal analizlerin başlangıç noktası olan "insan doğası" yorumlarında ortaya çıkan farklılaşmadan kaynaklandığı ise vurgulanan bir diğer noktaydı.

Alan Dawe'in argümanın belki de en can alıcı noktası işte bu iki yorumun aslında gerçek bir gelişki, yani, öncülleri mantıksal olarak bağdaştırılamayan farklı iki argümandan kaynaklanmadığı, tersine, her iki yaklaşımın da tek bir insan etmeni nosyonundan hareket ettiği düşüncesidir. Dolayısıyla, yukarıda başlangıcından günümüze kadar sosyoloji kuram ve pratiğinin itici gücü olduğunu söylediğimiz gelişki aslında gerçek bir gelişki değil, ama gerçek bir paradokstur.³³ Dawe nasıl olup da topluma bu kadar farklı açılardan bakan iki yaklaşımın (TSS ve TES) aslında tek bir hareket noktası olduğunu iki kuramsal kanıtla ortaya koyuyor: öncelikle, yukarıda da belirtildiği gibi, iki sosyoloji tek bir insan etmeni sorusuna iki farklı yanıt vererek yollarını ayırmaktadır. Bunlardan biri insan etmenine "kötümser" bakarken, diğeri ona yapıcı, yaratıcı vb. sıfatlar yükleyerek "iyimser" bakmaktadır. O halde vardıkları noktalar farklı bile olsa iki sosyolojinin başlangıç noktaları aynıdır. Öznenin aktiflik sorunu, yani, onun özgür ve özerk olup olmaması ise ikinci kuramsal kanıtın temelini oluşturan önermeye yol açmaktadır. TSS bireyin toplum (toplumsal

³³Dawe, "Theories of Social Action", s. 368.

sistem) tarafından kısıtlanmadığı, düzenin yaptırımlarla garantiye aldığı kurallara uymasının şu veya bu şekilde sağlanmadığı durumda onun kendi ve içinde yaşadığı topluluk üzerinde yıkıcı eylemlerde bulunacağını varsaymakla zaten ona belli bir 'aktivite', belli bir karar verme alanı sağlamış olmuyor mu? Yine hareket noktası aynı ama varılan sonuç farklıdır: TES bireyin özerk ve özgür eyleminin kuruculuğunu vurgularken, TSS aynı bireyin eyleminin 'yıkıcılığı-nı' ön plana çıkarmaktadır.³⁴

Özetlemek gerekirse, sosyolojik gözümleme tarihi insan etmeni nosyonunun bulanık [ambiguous] yükselişine verilen farklı yanıtların tarihidir. Bu bulanıklığın iki yüzü (olumlu ve olumsuz, iyimser ve kötümser yüzleri) iki farklı toplumsal eylem kavramına yol açmıştır. İki geleneğin 'düzen' ve 'denetim' sorunsalları daha genel bir insan etmeni sorunsalına bulunmuş iki farklı yanıtı ibarettir. Bu nedenle iki sosyoloji de aslında toplumsal eylem sosyolojileridir.³⁵

Dawe'in bu sentezinin vurguladığı nokta aslında farklı perspektiflerden bakılarak farklı şekillerde daha önce de varılmış bir noktadır. Bunlardan birine örnek oluşturması amacıyla bir sonraki bölümde Alman sosyoloji okulunun önde gelen isimlerinden Karl Mannheim'ın 'bilgi sosyolojisi' sentezi incelenecektir.

³⁴Dawe, "Theories of Social Action", s. 367-74.

³⁵Dawe, "Theories of Social Action", s. 368 ve ilerisi.

3. SOSYOLOJİNİN İNCELEME NESNESİ OLARAK DÜŞÜNCELER: KARL MANNHEIM VE BİLGİ SOSYOLOJİSİ

Karl Mannheim Alman idealist düşünce geleneğinin sosyolojide bir sentezcisi olarak karşımıza çıkar. Sosyal bilimleri doğa bilimlerinden ayıran en önemli özelliğin, sosyal bilimlerin nesnesi olan insanın düşünme, yani, düşünce üretme yeteneği olduğu daha önce vurgulanmıştı. Alman düşünce geleneğinde, G. W. F. Hegel başta olmak üzere, toplumsal anlamların kavranması ve analizi için görünürdeki gerçekliğin ve olguların kavranmasının yeterli olmadığı düşüncesi başat olmuştur.

Karl Mannheim, bir anlamda sosyolojinin temel yapı taşlarının yerli yerine koyulduğu Alman geleneğinde düşüncelerin ancak toplumsal ve tarihsel bağlamlarında gerçek anlamlarını kazanacağı yaklaşımının Hegel'in fenomenolojisinden kaynaklandığını söyler. Tarihin belli bir hedef gözetken idea'nın hareketi olduğu spekülasyonu Mannheim'ı böyle bir yargıya varmaya yöneltmiştir.³⁶

Mannheim, Dawe'in yıllar sonra işaret ettiği bir noktayı, sosyolojinin itici gücünün felsefe gibi analitik kaygulardan değil, bizzat topluma iğkin, toplumdan kaynaklanan bir dizi pratik sorundan oluştuğu noktasını önemle vurgulamıştır. Bu bakımdan Amerikan sosyolojisinin, Simmel'in tanımlamasına koşutluk oluşturacak bir şekilde, inceleme nesnesi olarak 'toplumsama biçimleri'ni [forms of sociation] kavramsallaştırması anlaşılır bir

³⁶ Mannheim, Karl; Essays on the Sociology of Culture (London: Routledge and Kegan Paul, 1962) s. 15-16.

şeydir. Toplumsal yaşantımızı oluşturan sayısız toplumsal durumun sosyolojinin inceleme alanını oluşturduğu ve bunun da böyle olması gerektiği yadsınamaz bir gerçektir. Ancak burada üzerinde durulması gereken nokta toplumsal durumların sosyolojinin nesnesi olmasının meşruiyeti değil, tek meşru nesnesi olup olmadığının anlaşılmasıdır. Tahmin edilebileceği gibi, özellikle Amerikan sosyolojisinde hemen hemen bütün düşünce okulları bu "nesne bencilliği"ni yaparlar. Oysa toplumu incelemek gibi bir görevi yerine getirmenin ön koşulu değinilen gerçeğin doğasını anlamak, ona bir kimlik, ona gerçek kimliğini kazandırmaktır.

Bu koşulu yerine getirmek için atacağımız her adım bizi kaçınılmaz olarak Mannheim'ın geldiği noktaya getirecektir. Bu ise bir önceki ayırmada vurgulanan ve Alan Dawe'in kavramsallaştırmasıyla örneklenen temel gerilime denk düşer. Bu gerilim birey-toplum gerilimidir.

Daha önce toplum diye bir nesneye sahip olabilmek için böyle bir şeyi analitik düzlemde ve belli bir sistemik düzenlilik içinde oluşturulmasının mantıksal zorunluluğundan söz etmiştik. Simmel'in sosyolojinin inceleme alanı olarak tanımladığı "toplumsama biçimleri" söz konusu mantıksal zorunluğun ürünü olan kategorilerden yalnızca biridir. Sosyolojinin yine soyutlamayla elde edilen bir diğer inceleme nesnesi Mannheim'ın bilgi sosyolojisi ya da düşünce sosyolojisi olarak adlandırdığı alanın nesnesi olan "düşünceler" veya onların kaynağı olan ustur.³⁷ Soyutlama sonucu oluşturulan ve

³⁷ Mannheim; Essays on the Sociology of Culture, s. 18-19.

Dawe'e göre tüm sosyolojik analizin tarihine damgasını vuran bu gerilimin kaynağındaki ikiliğe Mannheim'ın yaklaşımı şöyle özetlenebilir:

Sosyolojinin önceden soyutlanan iki ögeyi, şeyleri düşüncesele [ideational] karşı toplumsal bölgelere ayıran ikilik, nihaî olarak tek bir orijinal insan gerçekliği nesnesi görüşünde erimek zorundadır.³⁸

Mannheim'a göre eğer soyutlamayla elde edilen gelişik kategoriler nihaî bir sentezle birleştirilmezse pek çok kişinin çoğu kez farkında bile olmadan düştüğü bir hataya düşülecektir: Kurgulanmış olanla dış gerçeklikte kurgulanmadan, deyim yerindeyse, ham olarak varolanı karıştırma hatası. Sosyolojinin nesnesine bu gözle baktığımızda, "toplumun" gerçekte varolmayan ama ancak insanın bilinçli çabasıyla oluşturulan bir gerçeklik olduğu savı ileri sürülebilir. Bu savın doğru olduğunu kabul etmek ise mutlak bir toplum kategorisi yerine öznel tercihlerle şekillenen, göreceli ve birden fazla toplum düşüncesine alışmayı gerektirmektedir.

Böyle bir sav nasıl kanıtlanabilir?

Öyle görünüyor ki, temel sorunsallarını somut toplumsal pratiklerden alan sosyolojinin epistemolojik gözümlemesinin birden fazla nesne (ve özne) ve dolayısıyla birden fazla sosyoloji görüntüsü sergilemesi bu savı (en azından epistemolojik düzlemde) kanıtlamaktadır. Bilgi veya düşünceler sosyolojinin nesnesi olarak ele alındığında ise oldukça karmaşık bir dizi sorunla

³⁸ Mannheim; Essays on the Sociology of Culture, s. 19.

karşılaşılabacaktır. İste birden fazla toplum savının ontolojik olarak kanıtlanması bu sorunlardan yalnızca biridir.

Bilgiyi toplumsal incelemenin temel eksenine oturttuğumuzda ve Berger ve Luckmann'ın işaret ettiği gibi bu görüngüyü kuramsal düzlemde ele almayıp gündelik yaşam düzlemine indirgediğimizde birden fazla toplum savına ontolojik meşruiyet alanları bulmuş oluruz.³⁹

Başkalarıyla da paylaşılan gündelik yaşamda insan amaçları ve ihtiyaçları doğrultusunda 'eylemler' yapar. Gündelik yaşam, böylece, insanın eylem ve düşünceleriyle ulaşabildiği, gerçekliği kendi 'burada'sı ve 'şimdi'si açısından değerlendirdiği özneler arası etkileşim alanı olarak tanımlanabilir. Bu alanın gerçekliği de, doğal olarak, öznenin diğer öznelerle etkileşimi ile kurduğu bir gerçeklik olacaktır. Gündelik yaşamda öznenin toplumsalla ilişkisini kuran öge de başka yaşam alanlarının terimlerini özneye taşıyan 'dil' olacaktır.⁴⁰

Mannheim'a göre yapay olarak parçalanmış bilgimiz, bütünsel bir insan ilişkileri görüşü elde edebilmemiz ve dolayısıyla doğru toplumsal bilgi edinebilmemiz (toplumu anlayabilmemiz) için birleştirilmelidir.⁴¹ "Zihinsel işlevleri eylem bağlamında"⁴²

³⁹Berger, Peter L., T. Luckmann; The Social Construction of Reality, (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1976) s. 26.

⁴⁰Berger ve Luckmann; The Social Construction of Reality, s. 27.

⁴¹Mannheim; Essays on the Sociology of Culture, s. 20.

⁴²Mannheim; Essays on the Sociology of Culture, s. 20-21.

inceleyen bir yaklaşım olarak bilgi sosyolojisi böyle bir sentez için gerekli olacaktır. Çünkü, Simmel'in deyişiyle hem 'toplumsama biçimlerini' hem de 'anlam/bilgi' dünyasını kucaklayan tek ortak payda öznel toplumsal gerçekliğin öğeleri olan etkileşim, iletişim ve düşünce üretimidir.

Sosyolojik gözümleme tarihini iki temel kampa ayıran toplumsal sistem-toplumsal eylem ikilemi acaba basit bir vurgu farkından öteye bir anlam taşır mı? Yani, böyle bir ikiliğin varlığı sosyolojik gözümleme için aşılması gereken bir engel midir yoksa sosyal bilimlerin kaçınılmaz, hatta bir anlamda gerekli bir yapısal özelliği midir?

Karl Mannheim'a göre, Simmel'in yansımasını gördüğü Amerikan sosyoloji okulunun ve klasik idealist Alman geleneğinin sentezini zorunlu kılan nokta, sosyolojinin ortaya çıktığı zamanlardan Mannheim'a kadar, anlamlı, toplumsal görüngüleri kendi iç bütünlüklerinde kavrayan, bütüncül bir görüşün oluşturulamamasına yol açan bir eksikliğin, bir yanlış kavrama/kavramsallaştırmanın ortadan kaldırılmasının gerekliliğidir. Bu yanlış kavramsallaştırma daha önce de işaret edildiği gibi, orijinal olarak bir soyutlama kimliği taşıyan kimi kavramların (örneğin 'toplum') bilimsel pratik sürecinde gerçekmiş gibi varsayılması şeklinde özetlenebilir. Yine daha önce belirtildiği gibi, bu hatalı kavramsallaştırmanın sonucu kendi üst-dilleri içinde birbirlerini

dışlayan ve biri öznel anlam/eylem, diğeri toplum⁴³ kavramlarını temel eksenlerine oturtan iki sosyolojik söylemin oluşmasıdır.

Mannheim'in kast ettiği bütünleşme belli bir sosyolojik pratiğin belli bir aşamasına karşılık gelmez. Böyle bir görevi üstlenen ve öznel anlamın bütüncül kavranışıyla kurulan bilgi/üs sosyolojisi yalnızca sosyoloji söylemine has ikiliklerin (birey-toplum; üs-toplumsal ilişkiler, vb.) sentezini değil, çok daha kapsamlı bir sosyal bilimler sentezini amaçlar.⁴⁴ Çünkü, sosyologlar dahil pek çok kişi bilimsel işbölümünün etkisi ve bölümleştirme [departmentalization] şövenizmiyle edebiyatın, dilin, sanatın ve toplumun bilingli insan etkinliği sonucu oluşturulmuş toplumsal yapıntılardan ibaret olduğunu unutmuş görünmektedirler.

Benzer bir kavramsallaştırmaya Wolf'un dünya tarihinin Batı tarafından tek yönlü ve önyargılarla yüklü bir şekilde "yazıldığını" iddia ettiği kitabında rastlarız. Wolf burada "isimlerin söyleştirilmesinden" söz eder:

"Ulus", "toplum" ve "kültür" gibi kavramlar (bütünlükten soyutlanmış) parçaların isimleridir ve şeylere dönüşme tehlikesi taşırlar. Ancak bu isimler bir ilişkiler yumağı olarak anlaşıldıklarında ve soyutlandıkları alana tekrar geri yerleştirildiklerinde yanlış çıkarımlardan kurtulmayı ve ortak anlayışımızı yükseltmeyi umabiliriz.⁴⁵

⁴³ Simmel'in deyişiyle "toplumsama biçimleri", bu çalışmada kullanıldığı biçimiyle "toplumsal sistem".

⁴⁴ Mannheim; Essays on the Sociology of Culture, s. 19-24.

⁴⁵ Wolf; Europe and the People Without History, s. 3.

Wolf'un savunduğu bütünsel toplumsal tarih anlayışı Batı düşüncesinin tarihi "ahlâkî bir başarılar manzumesi" olarak oluşturması yanlışının ancak analitik düzlemdeki ayrımların gözden sakladığı ekolojik, demografik, ekonomik ve politik bağlantıların yeniden kurulmasıyla giderilebileceğini ileri sürer.

Wolf örneğinde de görüldüğü ve çok daha önce Mannheim'ın işaret ettiği gibi gerek bilimsel nesnellik uğruna yapılanlar, gerekse Batı'nın kültürmerkezci toplum ve tarih anlayışından dolayı, sosyolojik gerçeklik ile kurgulanmamış dış gerçeklik arasındaki uçurum kapanması umulurken gitgide büyümüştür. Mannheim ve Dawe'e göre bu sapmanın en belirgin örneğini sosyal bilimlerde görülen bölümselleşme ve uzmanlaşma [specialization] eğilimleri ile toplumsal gerçekliğin "bilimsel amaçlar"la parçalara ayrıldıktan sonra bu analitik parçaların "şeyler" olarak değerlendirilip gereken sentezin (geşitli nedenlerle) yapılmaması oluşturur. Bu ise genelde sosyal bilimlerin ve özelde sosyolojinin önünü tıkan, ilerlemeye engel olan bir barikattir.

Bilimsel nesnellik ve analitik yaklaşımın aynı potada erimesi sosyolojinin hâlâ aşılamamış olan çok etkili bir paradigmasının, işlevselciliğin ve pozitivistizmin işbirliği bağlamında incelenebilir. Anthony Giddens söz konusu işbirliğini 'ortodoks oydaşma' [orthodox consensus] kavramıyla açıklamaya çalışır. Ortodoks oydaşmanın işlevselcilik kanadının en önemli temsilcisi ilk yazılarında toplumsal eylemin kuramsal temellerini atan Talcott Parsons'tur. Parsons'un toplumsal sistem kuramının temelinde yattığını söyleyebileceğimiz birim edim formüllemesi bir sonraki ara başlıkta incelenecektir.

4. TALCOTT PARSONS: İSTENÇİ EYLEM KURAMI

Eylem kuramında insan etmeninin ele alınışının incelenmesi Dawe'in işaret ettiği ve bu gelişmanın ana izleğini oluşturan ikiliği anlamak bakımından büyük önem taşımaktadır.

Dawe, Parsons eleştirisinde, toplumsal eylem kavramından hareket eden yapısal işlevselciliğin sonuçta toplumsal sistem kavramına vararak sosyolojinin gerçek hareket noktası olan öznel anlam yaklaşımını gözden kaçırdığını söyler.⁴⁶

Parsons The Structure of Social Action⁴⁷ adlı kitabında çağdaş toplumsal düşüncenin barındırdığı pozitivism-idealizm ikiliğini aşmayı amaçlar⁴⁸. Aynı eserin bir diğer amacı ise Alfred Marshall, Vilfredo Pareto, Emile Durkheim ve Max Weber'in kuramlarındaki toplumsal eylem yaklaşımlarından yola çıkarak bütüncül bir istençli eylem kuramı oluşturmaktır. Birinci amaca yönelik olarak pozitivist eylem kuramının temellerinde yer aldığı ileri sürülen Hobbes, Locke, Malthus, Marx ve Darwin incelenir. Kuramlarında istençli eylem kuramının yapı taşlarını formüle eden pozitivist kuramcılar ise Marshall, Pareto ve Durkheim olarak saptanır. Bu kurama idealist açıdan katılan kuramcı ise Weber'dir. Parsons'un sosyal bilimlerdeki pozitivismle temel sorunu bu yaklaşımın toplumsal aktörlerin ürettikleri öznel anlamları dışlamasıdır.

⁴⁶Dawe; "Theories of Social Action", s. 406.

⁴⁷Parsons, Talcott; The Structure of Social Action, (Glencoe, IL.: The Free Press, 1949).

⁴⁸Benzer bir amaçla yola çıkan Mannheim'in sonuçta ulaştığı sentezin bilgi sosyolojisi olduğuna işaret etmiştik.

Pozitivizme göre dünya öznel olmayan olgulardan oluşmuştur ve insan eyleminin tek hedefi önceden verili olan bu olgulara uyum sağlayabilmektir.⁴⁹ Oysa Parsons'a göre dış dünya hakkındaki öznel bilgilerimiz (doğru veya yanlış, yani dış gerçekliğe uygun veya değil) başlı başına birer olgu olarak kabul edilmediği sürece sosyoloji için canalcı önem taşıyan insan eylemi kalıpları [action schema] bilimsel incelemenin dışında kalacaktır.⁵⁰ Diğer yandan dünyanın tümüyle düşünsel kavramsallaştırmaları üzerinde yoğunlaşan idealizm şaşırtıcı bir şekilde özneyi pozitivizme benzer bir tarzda değerlendirir. Pozitivizmin nesnel olgularla güdümlenmiş öznesi, idealizmin anlam evreni olarak algılanan toplumsal dünya ile güdümlenmiş öznesine dönüşmüştür. Diğer bir deyişle, pozitivizmde dış dünyanın maddî gerçekleriyle bireyin karşısına dikilen kısıtlamalar, idealizmde yine bireyin dışında ama bu kez maddî olmayan, düşünsel [ideational] kısıtlamalar olarak belirmiştir. Parsons'a göre tutarlı bir eylem kuramının geliştirilebilmesi için her iki yaklaşıma da ihtiyaç vardır. Böyle bir bütüncül kuramın oluşturulmasını engelleyen şey iki yaklaşımın da eylemin vurguladıkları yönlerine apayrılık [exclusiveness] atfetmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, ne pozitivizm ne de idealizm eylemde bulunan/bulunabilen insan nosyonuna sahip değildir. Her iki yaklaşımda da eylem hep 'bir şeye göre' değerlendirilmiş, ama kendi içinde incelenmemiştir. Sonuçta ortaya

⁴⁹ Dawe; "Theories of Social Action", s. 400. Orijinal görüş için bkz., T. Parsons, The Structure of Social Action, s. 24.

⁵⁰ Parsons; The Structure of Social Action, s. 24-25.

birbirini dışlayan iki eylem türü çıkmıştır: Normatif eylem⁵¹ ile koşullu [conditional] eylem. İstengci eylem kuramı aslında insan etmeninden hareket eden ama sonuçta insanı bağımsız, yaratıcı, nesnel koşulları değerlendirebilen, yani, aktif aktör olarak göremeyen bu eylem kuramlarından yararlanarak edimlerinin sorumlusu olan bir insan etmeni fikrini oluşturmak üzere yola çıkar. Aktörün ideal anlamlardan ve o anki nesnel koşullardan, deyim yerindeyse, kurtulmasını sağlayacak olan şey, edimi oluşturan etkenin ortak değerler sistemi olarak görülmesidir. Bu şekilde ele alındığında birey hem aktüel koşulların katı belirleyiciliğinden hem de ideal anlamlardan ayrıştırılmış olacaktır.

Parsons, istengci eylem kuramını birim edimin analitik olarak incelenmesi üzerine kurar. Birim edimin temel öğeleri şöyle sıralanabilir: Bir hedef/sonuç [an end]; araçlar ve koşullardan

⁵¹Bu noktada 'normatif' kavramınının açık ve yeterli bir tanımının yapılması daha anlaşılır olmaktan öteye 'epistemolojik' bir önem taşımaktadır. Çünkü, normların ya da ileride sık sık anılacak olan 'normatif düzenin' bilimsel düzlemde ele alınması, ampirik olguların incelenmesinden çok daha zordur. Bunun başlıca nedeni, normatif olanın uçucu olması, elle tutulur, gözle görülür olmaması ve zamana, mekâna ve kişiye görece olması, yani, değişkenlik göstermesidir. Ancak, pozitivist eleştirel yaklaşım gibi bir amacı olan kavramsal bir yaklaşımın, düşünsel düzlemde yer alan bir öğeyi göz ardı etmesi düşünülemez. Eylem yaklaşımı normları maddi olgulardan farklı statüde, ama yine de bir olgu olarak ele alır. Bu koşullar altında normatif olan şey, bir aktöre, aktörlerin bir bölümüne, ya da bir birim olarak aktörlerin oluşturduğu topluluğun tümüne göre belli bir hedef/sonuca yönelik olmaktan doğan araçlık statüsünü taşımaksızın, kendi içinde bir hedef/sonucu içeren, duygusal [sentimental] olan veya bir duyguyu açığa çıkaran, eylem sisteminin bir yönü, parçası veya ögesidir. Tanımın ayrıntıları ve bağlamı için bkz., Parsons, The Structure of Social Action, s. 75.

oluşan bir durum [situation]; ve sonucun durumla ilişkilendirildiği en az bir seçici standart. Bu analitik betimlemenin daha iyi anlaşılabilmesi için kuramın içerdiği ve birim edimin gerçekleşmesi için gereken minimum kavramsal ögelerin ve bunlar arasındaki ilişkilerin sembollerle gösterilmesi yerinde olacaktır. Ancak unutulmaması gereken nokta tüm bu ögelerin ancak ve ancak aktörün öznel bakış açısı bağlamında ele alındığında bir eylem kuramı oluşturulabildiğidir.⁵²

Birim edimin formülleştirmesinde kullanılan ve edim içinde yer alması muhtemel tüm ögeleri kapsayan semboller şöyle sıralanabilir:

A = Birim edim, bunun içinde,

S = Durum, bunun içinde,

C = Koşullar, artı

M = Araçlar, artı

i = Normatif veya ideal ögeler, artı

i_e = Normatif veya ideal ögelerin simgesel ifadeleri

Edimin öznel yanı bilimin metodolojik ölçütüne göre çözümlendiğinde, durum (S) ve onun öznel ögeleri şöyle gösterilebilir:

T = Aktörün bilimsel olarak geçerli bilgisi,
bunun içinde,

F = Doğrulanabilir olgunun bilgisi, artı

L = F'den yapılan mantıksal olarak doğru

⁵²Parsons; The Structure of Social Action, s. 77.

çıkarımlar

t = Aktör tarafından doğru bilimsel
formülleştirmesi olduğu söylenen ama bu
standarttan uzak olan, bilimsel olmayan
öğeler, bunlar,
f = Olgu olma iddiasındaki yanlış önermeler
l = Mantık hataları
ig= ihmal, nesnel olarak bilinebilen ama
öznel olarak açığa çıkarılmayan öğeler
r = Rastlantısal olarak T ve t'ye göre
değişkenlik gösteren öğeler

E = Hedef/sonuç (...)

N = E ve S'yi ilintilendiren seçici bir standart.⁵³

İstencî eylem kuramının çekirdeğini oluşturan birim edim
böylelikle sembollerle ifade edilebilir:

$$A = S [T, t, i_e, r] + E [T, t, i_e, r] + N [T, t, i_e, r]^{54}$$

Parsons'a göre bu eylem kalıbı pozitivist-idealist ikiliğine
yapıcı bir yanıt oluşturmaktadır. Bu yanıtın toplumsal eylemin
açıklanması anlamında Dawe tarafından saptanan üç önemli iması
vardır:

Birincisi, (açıklama) eylemin öznel boyutuyla başlar,
yani, eylemin ve böylelikle eylem çözümlemesinin başlan-
gıç noktası aktör tarafından ona atfedilen öznel anlam-
lardır. ikincisi, eylem zaman içinde yer alır. Tarih

⁵³Parsons, The Structure of Social Action, s. 78.

⁵⁴Parsons; The Structure of Social Action, s. 80.

(zaman boyutu) üçüncü imâyâya yol açar. Bu noktada Parsons'un düşüncesinde cananıcı önem taşıyan idealler ya da "gelecekte olması arzulanan olaylar" şu anki durumun içinde bulunmazken, halihazırdaki eylemin motive edici dinamiğini oluşturmak suretiyle vardırılar.⁵⁵

Bu noktalar açıklıkla göstermektedir ki, Parsons ideali aktüelin içinde görmektedir. Parsons'un toplumsal aktöre yaklaşımı onu kendi hedeflerini, normatif yönelimlerini segen ve harekete geçmek için karar alabilen, kısaca, "aktif" etmen konumuna yerleştirmektedir. Alvin W. Gouldner'a göre Parsons'un istençliği "...öncelikle onun antideterminizminin bir ifadesidir..."⁵⁶ Yani, aktör, olumsal [contingent], davranışları önceden saptanmayan bir etmendir. Ancak yine de, aktörün olumsallığının yanı sıra aktif rolü eylemin hedefinin mevcut normatif sistem sayesinde oluşturulması sağlamaktadır.

The Structure of Social Action'ın pozitivist-idealist eylem ikilemini tek bir istençli eylem kuramı potasında eritmenin yanı sıra bir diğer projesi daha vardır. Bu ikinci proje 19. yy.'da Batı Avrupa'ya hakim olan ve eylem kuramının bir alt sistemi olarak değerlendirilebilecek faydacı toplumsal düşünceye dairdir. Temelleri ekonomik rasyonalitede olan faydacı toplumsal sistemi genel istençli eylem kuramından ayıran dört temel nokta

⁵⁵ Dawe; "Theories of Social Action", s. 401.

⁵⁶ Gouldner, Alvin W.; The Coming Crisis of Western Sociology, (London: Heinemann, 1971) s. 190.

saptanabilir: (1) Atomizm; (2) ekonomik rasyonalite, (3) ampirizm; ve (4) hedeflerin/sonuçların rastlantısallığı [randomness of ends].⁵⁷

Parsons'un faydacılıkla sorunu, bu düşünce sisteminin insan eylemini tek bir normatif yönelimle, yani, ekonomik rasyonalite ile açıklamasıdır. Bu düşünceye göre, kamu yararı bireysel yarardan geçmektedir. Diğer bir deyişle, bireyler için iyi olan her şey toplum için de iyidir. Faydacılık, insan etmeninin araçsal [instrumental] yorumuyla Hobbes'un düzen problemini yeniden üretir. Toplumsal düzenin nasıl mümkün olduğu Parsons için de temel problemdir. Dawe'e göre insanın özünde 'kötü' olduğu düşüncesinden kaynaklanan düzen problemi böylece Parsons'un 'aktif, yaratıcı' birey yaklaşımından kaynaklanan istençli eylem kuramı ile bariz bir gelişki içindedir. Dawe' göre Parsons, ahlaki eylem ve araçsal eylemin iki kutbunu oluşturduğu bu gelişkiyi göremez.⁵⁸ Gerçekten de Parsons, The Structure of Social Action'da insan eylemine genişli yaklaşımlardan biri olarak gördüğü faydacılığın sistematik olarak geliştirilmiş bir kuram olmaktan çok, özneye dair genel izlenimlerden hareket ettiğini ve bu bakımdan istençli eylem kuramının bütünleyici bir parçası olmadığını söyler.⁵⁹ Faydacılığın önemi, çalışma birimi olarak atomistik bir yaklaşımla bireyi ele almasında ve rasyonel eylemi incelemesindedir. İnsan

⁵⁷ Parsons; The Structure of Social Action, s. 51-60.

⁵⁸ Dawe; "Theories of Social Action", s. 402-403.

⁵⁹ Parsons, The Structure of Social Action, s. 52n.

eyleminin faydacı ögelerini incelediği biçimiyle genel eylem kuramı içinde kalabilen ama bunun tüm insan etkinliklerine genellenmesi açısından bu kuramın temel sistematığına giremeyen faydacı kuram, Parsons'a göre aktif, kendi kişiliği ve toplum üzerinde yaratıcı birey nosyonu ile bir gelişki oluşturmamaktadır.⁶⁰ Özellikle Durkheim eleştirisi yaptığı bölümlerde geliştirdiği, toplumsal süreklilik ve bireysel mutluluk adına ilke olarak sınırsız olan insan arzularının toplumsal normlar tarafından düzenlenmesi [regulation] düşüncesi de bu eleştiriyi doğrular niteliktedir.⁶¹

İnsan eyleminin Hobbes'cu bir tarzda kısıtlanmasına bir gözüm olarak Locke'un normatif düzen alternatifini kullanan Parsons, normatif değerleri dışsal bir etmen değil, birim edimin hedefini

⁶⁰Parsons; The Structure of Social Action, s. 60.

⁶¹Dawe, Parsons'un Durkheim'a atfen söylediklerini Parsons'un kendi sözleriymiş gibi alıntılıyor: "...he (Parsons) spells out a version of the individual, the social and the relationship between the two which is unmistakably Hobbesian: 'since individual wants are in principle unlimited, it is an essential condition of both social stability and individual happiness that they should be regulated in terms of norms.'" Oysa Parsons alıntılanan cümlesine şöyle başlıyor: "Now he (Durkheim) makes the far-reaching empirical observation that since individual wants are in principle unlimited..."

Bunun basit bir aktarma hatasının ötesinde sonuçları olduğunun altının gizilmesi gerek. Parsons her ne kadar faydacı kuramla istençli eylem kuramı arasında insan etmeni anlamında bir gelişki görmüyorsa da bu durum onun Hobbescu olmasını gerektirmiyor. Tam da tersine, Parsons Durkheim'ı değerlendirirken normların faydacı yaklaşımdaki kullanımının bu kuramcıda nasıl dönüştüğüne işaret ediyor. Buna göre Durkheim'da normlar belirleyici dışsal faktörler olarak değil birim edim kalıbının en önemli ögelerinden biri olan hedef/sonucu 'oluşturucu' bir etmen olarak formülleştiriliyor. Böylelikle normlar 'kısıtlayıcı' bir engel [constraint] olmaktan çıkıp 'oluşturucu' [constitutive] bir nitelik kazanırlar. Karşılaştırma için bkz., A. Dawe, "Theories of Social Action", s. 403; T. Parsons, The Structure of Social Action, s. 382.

'oluşturan' bir sistem olarak ele alır. Hobbes'a göre, kişisel mutluluğunu en üst düzeye çıkarmak yolunda arzuladıklarını elde etmek ve tehlikelerden korunmak için yapacağı her eylemin 'doğal bir hak' olduğu 'doğal insan', bu doğal hakkını bir başkasına devretmezse sonuç yıkım olacaktır. Diğer bir deyişle, birden fazla insanın yaşadığı bir yerde, ki insan topluluklar halinde yaşar, hakların devri gerçekleşmediği sürece insan mutluluğu imkânsızdır.⁶² Bu hakların toplandığı nokta ise Hobbes'un Leviathan olarak adlandırdığı 'Sivil Toplum' ya da 'commonwealth'-dir.⁶³ Leviathan'ın yerine normatif düzeni koyan Parsons faydacılığın temel varsayımlarının böyle bir gücü gerektirecek kadar katı olduğu Hobbes'u olgulara uzak kalmakla suçlar. Çünkü Parsons'a göre, Locke'a ait olan 'otoritenin (hükümetin) ortadan kalktığı durumlarda bile toplumun kaosa sürüklenmediği' gözlemini gerçekçi bulmaktadır. Ancak, yine Parsons'a göre, bu doğru saptamayı yapan Locke, saptamanın doğruluğuna koşut doğru gerekçeleri verememiştir.⁶⁴

Parsons, Dawe'in de işaret ettiği gibi The Structure of Social Action'ın gelişik iki projeden oluşan bir misyon yüklenildiğini görememiştir. Birinci proje kapsamında pozitivism-idealizm ikiliğinin eleştirisi yapılarak nesnel koşullar ya da ideal

⁶²Dakeshott, Michael; "Introduction" (to Leviathan), Thomas Hobbes, Leviathan, (Oxford: Basil Blackwell, -tarihsiz-) içinde, s. xxxvi-xxxviii.

⁶³Dakeshott, "Introduction", s. xxxix, Ayrıca bkz. Thomas Hobbes, Leviathan, s. 112, 209.

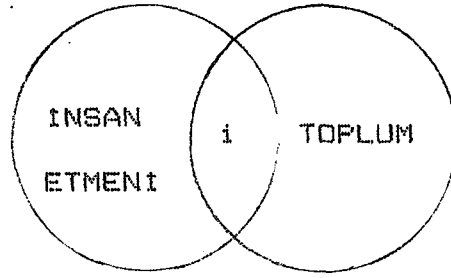
⁶⁴Parsons, The Structure of Social Action, s. 97n.

anlamlarla kuşatılmamış, yapıcı, yaratıcı, aktif toplumsal aktör portresi çizerken, ikinci projede normatif düzeni eylemin hedefini oluşturan bir öge olarak ele alınca temel öznel bakış açısı ortadan kaybolmuştur.⁶⁵ Bunun temel nedeni, normatif sistemin dışsal olmamasına rağmen yine de bir kısıt olarak insan eyleminin karşısında durmasıdır.

Bu noktada yapılması gereken şey, istençli eylem kuramının biraz dışına çıkarak Parsons'un devreye soktuğu "normatif düzen" nosyonunun işlevini sorgulamak olabilir. Normatif düzeni genelde yapılageldiği gibi birey ve toplum arasındaki bir bağ olarak ele almak yanlış olacaktır. Çünkü böyle bir yaklaşım yine birey ve bireyin usunda barındırdığı normatif değerler dışında, bir şekilde oluşmuş bir toplumsal gücün varlığını verili kabul etmek anlamına gelecektir. Normatif düzen kavramını daha geniş bir perspektiften ele aldığımızda, toplum denen "nesnel" gücün tam da bu kavramın ifade ettiği "öznel" dünyayla özdeş olduğunu, en azından toplumun normatif düzeni oluşturan değerlerle büyük bir geçişkenlik ilişkisi içinde olduğunu ileri sürebiliriz.

İnsan etmeni ve toplum (toplumsal sistem) arasındaki geçişkenlik ilişkisi, geometri terimlerine başvurularak "kesişim kümesi" kavramıyla daha iyi açıklanabilir:

⁶⁵Dawe, "Theories of Social Action", s. 405.

Ortada kalan bölge (i = normatif/ideal öğeler) ne İnsan Etmeni kümesine ne de Toplum kümesine aittir. Öznel tercih ve müdahalelere açık olduğu kadar tek tek özneleri aşan, ama yine de özneler arasındaki bir oydaşmanın ürünü olan bu bölge sağında ve solunda kalan kümeler arasında bir bağlantı değil, bizzat onların kesişerek oluşturdukları ayrı bir alandır. Normatif düzenin bu özelliğini bir örnekle biraz daha ayalım: 'Kendine ait olmayan bir malı sahibinin oluru olmadan almak kötü, yapılmaması gereken bir davranıştır,' değeri [value] yazılı kuralların dışında bir dizi yazılı olmayan toplumsal yaptırımla garanti altına alınmıştır. 'Toplumsal' olan bu yaptırımlar ise insanların tek tek çalmama tercihleriyle, çalmayı önleme veya kınama edimleriyle sürekli olarak yeniden kurulacak ve söz konusu değerın mutlak, durağan (yapısal) ve nihayet 'dışsal' bir kısıt olma özelliğini ortadan kaldıracaktır. Bu anlamda 'çalmama normu' kimi zaman (ve mekânda) tamamen yok sayılırken (kitlesele talan eylemleri) kimi zamansa (ve kimi mekânlarda) kılık değıştirecek ve söz gelimi Robin Hood tarzı çalma insanların gözünde haklı çıkarılabilecektir.

Normatif düzen zamana ve mekâna göre değışken olduğundan, bu şekilde kurulacak bir birey-toplum ilişkisi nosyonu Aydınlanma düşüncesinin toplumsuz bireyinden, yapısalcılığın bireysiz

(insansız) toplumsal yapılarından daha gerçekçi olacaktır. Yine bu yaklaşım, gündelik yaşam bağlamında toplumun, öznel eylemlerle kurulduğuna güvenilir örnekler verebilen mikro sosyolojinin, genel toplumsal gerçekler (toplumsal dönüşüm vb.) karşısında çok da savunmasız kalmamasını sağlayacaktır.

Toplumsal düzen ve bireysel toplumsal denetim yaklaşımlarından ilkinde yoğunlaşan Parsons bu iki yaklaşımın kaynaklık ettiği temel paradoksu görememiştir. Ancak bunu bir noktaya kadar doğal karşılamak gerekir. Çünkü Parsons, The Structure of Social Action'ı kaleme aldığı dönemde mevcut bir paradigmanın içinde kuramsal bilgi üretmek şöyle dursun, belki de sıkça andığımız paradigmalardan birini bizzat oluşturunuyordu. Parsons'dan yaklaşık 30 yıl sonra insan etmeni sorusuna bulunabilen iki farklı yanıt üzerinde "iki sosyolojinin" kurulduğunu söyleyen Dawe, normatif düzenin işselliğine vurgu yapılarak ona atfedilen 'olusturuculuk' sıfatına gereken önemi vermemiştir. Yukarıda kısaca değinildiği gibi, istençli eylem kuramının öncülleri içinde eleştirilmesi haklı olabilecek aktif özne nosyonunun devre dışı kalması, bir başka açıdan ele alındığında ilginç sonuçları olabilecek bir değerlendirmedir. Bu bölümün hemen başında yapılan ve "birey olmayan her şey" şeklinde özetlenebilecek 'negatif' toplum tanımı, bir değillemenin ürünü olduğundan kaçınılmaz olarak toplumun bireyden kopuk olarak kavramsallaştırılmasına yol açacaktır. Ancak, bireyi belli hedefler doğrultusunda eylem yapan bir varlık olarak ele aldığımızda, normatif düzenin Dawe'in işaret ettiği

öncelik sorunundan⁶⁶ öteye bir işlevi olduğundan söz edebiliriz. Kuramlar arasındaki kapalılığı (her kuramın kendini kendi varsayımlarıyla sınırlaması) biraz zorlayarak bu kavramın (normatif düzen) bağdaş sosyologlardan Anthony Giddens'in 'yapılaşma' [structuration] kuramıyla oluşturmaya çalıştığı toplumsal yapı-toplumsal eylem geçişkenliği savına eklenilebileceğini ileri sürebiliriz. Aynı şekilde yeni bir Freud okuması olarak niteleyebileceğimiz Jacques Lacan'ın öznenin kuruluşuyla ilgili olarak oluşturduğu yapısalcı psikanalitik kuram da yapı-eylem diyalektiğinin anlaşılmasında önemli bir adım oluşturma bakımından (bazı tercüme sorunları göze alınarak) incelenebilir. Kuşkusuz bir kuramdan diğerine geçerken --tıpkı bir dilden diğerine geçer gibi-- belli bir 'tercüme' sorunu olacaktır. Ancak dil benzetmesine devam ederek diyebiliriz ki, dünya üzerindeki tüm dillerin benzer karakterdeki bir dizi kaynaktan beslenmesi gibi, farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından

⁶⁶Dawe, normatif düzenin varlığının aktif bireyin eylem yapabilmesi için zorunluluğunu tartışırken bir öncelik sorununu dile getirir. Değerlerin birey tarafından bilinçli ve istençli olarak içselleştirilmesi ve bu doğrultuda edimlerinin hedeflerini kurabilmesi için mantıksal olarak eylemden önce bir değerler sisteminin bulunması gerektiğini söyler. Dawe'in vardığı 'sonuç, böyle bir yaklaşımla dışsal kısıtlayıcılık rolünün olsa olsa dışsallığına son verildiği, ancak kısıtlayıcılığının ortadan kalkmadığı yolundadır. Bu ise aktif, kendi ve toplum üzerinde yapıcı insan etmeni nosyonu ile gelişir. Dawe böyle bir bağımsızlığı ve özerkliği günümüz reklâmcılığının "mucizesine" benzetir. Günümüz toplumlarında insan özgür iradesi dışında hiç bir gücün etkisi altında kalmadan bir seçim yaparak bir malı satın alır. Ancak bundan önce birileri onu satın aldığı malın yaşamsal bir ihtiyaç olduğuna ikna etmiştir! Bkz. Dawe, "Theories of Social Action", s. 405-6.

oluşturulmuş kuramlar da benzer malzemelerden beslendiklerinden 'tercüme' yapmak her zaman olanaklıdır.

Bundan cesaret alarak 6. alt-bölümde kalkışılacak olan Giddens tercümesinde eksikliği hissedilmesi muhtemel olan bir bölge üzerinde durulacaktır. Bu, 'bilinçdışı' [unconscious] olarak adlandırılan ve yapısalcılık sonrası kuramcılar tarafından yapı-sallaştırılarak algılanan ve böylece analizi gerçekleştirilen bir bölgedir. Bu anlamda, öznenin aktifliği konusunda yapısal kısıtlayıcılıkların bilinçdışı kaynaklı olanların incelenebilmesi için en elverişli bağdaş kuramcı Lacan olacaktır. Bir anlamda Lacan da bireyin toplumla olan ilişkisini, ya da daha açık bir ifadeyle, toplumun bireye (nesnenin özneye) girme düzeneklerini irdelemektedir. Ancak görüleceği gibi, Lacan'da toplumun bireye girmesi Parsons'da olduğu gibi normatif değerler aracılığıyla değil, dil aracılığıyla ve bilinçdışı ortamında gerçekleşmektedir. Bu iki kuramcıyı aynı düzleme oturtan ise söz konusu 'girişin' tam da bireyi birey yapan şey olmasıdır. Böylece Parsons'da öznenin nesneye doğru (normatif değerlerin içselleştirilmesiyle) gerçekleşen 'kurma', Lacan'da nesneden özneye doğru bir 'kurma' ilişkisine dönüşecektir.

5. JACQUES LACAN VE PSİKANALİTİK ÖZNE

Yapısalcılığın toplumsal örgütlenme ve yapılar karşısında bunların eyleyicisi olarak insan etmeninin rolü sorusu bağlamında oldukça önemli ve göz ardı edilemeyecek etkileri olmuştur. Bu etkilerin hepsini topluca özetlemek hem çalışmanın genel yönelimi hem de sorunun özü ağırlarından yararsız bir girişim olurdu. Ne var

ki, yapısalcılık adı altında toplanan bu düşünce akımının en önemli temsilcilerinden biri olan Jacques Lacan'ın özneyi ele alışına kısaca değinmek tartışılan konuyu, farklı boyutlarıyla izlemek suretiyle, hem zenginleştirmek hem de konuya açıklık kazandırmak bakımından yararlı olabilir.

Çağdaş Fransız düşüncesinin içinden çıkan 'ustalar'dan biri olan Lacan, psikanaliz geleneğinin en ünlü sözcülerinden biridir. Lacan, çalışmalarını Freud'a yeniden dönüş biçiminde gerçekleştirmiş bir pratik ve kuramsal faaliyetin ürünleri olarak sunar. Aslında Lacan'ın yaptığı, Freud'un çalışmalarında yer alan karmaşık bir dizi tanımlama ve yeniden düzeltip tanımlama çabasının sonucu olan kavramlar silsilesinin içinden bilimsel olanlarının alınarak yeniden düzenlenmesidir. Yine de

Lacan, Husserl'in Galileo ya da Thales'e döndüğü gibi doğuşu, tam doğum anında yakalamak için dönmüyor Freud'a... Freud'a dönüş, Freud'un doğumuna bir dönüş değildir: Olgunluğuna bir dönüşür⁶⁷.

Bu sözleri yine Althusser'e yakın bir çerçevede şöyle yorumlamak mümkün görünüyor. Lacan'a göre Freud bir bilimin kurucusudur. Bu yeni bilim öbür bilimlerden nesnesinin farklılığıyla ayrılır: Bilişdışı. Freud'un ortaya attığı bu özgün kavramın yeniden vurgulanmasının önemi Lacan'ın bilişdışını temellendirme tarzından kaynaklanır.

⁶⁷Althusser, Louis; "Freud ve Lacan", Felsefe Yazıları, No.: 1 (1982) s. 113-114.

Psikanalizin 'ben psikolojisine' dönüştürülmesine 'Ben'in vurgulanmasına karşı çıkan Lacan, bilincin kendi üstüne katlanarak bilinç ediminde bulunduğunu, her türlü anlamın ancak bilinçte yer alabileceğini söyleyen Kartezyen geleneğin⁶⁸ gözden kagırdığı önemli bir fenomen üzerinde yoğunlaşır: Dil. Lacan dile, özünde simgesele yoğunlaşarak Freud'un bilinçdışı konusunda açık bıraktığı bir soruya yanıt bulmaya çalışır.

Freud bilinçdışının oluşumu ve içeriğinden söz ederken bastırma [suppression] olarak betimlediği bir düzeneğe başvurur. Daha önce bilinçte yer alan bir takım duygulanım, düşünce ve arzuların bastırılarak bilinçdışına itilmesinden söz ederken bir sorun çıkmaz. Ama, Freud aynı zamanda bilinçdışı malzemenin bir bölümünün hiçbir zaman bilinçli olmadığını da belirtmiştir. Böylece bir soru ortaya çıkar:

Eğer bilinçdışı fikirlerden oluşuyorsa, hiçbir zaman bilinçli olmamış, bir başka deyişle simgeselleşmiş bir fikri (Freudçu bir çerçevede) nasıl yorumlamalı?⁶⁹

Lacan bu boşluğun nasıl giderilebileceğini düşünürken, bilinçdışının aslında tamamen simgelerden oluştuğunu, yani, bilinçdışına bastırılan malzemenin doğal içgüdüler değil, bunların

⁶⁸ Kartezyen gelenekten kastedilen, tüm bilinç edimlerinin bir nesneye yönelik olduğunu, ama bu nesnelerin gerçek nesneler olmayıp düşünce nesneleri olduğunu, böylece dış gerçekliği paranteze alarak nesnelerin özünün kavranabileceğini söyleyen gelenektir. Bu geleneğin çağımızdaki temsilcisi fenomenoloji de burada anılabilir. Fenomenoloji, fenomen-olmayanları paranteze alarak oluşturulmuş fenomenal gerçekliği inceler ve bu yolla özne-nesne ikiliğini gereksiz kıldığını iddia eder.

⁶⁹ Tura, Freud'dan Lacan'a Psikanaliz (İstanbul: Ayrıntı, 1989) s. 41.

düşünsel temsilcileri, 'simgeleri' olduğunu öne sürer. Gerçekte psikanaliz pratiğinin de dayattığı bir sonuçtur bu. Psikanalitik terapi tekniği tamamen dil içinde ve dil aracılığıyla gerçekleşir. Bu nedenle, zaten simgeselleşmemiş bir düşünce düşünölemeyeceğine, yani, dili kullanarak dil-dışı, simgesel-olmayana ulaşamayacağına göre, bilingdışının simgesel kültür yaşantısından doğmuş olması gerekir. Aksi takdirde, psikanaliz tekniğinin kendisi umutsuz bir çaba haline gelirdi. Sonuçta, bilingdışını tartışırken hem kuramsal ve hem de pratik düzlemlerde toplumsal bir dolayım olan dil kendisini dayatır.

Biling ediminin kendi üstüne katlanarak kendi kendini algılaması özelliği sayesinde özne-nesne ikiliğinin ortadan kaldırılabilceğini savlayan fenomenolojiye karşı yapılan küçük bir anımsatmayı alıntılacak olursak Lacan'ın girişiminin özgünlüğü iyice belirginleşir:

Dil paranteze alınamaz (Jacques Derrida)... fenomenolojik indirgeme yöntemi; paranteze alma işlemi ... bir kalıntı bırakır. Dili bilingten atamazsınız, çünkü bu durumda biling edimi, 'cogito' mümkün olamaz.

Dilden arınmış bir düşünce düşünölemez⁷⁰.

İlk bakışta, özellikle dili yalnızca ve basitçe bir araç olarak, (tümcelerin dilbilimsel yapıları da dahil, dili düşüncenin dayattığı düzeni taklit eden veya yansıtan bir sistem veya araç olarak) kavrayan dilbilim geleneği bağlamında önemsiz gibi gözöken bu

⁷⁰Tura, Freud'dan Lacan'a Psikanaliz, s. 74.

sonuç, Lacan'ın yapısal dilbilime başvurmasıyla özgün bir analizin önünü açmaktadır.

Yapısal dilbilimin kurucusu olan Saussure, belirli kurallar etrafında örgütlenmiş, tekil insanları önceleyen sistematik bir birlik oluşturduğunu düşündüğü dili kendine özgü bir bütünlük olarak ele alır. Buna göre dilin bilimsel olarak incelenmesi ancak eşsüremli [synchronic] olarak ele alındığında mümkündür. Böylece dilin artsüremli [diachronic] olarak incelenmesini ikincilleştiren Saussure, bu bağlamda söz ve dil arasında bir ayırım yapar. Söz, dilin tekil, dolayısıyla tarihsel dışavurumu olduğundan bir yana bırakılarak, dil kendine özgü bir bütünlük, yapı olarak ele alınır. Görüldüğü gibi, Saussure'e göre, dil, kendisini bireysel kullanımlara kabul ettiren toplumsal bir kurum olması niteliğiyle bireyi önceler. Böylece dil düşüncenin saydam bir yansıtıcısı olma konumundan arındırılarak toplumsal saymacaya [convention] dayalı bir kurum olarak kavranır. Bu bakımdan salt bireysel düşünceden de söz edilemez⁷¹.

Kısaca aktardığımız Saussure'ün bu bulgularının Lacan üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bir kez Saussure'den yola çıkınca anlamı bilinç fenomenlerine indirgeyerek bilinçdışının mümkün olmadığını savlayan Kartezyen geleneğe karşı, bilincin kendi kendini ancak saymaca bir kurum olan dilin dolayımına başvurarak ele alınabileceğini söylemek mümkün hale gelir:

⁷¹ Saussure, Ferdinand de, Genel Dilbilim Dersleri I (Ankara: TDK Yayınları, 1976) s. 29-36.

Lacan'a göre bilinçdışı bu insan-dil ilişkisinin kaçınılmaz mantikî sonucudur. İnsan kendi varoluş gerçeğini, olduğu gibi değil, ancak toplumsal bir kurumun ona sağladığı imkânlarla düşünür. Böylece A. Lamaire'in dediği gibi, insanda bir yarıklık [split] meydana gelir. İşte bilinçdışını temellendiren budur. İnsan kendi gerçeğini bilinçdışı kılar. İnsan kendi gerçeğini önce ailenin, sonra diğer kültürel kurumların söyleminden dolayım lanarak düşünürken, esas otantik gerçekliğini bilinçdışı kılmış olur⁷².

Daha önce, insan yavrusunun simgesel düzende belli bir gösterenle ("ben" işitsel simgesi) kodlanarak toplumsal yaşantı içinde bir konum işgal etmesi ve böylece yaşamın kurallarına tabi olması sürecinde bilinçdışının oluşumunun anahtar bir rol oynadığından söz etmiştik. Varlığın kendi otantik gerçekliği ile kültürel dolayım dan geçen bilinçli söylemin öznesi arasındaki ayrılık, "varlıkta yarıılma" [split in existence] adı verilen kavramla betimlenir. Varlıktaki yarıılma nedeniyle, "gerçek dünya" olarak kavradığımız gerçekliğin, aslında insanlaştırılmış [humanized] ve simgeselleştirilmiş bir gerçeklik olması yüzünden, doğum ve onu izleyen ilk aylarda yaşanan doğal, ilkel gerçeklikle bir ilişkisi yoktur. Öyle ki, insanın kökenine dönme arzusunun kendisi bile bir simgeyle kodlanarak bilinçdışına itilmiş olduğu için bu "temel gerçekliği" yalnızca varsaymak durumundayız. Bu mutlak anlamda bir varsayım değil kuşkusuz, yani, hiçbir dayanak olmadığı anlamına gelmiyor. Bebek ilk altı aylık yaşantısı sırasında

⁷²Tura, Freud'dan Lacan'a Psikanaliz, s. 75.

kendisinin imgesel bütünlüğüne ulaşma yolunda adımlar atmaya başlasa da, başlangıçta ve bu süreç içinde kendi gövdesine ve dışsallığa eşlik eden verileri eşgüdümleme yeteneğinden yoksundur. Dolayısıyla bireyin gelişme sürecinde gerçek gerçekliğin fenomenolojik anlamda yaşandığı bir dönem mevcuttur. Şimdi, varlıkta yarılma kavramıyla anlatılmak istenene biraz daha yakından bakalım.

İnsan yavrusunun ilgisi başlangıçta duyuşsal algıları keşfetme, bunları kendi kendine kullanma ve duyuşsal algıların başlıca karakteristiklerinden birisi olan oto-erotizmle sınırlıdır. Bu aşamada insan yavrusu gerek kendi gövdesine ve gerekse dış dünyaya eşlik eden verileri örgütleyerek kullanma yeteneğinden yoksundur. Ne fizik olarak ayrı bir varlık olduğunun, ne de kendi fizik varlığının bir bütünlük oluşturduğunun ayırdındadır. Parçalanmış [fragmented] gövde fantazisiyle ifade edilen durum, bu evredeki insan yavrusunun yaşantısına işaret eder. Bir başka yönüyle de, bu evre, insan yavrusunun başkalarıyla yaşadığı ikili ilişkiler aracılığıyla yaşattı bir çocuk, annesinin görsel imgesi veya aynadaki kendi bütünsel imgesiyle özdeşlik kurmaya yöneldiği bir evredir. Klasik kuramda "narsistik dönem", Lacan'ın gerçekleştirdiği Freud okumasında "ayna evresi" [mirror stage] olarak anılan bu dönemde bebek, ilk olarak kendi gövdesiyle dışarı, "öteki" arasındaki ayrımı algılamaya başlar. Bu, bebeğin kendini aynadaki yansı olarak gördüğü ve kendi imgesiyle veya annesinin görsel imgesiyle özdeşleştiği anlamına gelir. Lacan'a göre ideal-ben olarak tanımlanabilecek bu özdeşlik bebeğe göre dışsal bir dünyada yer alır. Böylece ayna evresi özdeşleşmenin tam merkezinde yer

alan yabancılaşmayı da beraberinde getirir. Bu basit bir gerekçeye dayanır: Özdeşlik kurmanın gerçekleşebilmesi için ilkin 'ben'in, algılayan 'ben'in olması gerekir. Ayna evresini anlayabilmek için Lacan'ın 'ben' ve 'ego' arasında yaptığı ayrımı anlamak gerekiyor. Ego, ötekiyle girilen imgesel özdeşlikten doğar. Böylece ben, 'ben'in öteki olarak kavranan (bebek olmayan) bir nesneyle özdeşliğe girmesinden doğan egonun temel önkoşulunu oluşturur. Bu noktada, henüz özne'den söz etme aşamasında olmadığımızın altı gizilmelidir. Çünkü, ancak ödip [Oedipus] karmaşasının aşılması aracılığıyla simgesel sistem içinde bir konuma oturtulan insan yavrusu 'öznelik' statüsüne erişir ve böylece kültürel yaşama katılmış olur⁷³.

Narsistik dönemde (ayna evresi) gerçekliği parçalanmış bir gövdeyle yaşaması ve dışarıdan gelen rahatsız edici uyarımlardan uzaklaşmak isteği, özneyi annesiyle imgesel bir bütünlük kurmaya yöneltmiş, annenin arzuladığı şey olmayı istemişti. Buna kuramda 'narsistik mutlak kudret' [omnipotence] adı verilir. İşte bu dönemde ödip karmaşası devreye girerek bu bütünsel imgenin bir gösterenle temsil edilmesine olanak sağlar.

Ayna evresindeki çocuğun arzusu henüz kültürel bir arzu değildir ve simge içermez. Ancak ödip'in devreye girmesiyle, simgenin retroaktif (geriye etkili) bir etkinliği ile çocuğun simge içermeyen arzusu simgeleşir. Çocuk, arzusunu bir yasaktan, ödipal bir yasaktan dolayımllanarak kodladığı için kökensel arzusu

⁷³Burniston, S., C. Weedon; "Ideology, Subjectivity, and the Artistic Text", Schwarz (der) On Ideology (London: Hutchinson, 1978) içinde s. 212-13.

'fallus' olmak arzusu⁷⁴ halinde bilinçdışına kodlanır⁷⁵

Lacan'a göre ödip karmaşası üç aşamada gerçekleşir. Birinci aşamada, anneye yönelen, onunla kurduğu narsistik bütünlüğü kovalayan, annenin arzusunun nesnesi olmak isteyen bebek, annenin kendisiyle olan ilişkisinin bir üçüncü tarafından, baba tarafından saptırıldığını bulur. Böylece annesiyle kaynaşma sürecinin sürekli olarak aksadığını görür.

İkinci aşamada baba iki anlamda yoksunlaştırıcı olarak devreye girer: Birincisi, çocuğu arzuladığı nesneden (annesinden) yoksunlaştırır. Çünkü, çocuğun arzuladığı nesnenin bir başkasının arzusuna tâbi olduğu ortaya çıkar. İkincisi, anneyi fallik nesneden (penis) yoksunlaştırır. Annenin arzusu fallik nesneye yöneliktir, bu nedenle çocuk annesinin arzusu olamayacağını görür. Çocuk bu duruma gözüm olarak fallik nesneyle özdeşleşme yoluna gider. Çünkü, aslolan annenin arzuladığı şey olmaktır. Böylece fallus olma isteği uyanır.

Üçüncü aşamada fallus olmanın söz konusu olmadığını, ama penise sahip olmanın söz konusu olduğunu keşfeder. Bu keşifle birlikte kaderi de gizilmiş olur:

⁷⁴'Fallus olma arzusu' öznenin bilinçli söyleminde kültürel eğretilmeler ve yüceltmelerle [sublimation] ortaya çıkar. Yani, kültürel dünyaya ilk adımlarını atan çocuk, daha önce yasaklayan babaya yönelik olan özdeşleşme duygusunu -babayı da aşan güçlerin ('fallus'un)- varlığını deneyimlediğinden kimi toplumsal simgeleştirmelere yönelir. Örneğin, 'büyüyünce ne olacaksın' sorusuna 'pilot', 'polis', 'asker', 'doktor' vb. yanıtlar veren çocuk, Lacan'a göre, fallus olma arzusuyla böyle davranmaktadır.

⁷⁵Tura, Freud'dan Lacan'a Psikanaliz, s. 108.

Omnipotent (kadir-i mutlak) baba imgesi göker: Baba belki penise sahiptir ama Fallusa değil. Böylece 'olmak' diyalektiğinden 'sahip olmak' diyalektiğine yönelir. babayı yasa olarak değil, insan olarak ayırt ederek, onu 'Benin ideali' olarak yerleştirir ve değer sistemleri ile birlikte ahlâkî yaşam başlar⁷⁶.

İlkel deneyimi sırasında narsistik doyuma yönelik olan çocuk, kültürel bir üye olabilmesi için geçmesi zorunlu olan Ödipal üggene girdiğinde aynı anda hem bilinçdışı arzusu oluşur (Fallus olmak) hem de bu süreç sonunda kültürel bir özne olma yolunda ilk ve temel adımı atmış olur. Babanın yasağı/yasası çocuğu dolayimsız haz durumundan çekip çıkarak kendi ile ötekileri, içsellik ile dışsallığı ayırt etmesine olanak sağlar. İşte, özne bu yasağın/yasanın dolayımıyla kurulur. Tura'nın anlatımıyla, "günah arzusu olduğu için yasak yoktur. Tam tersine, yasak olduğu için günah arzusu vardır."⁷⁷

Görüldüğü gibi Lacan'ın Freud okuması ve bilinçdışını temellendirerek öznenin kuruluş düzeneğini açıklama tarzı giderek dramatik bir görünüme bürünmektedir. Oldukça katı bir kavramsal yordamla ilerleyen kuramcı, yerini adım adım bir yazar ve filozofa bırakmaktadır. Filozof yönü oldukça ağır basan Lacan için, dilin bilinçli ve bilinçdışı bileşkelerini diyalektik bir tarzda ilişkilendirmesinden ötürü Hegel'i modernize ettiği ve aynı zamanda

⁷⁶Tura, Freud'dan Lacan'a Psikanaliz, s. 108-109.

⁷⁷Tura, Freud'dan Lacan'a Psikanaliz, s. 120.

Freud'u daha dramatik bir şekilde sunduğu söylenmektedir⁷⁸. Öznenin saf algı sonucunda oluşmayıp, öteki'nin söylemi dolayımından geçerek kurulduğunu söyleyerek Kartezyen ikilikleri (beden-ruh, nesne-özne) aşma tarzı bu savları doğrular gibi görünmektedir. Özellikle 'ayna evresi' kuramını geliştirirken ve bu evreyi ödipal karmaşanın gözülmesiyle ilişkilendirirken modern bir Hegel diyalektiği oldukça çarpıcıdır: Öznenin kültürel yaşantıya katılabilmesi, yani, 'ben' diyebilmesi için anneyle kurulan narsistik dolayımsız özdeşliğin (imgesel bütünlüğün), bir üçüncünün devreye girmesiyle sona erdirilmesi gerekir.

Çalışmamızın ana teması açısından gözden geçirildiğinde, Lacan'ın birey-toplum, özne-nesne (insan etmeni-yapı) arasındaki ikilikleri aştığı rahatlıkla söylenebilir. Bu bakımdan diğer kuramcılarının yanında Lacan'a ayrıcalıklı bir yer ayırılabilir. Bu ayrıcalığın iki farklı noktada temellendiğini söyleyebiliriz. Birincisi, başka alanlarda birer bilim kuran diğer düşünür ve kuramcılara benzer şekilde Lacan da gözüm olarak önerilen bir şeyi (bilinçdışını) sorunsallaştırıyor: Tüm hakikatin, doğru söylemin, kendisinden dallanıp budaklanarak oluştuğu 'ben'i, 'bilinçli söylemi' Freud'un bıraktığı yerden alarak mikroskop altına çekiyor. Ben'in, bilinçli söylemin kendinden menkul gerçekliğini sorguluyor ve ona şu soruları soruyor: Sen kimsin, seni ne yaptı, vb.?

⁷⁸ Bkz., E. Kurzweil; "Jacques Lacan: French Freud", Theory and Society, Cilt 10, No.: 3 (1981) s. 419-38.

İkinci ve sorununuz açısından canalcı önem taşıyan nokta ise Lacan'ın (öznenin kendinden menkul gerçekliğini reddetmesinin yanısıra) özneyi yapıların basit bir taşıyıcısı, bireyi toplumun basit bir üyesi olarak kavramaktan uzak durmasıdır. Özne aktiftir, yapıcıdır -temel yapıyı bozmak, gökертmek onun iradesi dışında olsa da, ve hatta tam bu nedenle...

Aslında temel yapının -bir yasaya/yasağa dayanan kültürel yapı- gökmesi hemen hemen bir felâket anlamına geldiğinden, bu önerinin insan etmeninin aktifliği açısından düşünönlere irkitici görünmesi hiç de şaşırtıcı olmazdı. Ama bunun göröndüğü gibi olmadığı biraz yakından bakınca anlaşılacaktır.

Lacan'da özne aktiftir (eyler), çünkü kültürel öznenin yaşamı ödipal karmaşadan çıkmasıyla birlikte yitirdiğini arayış yolunda, bu gerçekliğe yeniden kavuşmak amacıyla yürüttüğü çabalardan, etkinliklerden ibarettir. Ne var ki, bu yolda attığı her adım peşinde olduğu narsistik bütönlükten, dolayimsız hazdan biraz daha uzaklaştırır onu. Bunun sonuçsuz bir çaba olduğunu da söylemek gerekir. Kültürel yüceltmelerde (doktor, yazar, polis, filozof vb. olmak) aradığı şey, zaten kültürel dünyada yer alması nedeniyle yitirdiğı şeydir. Lacan, bunu şöyle ifade ediyor: "Bilingdiş arzu asla tatmin edilmez"⁷⁹.

⁷⁹ Bu trajik boyut, Tura'nın yorumunda da giderek öne çıkar: "Yaşam ölüme doğru dolambağı bir yoldur" der Freud. Çünkü yaşamda aranan yitirilmiş birincil narsizmdir, eksiksizliktir, Nirvana'dır. O halde yaşam sadece ölümlle bitmez, en eksiksiz biçimini rahimdeki ceninde bulan mitik bir ölümlle başlar. Yaşam, yitirilmiş/yasaklanmış bir ölümlle vaat edilmiş bir ölüm arasında bir ölüm (Dipnot Devam)

O halde şunu söyleyebiliriz: Öznenin pasif olması, ileride de göreceğimiz gibi, bir şekilde bilinçdışının müdahalesiyle açıklanacaksa bu müdahale dıştan (toplumsal yapılardan/sistemden) gelen müdahalelerle asla karıştırılmamalıdır. Çünkü, en inançlı status quo'cu toplumsal kuramın bile toplumsal düzene dört elle sarılmasının arkasında, Dawe'in insan etmeninde keşfettiği yıkıcı eylemliliğin gağrıştırdığı kırılabilirlik [fragility] yatar⁸⁰. Bilinçdışının asla tatmin edilememesi bu noktada şu anlama gelir: Bilinçdışını bir harekete geçirici olarak görebiliriz, ama bu hareketin hedefi (nesnesi) yine bilinçdışının ta kendisidir.

Lacan'ın öznenin kuruluşuyla ilgili söyledikleri iki sosyolojik kamptan biri içine yerleştirilecekse (daha doğrusu buna zorlanacak olursak), yapısalcı hareket noktasına rağmen toplumsal eylem başlığı tercih edilmelidir. Ancak, nihai anlamda sonuçsuz/umutsuz insan eylemi anlayışıyla gizdiği trajik tablo sosyal bilimlerin farklı alanlarında kurulan inceleme nesnelere genellenmemelidir. Zaten Lacan böyle bir genellemeden titizlikle kaçınmaktadır. Örneğin, niçin şu veya bu tarihsel dönemlerde ve toplumlarda belli bir yüceltmenin öne çıktığını ama bir başkasının çıkamadığını açıklamaya çalışmamaktadır.

Lacan'ın analizinde bizi (burada) en çok ilgilendiren nokta, karşımıza çok farklı görüntülerle çıkan özneye yaklaşımı, diğer

(Dipnot Devam)

arayışıdır. Ölüm orada devinimsiz mükemmelliğiyle Aristoteles'in mutlak formu gibi geçer. Eros, Tanatos'un ikiz kardeşidir.

Bkz., Tura, Freud'dan Lacan'a Psikanaliz, s. 129.

⁸⁰ Bkz., yukarıda s. 50.

bir deyişle, mikro gerçeklik adını verebileceğimiz gerçeklik karşısında takındığı bilimsel tavidir. Bu tavır, 'insanın doğmak-la edindiği haklar', 'hür teşebbüs' vb. sıradan politik tavırların ahlâkî gerekçelerle verili kabul edildiği öznel potansiyeli sorgulamak, verili kabul etmemek şeklinde özetlenebilir. Bu aşamada bir şeye daha ihtiyacımız var: Aynı tavrın ikinci sosyolojinin (toplumsal sistem/yapılar) perspektifinde de gösterilmesi. Bunu da, Anthony Giddens'in kuramında bulabiliriz.

6. ANTHONY GIDDENS VE YAPILAŞMA KURAMI

Alan Dawe ve Anthony Giddens'in sosyolojiye yaklaşımlarında iki yazarın farklılıklarından çok ortak noktaları dikkat çekicidir. Sosyal bilimlerdeki temel kuramsal bölünmenin 'yapı' ve 'eylem' arasında olduğunu saptayan Giddens, bu bölünmenin yarattığı gerilimi başka önemli ayrımları ve kuramsal yönelimleri gölgelediği savıyla aşılması gereken bir engel olarak kavramsal-laştırır. Sosyal bilimlerin günümüzdeki konumunu ise Dallmayr'in deyişiyle "ölümünü ilan ettiği"⁸¹ ortodoks oydaşma kavramıyla açıklar. Diğer bir deyişle, Giddens da tıpkı Dawe gibi sosyal bilimlerin günümüzde bir kriz içinde olduğu kanısındadır.

Ortodoks oydaşma kavramı, pozitivizm, işlevselcilik ve sanayileşmiş toplum nosyonunu birleştiren toplumsal bilgi üretme

⁸¹ Dallmayr, Fred, R.; "The Theory of Sturucturation: A Critique", A. Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory, (London: The Macmillan Press, 1982) içinde, s. 18.

projesi olarak görülebilir. Halen yürürlükte olan ve Giddens'a göre bir kriz içinde olan ortodoks oydaşmada sorgulama mantığı pozitivistten (ya da natüralizmden), metodolojik araçlar işlevselcilikten ve insanın toplumsal gelişimi yaklaşımı ise sanayileşmiş toplum nosyonundan elde edilmiştir.

İşlevselciliğin analitik yaklaşımının pozitivistten devralınan olguların nesnel kavranışı (sosyal bilimlerde istatistikî yöntemlerle muğlak bir yapısı olan bilgi ve bilincin kategorizasyonu ve ölçümü) anlayışıyla birleşince günümüzde sosyolojiye hakim görünen paradigma ana hatlarıyla belirir.

Sosyal bilimlerde yapı-eylem ikileminin toplumsal kuramın geleneksel 'öznellik' [subjectivism] 'nesnellilik' [objectivism] ayrımı bağlamında tartışılması gerekir. Bu geleneksel ayrımın nesnellilik kanadında toplumsal gözümlemenin merkezinde toplum, öznellik kanadında ise insan etmeni bulunur. İlk bakış açısının temel nesnesi toplumsal kurumlar, ikincisinin temel nesnesi ise amaçları olan, usamlama yapabilen toplumsal aktördür.⁸² Giddens'a göre, bu zıtlık sosyal bilimlerin günümüze kadar olan tarihinde bir tamamlayıcılığı [complementarity] gizlemiştir. Söz konusu tamamlayıcılık yapının ikiliği [duality of structure] kavramıyla açıklanabilir. Yani söz konusu olan bir ikicilik [dualism] değil, ikiliktir. Yapının ikiliği kavramına geçmeden önce 'yapı' kavramını açıklığa kavuşturmak yerinde olacaktır.

⁸²Giddens, Anthony; "Action, Subjectivity, and the Constitution of Meaning", s. 530.

Giddens, Ferdinand de Saussure'ün dilsel yapılar tanımından yola çıkarak yapı kavramını, zaman ve mekândan soyut, mevcut olmayan bir bütünlük fikri olarak ele alır. Bu anlamda 'toplumsal yapı' nesnel gerçeklik düzleminde mevcut değildir, ancak bu gerçekliği açıklamak isteyen özne tarafından kurulmuştur. Saussure'den örnekleyecek olursak, söylenen bir cümleyi anlamak için, söyleme ediminin içermediği çok geniş bir anlamsal [semantic] ve sözdizimsel [syntactic] kurallar bütünü bilmemiz gerekir. O halde (dilsel) yapı, daha önce de belirttiğimiz gibi, söyleme ediminde değil, onun arkasındaki kurallar bütününde aranmalıdır⁸³. Sosyal bilimlerde de böyle bir saklı/gizil bütünlük anlayışı kullanılabilir. Dil benzetmesine göre toplumsal yaşantı içinde her hangi bir eylem kendi içinde anlaşılamaz. Eylemin yönteminin, amaçlarının/ hedeflerinin ve oluşturduğu öznel anlamın kavranması demek, eylemi sarmalayan, eylemle ilgili, görünmeyen bir kurallar bütününe kavranması demektir. Dawe'in paradoksal olarak ayrılmış olduğunu söylediği birey ve toplum arasındaki bağlantı bu noktada 'yapının ikiliği' kavramıyla kurulabilir⁸⁴. Yapının ikiliği kuramına göre yapı, eylemin hem 'aracı' hem de

⁸³Giddens, "Action, Subjectivity, and the Constitution of Meaning", Social Research, Cilt: 53, No.: 3, (Güz 1986), s. 532-3.

⁸⁴Bu ilk bakışta gerçekte varolmayan bir ilişkinin analitik düzlemde kurulması gibi algılanabilir. Ancak unutulmaması gereken nokta 'eylem' kavramının da 'yapı' kavramı kadar analitik olduğudur.

'hedef/sonucu'dur. Yapı insan etkinliklerini böylece tekrarlayarak oluştururken kendisini de oluşturur.⁸⁵

Bu yeni kavramsallaştırmayla şimdiye kadar sözünü ettiğimiz kuramcıların baş edemedikleri kuramsal bir sorunun üstesinden gelinmiş olmaktadır. Her şeyden önce Giddens, Parsons'un yaptığı gibi eylemin hedefini (ya da sonucunu) eylem durumundan ayrı bir birim olarak ele almamaktadır⁸⁶. Böylelikle Parsons'un dışsallığı-nı dengeleyerek kullanmak zorunda kaldığı 'normatif düzen' kavramının yarattığı sorunlardan kurtulmuş olmaktadır. Hatırlanacağı üzere Dawe'in haklı olarak eleştirdiği nokta, normatif düzenin özgür ve özerk insan etmeni nosyonuna darbe indirerek öznel bakış açısını ortadan kaldırmasıydı. Ancak, yine daha önce belirtildiği gibi Dawe, aynı kavramın (normatif düzen) içerdiği 'hedefi oluşturma' işlevinin üzerinde fazla durmamış ve böylece eylem durumu ve eylemin hedefi arasındaki organik ilişkinin koptuğunu varsaymıştı.

Giddens'in yapının ikiliği kuramında toplumsal yaşam tıpkı dil gibi yaşandıkça (kullanıldıkça) yeniden kurulur. Buna insanın toplumsal yaşamının "tekrarlanarak" kurulması özelliği adı verilmiştir [recursive character of social life]. Toplumsal yaşamın tekrarlanarak yeniden kurulması, insan etkinliklerinin yapısal

⁸⁵ Giddens, "Action, Subjectivity, and the Constitution of Meaning", s. 533.

⁸⁶ Parsons'un kuramında, birim edim kalıbı analizinde eylemin oluşturuçu ögeleri arasında S (durum) ve E (hedef/sonuç) gösterilmişti. S, Giddens'in sözünü ettiği araçları da (M) kapsamaktadır. Bkz. yukarıda s. 61-2.

özelliklerinin eylem sürecinde bir yandan kullanılırken bir yandan da bu kullanımın "kaynaklarını" oluşturması şeklinde anlaşılmalıdır.

Toplumsal yaşamın tekrarlanarak kurulması özelliği yapılaşma kuramını ikinci yaklaşımlardan ve Dawe'in ileri sürdüğü eylemin paradoksal başatlığında temellenen birinci [monist] yaklaşımdan ayıran temel nokta olarak saptayabiliriz. Hatırlanacağı gibi Dawe, insan etmeninin paradoksal olarak hem öznelci (TES) hem de nesnelci (TSS) yaklaşımların merkezinde bulunduğunu söylemişti. Bu ise toplumsal analizin, şimdiye kadar olan gelişiminde, pek de sağlam olmayan kuramsal ve felsefi (epistemolojik) temeller üzerinde durduğu anlamına gelmekteydi. Ancak Dawe'in yaklaşımının mantıksal olarak insan etmeninin her iki kuramsal ve felsefi yönelimin de temelinde durduğunu göstermesi, bu yaklaşımı sorunun getireceği ne oranla, eğer deyim yerindeyse, fazlasıyla basit kalmaktan kurtaramamaktadır. Her iki sosyolojinin de aslında eylem sosyolojisi olduğunu göstermek (ya da iddia etmek; soyutlamanın bu düzeyinde ikisi arasında pek bir fark kalmıyor) eylem sosyolojisinin önde gelen yetersizliklerinden olan kurumsal (toplumsal sisteme ya da yapılara dair) sorulara verebildiği meşru yanıtların azlığını ortadan kaldıramamaktadır. Oysa toplumsal gözümlemenin epistemolojik sorunlarıyla uğraşanların yüzleşmeleri gereken temel argüman, hukuk dilinden bir analogiyle söyleyecek olursak, "davanın usulden düşürülemeyecek kadar sağlam" olduğunu göstermektedir. Bu argümanı bir iki noktanın açıkta kalmasını göze alarak şematik bir tarzda özetleyebiliriz:

1. Farklı öznel algı ve yorumlarla geşitilenen ama aynı toplumun üyeleri için maddi anlamda tek olan toplumsal bir dünyayı anlama ve açıklama çabasındayız. 2. Bu dünyayı olduğu gibi (kendi iç bütünlüğünde) kuramsal ve ampirik bilgiye dönüştürmenin olanaksızlığı bizi analitik yaklaşımlara itiyor. 3. Sosyoloji pratiğinin bugüne kadar olan deneyimi bize kendi iç yetersizlikleri ve güçlölükleriyle iki analitik yapıntı sunuyor: eylem (insan etmeni) ve yapı (toplumsal sistem). 4. Bu iki yapıntıdan hareket eden toplumsal kuramlar iki farklı analitik toplum portresi çiziyor (ÇELİŐKİ). 5. Eger bu iki portreden yalnızca birinin özünde tek olan maddi gerçekliği (1. ÖNERME) açıkladığına bilimsel olarak inanmak için elimizde yeterli delil yoksa, yapılması gereken şey toplumsal gerçekliğin doğasına uygun sentetik bir toplum kuramının oluşturulmasıdır.

Giddens, ne yapısalcı [structuralist] ve işlevselci [functionalist] ne de toplumsal eylem temelindeki yaklaşımların yeterliliklerinden vazgeçmeyerek (ama güçlölüklerinden yararlanarak) sentetik bir kuramsal yaklaşım oluşturma çabasındadır. Bu yaklaşıma göre istençli-gerekirci ikiciliği yerine tek bir "kuramsal hamle" yeterli olacaktır: 'Yapının ikiliği'⁸⁷.

Yapının ikiliği kavramının temelinde yatan yaşamın tekrarlanarak kurulması özelliğinin toplumsal ortamı [medium] gündelik

⁸⁷ Giddens, Anthony; Central Problems in Social Theory, (London: The MacMillan Press, 1979) s. 4-5.

yaşamın rutin pratikleridir. İnsan etmenini başat kabul eden bir sosyolojinin temelinde eylemi barındırmasında şaşılacak bir yan yoktur. Ancak yapıların toplumsal çözümlemedeki yerini reddetmeyerrek yapılaşma kuramını eylem yaklaşımına eklemlemesi ve böylelikle yapısalcılığın sosyolojik çözümleme tarihindeki mirasından da yararlanması Giddens'ı fikirleri çok tartışılan toplum kuramcıları arasına sokmaya yetmiştir.

Giddens'a göre insan eyleminin iki ana bileşkesi vardır: Bilirlik [knowledgeability] ve yapabilirlik [capability]. Bu iki kavramdan ilki yapılaşma kuramının temel kanıtsavını [theorem] oluşturur:

Her toplumsal aktör, üyesi bulunduğu toplumun yeniden üretim koşulları hakkında hatırı sayılır miktarda bilgiye sahiptir.⁸⁸

"Bilinçli bir şekilde 'akılda tutulabilen' şeyler" anlamına gelen bilinçlilikle [consciousness] karıştırılmaması gereken 'bilirlik' kavramı, öznenliğin eylem bağlamında açıklanmasında bilinç ve bilinçdışı [unconscious] arasında bir yerlerde düşünülebilir⁸⁹. İnsanın günlük yaşamının pratik etkinliklerinin arkasında yatan bu bilinç bölgesine 'pratik bilinç' adı verilmiştir. Pratik bilinç, öznenliği dilsel yapılar veya dil gibi yapılanmış sistemlere indirgeyen yapısalcılığın ve bilinçdışına vurgu yapan psikanalitik kuramın boş bıraktığı önemli bir alanı, gündelik yaşamın

⁸⁸Giddens, Central Problems in Social Theory, s. 5.

⁸⁹Giddens, Anthony; Profiles and Critiques in Social Theory, s. 9.

kuruluşunu ve yeniden kuruluşunu kuramsal bir yaklaşımla açıklamaya çalışmaktadır. Bu anlamda insanın kendinin ve başkalarının eylemlerini anlamlandırmasında canalcı önemi olan pratik biling, yapısalcı/yapısalcı sonrası [post-structuralist] kuramcılarının inandıkları gibi anlamın yalnızca gösterge kodlarında ya da dilde⁹⁰ değil, ama aynı zamanda günlük yaşam pratiklerinde de kurulduğuna işaret etmektedir⁹¹

Sosyolojinin birincil sorunu olarak 'toplumsama biçimleri' kavramını kullanan Simmel'den sonra Giddens'in 'yaşamın tekrarlanarak kurulması özelliği' ve 'yapının ikiliği' kavramları etrafında kurulan yapılaşma kuramına gelirken atlanmaması gereken önemli bir nokta da Harold Garfinkel'in 'etnometodolojisi'dir. Schutz'un fenomenolojik sosyolojisine çok şey borçlu olduğunu ifade eden Garfinkel, etnometodolojinin amacını

...pratik etkinlikleri, pratik durumları ve pratik sosyolojik usamlamaları ampirik çalışma başlıkları olarak değerlendirmek ve genellikle olağan dışı olaylara yönelen ilgiyi gündelik yaşamın en sıradan etkinliklerine yönelterek bunları kendi içlerinde birer fenomen olarak ele almak suretiyle bilgi sahibi olmak...

şeklinde belirler. Yapılaşma kuramıyla etnometodolojinin bağlantısını ise aşağıdaki pasajda bulabiliriz:

⁹⁰ Burada 'dil'den kastedilen Fransızca'da ayrımı yapılabilen 'langue' ve 'parole'den ilkidir.

⁹¹ Giddens, "Action, Subjectivity, and the Constitution of Meaning", s. 145-146.

(Bu çalışma tarzının -etnometodolojinin-) asıl öğrettiği, insanların örgütlü günlük olayların ortamlarını ürettiği ve düzenlediği etkinliklerin, bu insanların söz konusu ortamları "hesabı verilebilir" hâle getirmek için başvurdukları yordamlarla özdeş olduğu noktasıdır⁹².

Gerçeten de Giddens'a göre yaşamın anlamlandırılmasında pratik biling içinde kakılı bulunan ve başat rol oynayan yöntemler, Garfinkel'in sözünü ettiği 'yordamlara' [procedures] çok benzemektedir. Bu anlamda, 'gündelik yaşamın rutin temellerini görülebilir kılmak' şeklinde kabaca betimleyebileceğimiz etnometodoloji, toplumsal düzenin bu rutin etkinliklerin kurallarından, yordamlarından oluştuğunu savunur. Ancak, şimdiye kadar oluşturulan çok kapsamlı sosyolojik literatürde yaşamın gündelik, alışıldık (verili kabul edilen) sahnelerini anlamaya ve bunları daha geniş toplumsal örgütlenmelerle ilişkilendirmeye yönelik pek az yöntem ve veri vardır⁹³. Kısaca özetlemek gerekirse, Garfinkel, günlük yaşamın kuruluşunda her aktörün edimlerine gerekçe bulabileceğini, ya da edimlerinin "hesabını verebileceğini" söylemekle Giddens'ın ortaya koyduğu eylemin temel bileşkelerinden olan 'bilirliğe' koşut bir noktanın altını çizmektedir.

Eylemin ikinci bileşkesi olan 'yapabilirlik' ise aktörün gündelik yaşam etkinlikleri içinde 'başka türlü de' edimde

⁹²Garfinkel, Harold; Studies in Ethnomethodology, (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1967) s. 1.

⁹³Garfinkel, Studies in Ethnomethodology, s. 36. Garfinkel bu saptamasına tek bir önemli istisnanın varlığından söz ediyor: Alfred Schutz.

bulunabilme yeteneği' olarak tanımlanabilir. Bu kavramın önemi toplumsal kuram içinde iktidar ilişkileri kavramıyla olan doğrudan ilişkisinden kaynaklanmaktadır⁹⁴.

Yapılaşma kuramının merkezinde yer alan bu iki kavramı birlikte değerlendirdiğimizde karşımıza bu çalışmanın genel teması açısından oldukça önemli bir dizi önerme çıkacaktır:

1. Herşeyden önce toplumsal aktör nesnelci yaklaşımın çizdiği toplum portresindeki gibi dışsal⁹⁵ etmenler tarafından belirlenen ve eylemleri bu belirlenme ilişkisi dışında açıklanamayan bir öge değildir. 2. Toplumsal aktör içinde bulunduğu koşulları değerlendirerek edimde bulunur. Bu değerlendirme yapısalcı ve işlevselci sosyolojilerin ve eylem sosyolojisinin gözardı ettiği 'pratik biling' düzleminde gerçekleşir. 3. Aktörün pratik biling düzleminde edimde bulunduğu göz önüne alındığında her zaman için başka türlü de edimde bulunabilme olasılığından söz edebiliriz. 4. Başka türlü de edimde bulunabilme özelliği doğrudan toplumdaki iktidar ilişkilerini değiştirir. Bu anlamda toplumdaki iktidar ilişkileri iki yönlüdür: Toplumdaki iktidar dengesinde zayıf olan tarafher zaman zayıflığını güce dönüştürme yeteneğine sahiptir. Böylesi bir diyalektik

⁹⁴Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory, s. 9.

⁹⁵Burada 'dışsal'dan amaçlanan 'nesnelci' teriminin değiştirdiği 'nesne' kavramıyla eşleştirilebilecek 'insanî olmayan' [non-ego] gibi bir kavram değil, insan etmenine dışsal [external] olan toplumsal yapılar/sistemlerdir.

ilişki içine girmeyen insan etmeni, insan etmeni olmaktan çıkar⁹⁶. 5. Bu şekilde kavramsallaştırılan toplumsal kuram, kaçınılmaz olarak politik sonuçları olan, eleştirel [critical] bir kuramdır⁹⁷.

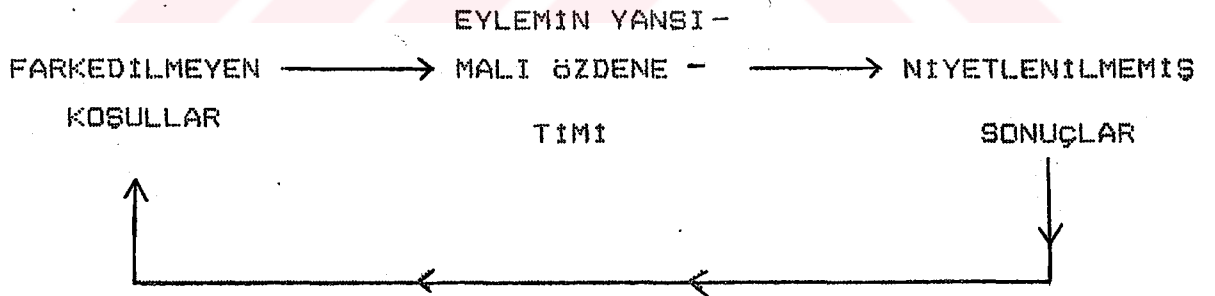
Daha önce de vurgulandığı gibi, toplumsal eylemi yalnızca niyetlenilmiş, sonuçları öngörülebilir eylem olarak değerlendirmek toplumsal kuramda önemli bir boşluk bırakacaktır. Bu boşluğa kurumsal gözömlerlerin yeterli düzeyde yapılamaması yol açar. Eylemi, faydacı rasyonalist yaklaşımın ekonomik rasyonaliteye indirgemek suretiyle abartılı bir tarzda yaptığı gibi, "sonuçları kestirilebilir bir hareket" olarak ele almak da (eğer toplumu nerede yapıldığı ve koşulları belli olmayan bir "sözleşme" [contract] olarak değerlendirmiyorsanız), kuşkusuz, öznelci yaklaşımın

⁹⁶Toplumdaki iktidar dengesinde zayıf olan taraf" kalıbı ilk bakışta belli bir toplumsal sınıfı veya katmanı ya da gücünü söylemsel düzleme çıkarabilmiş herhangi bir diğer toplumsal grubu (işçi sınıfı, burjuva sınıfı, doktorlar, askerler, kadınlar vs.) geçirilebilir. Ancak bu geçirilebilirlik kuşkusuz "iktidar" [power] kavramının günlük dildeki "siyasî iktidar" terimiyle karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Sözü edilen "zayıf/güçlü olan" aktörler topluluğu, yukarıda anılan toplumsal grup ve katmanlar olabileceği gibi toplumsal yaşamın akışında şu veya bu şekilde (ve kaçınılmaz olarak) iktidar ilişkisine girmiş herhangi bir (belki de tek bir) aktör olabilir. Iktidar kelimesi aslında "muktedir olan" anlamını taşımaktadır ve kavramın böyle açılmış hali, niyetlenilen anlamı daha iyi vermektedir. "iktidar", "iktidarın iki yönlülüğü" vb. için bkz. Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory, s. 39.

⁹⁷Burada sözü edilen eleştireliliğin doğrudan Marksizm veya Frankfurt Okulu'yla bir ilişkisi yoktur. Toplumun kurulması sürecine fiilî katılımın bilme ve yapabilmeyi içermesinden dolayı eleştireliliği ve dolayısıyla politikliği kastediliyor. İletişim disiplininde iğkin eleştirelilik nosyonu ve karşılaştırma için bkz. Gerbner, George; "The Importance of Being Critical-- In One's Own Fashion", Journal of Communication, Cilt: 33, No.: 3, (Yaz 1983) s. 355-362.

beraberinde getirdiği pek çok yanlış kavramlaştırmayı da kaçınılmaz kılacaktır. Oysa eylemin koşulları ve sonuçları kestirilemeyen bir başka ve çok önemli yönü daha vardır. Giddens'in eylemin 'niyetlenilmemiş sonuçları' [unintended consequences] ve 'farkedilmeyen koşulları' [unacknowledged conditions] olarak adlandırdığı bu yönü, toplumsal gözümlemenin eylem kanadında yer almayan kuramcılarının haklı olarak üzerinde fazlaca durdukları 'toplumsal kurumların doğası', 'değişimi', 'çatışması [conflict]', ve 'toplumsal iktidar ilişkileri' gibi sorunsalların da ele alınmasına olanak tanır⁹⁸.

İnsan etmeninin bilirliliği daima bir yandan farkedilmeyen koşullar bir yandan da niyetlenilmemiş sonuçlarla bağlıdır. Niyetlenilmemiş sonuçları ve farkedilmeyen koşulları 'eylemin yansımali özdeğerlendirmesi' [reflexive monitoring of action] ile bağlantılı döngüsel bir süreç olarak görebiliriz⁹⁹:

Farkedilmeyen koşullar ve niyetlenilmemiş sonuçları birbirine bağlayan 'yansımali özdeğerlendirim'den amaçlanan, gündelik yaşamın kurulmasında eylem ortamını, kurallarını ve kaynaklarını

⁹⁸ Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory, s. 29-32.

⁹⁹ Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory, s. 30.

[rules and resources] kullanmak suretiyle vareden ve süreklilik kazandıran aktörün eylemi esnasında kendisini başkalarının gözüyle değerlendirebilmesi ve bu yolla kendisini bilmesi anlayışıdır. Eylem sürecinin döngüsel bir nitelik taşıması, eylemin sonuçlarının başka eylemlere kaynaklık eden farkedilmeyen koşullara dönüşmesi anlamına gelecektir. İnsan edimini diğer canlıların hareketlerinden ayıran özellik, Giddens'in Garfinkel'den ödünç alarak kullandığı "hesap verebilme" [accountability] ya da "gerekçe gösterebilme" [rationalisation] kavramlarıyla ifade edilir¹⁰⁰. İnsanın eyleminin hesabını verebilme yetisinin kaynağı eylemin kendine dönük özdeğerlendirmedir. İnsan, eylemine gösterdiği gerekçeleri yukarıda sözü edilen kaynaktan, diğer bir deyişle "bilgi stoğundan" [stock of knowledge] devşirir. Bu bilgi stoğu ise eylemin gerçekleştirilebilmesi için gereken kurallar ve kaynaklar bütününden başka bir şey değildir.

İnsan ediminin gerçekleşme koşulları ile bilgi stoğunun ilişkisini biraz basite indirgeyerek şöyle betimleyebiliriz: Denizde yüzebilmek için bilinmesi gereken şeyler arasında "suyun kaldırma kuvvetinin, yoğunluğu suyun yoğunluğundan düşük olan kütleler için, yerçekimi kuvvetinden büyük olduğu" bulunmayabilir. Oysa yüzerken bu bilgiden dolayı olarak yararlanırız. Suya girer girmez dibi boylamayacağımızı bilmek, yukarıda uzunca bir cümleyle özetlenen bilginin pratik bir özetidir. Benzer şekilde, insanların eylemleri hakkında söyleyebildikleri herşey, bildikleri herşey

¹⁰⁰ Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory, s. 29.

olamaz. Yani, insan etmeninin söylemsel yetileri eylem ve bilgi stoğu arasındaki karmaşık ilişkinin tümünü kapsayamaz. Bu durumu biraz daha yetkin bir örnekle açıklayabiliriz¹⁰¹; Bir insanın anadilini konuşabiliyor/yazabiliyor olması, o dile ait anlamsal ve sözdizimsel kural ve kaynakların oluşturduğu son derece geniş ve karmaşık bilgi stoğuna sahip olması anlamına gelir. Ancak anadilini konuşabilen, diyelim ki, on yaşındaki bir çocuğun bile sahip olduğu bu bilgi stoğunu ortaya koyabilmek için dilbilimcilerin büyük zaman ve çaba harcaması gerekmektedir.

Dilbilimcinin amacı, sözün altında yatan gerçek dili, yani, yapıyı bulmaktır. Ancak yapı kavramını dilsel yapılarla sınırlayamayız. Yapı kavramının toplumsal yaşamın her alanına uygulanabilirliği farklı disiplinlerden bilimadamlarını, akrabalık ilişkilerinden yemek pişirmeye (Lévi-Strauss¹⁰²), coğrafi belirleyiciliklerden kimi tarihsel dönemlere egemen olan zihinsel gerçeklere (Fernand Braudel¹⁰³), toplumsal söylencelerden metin analizine (Umberto Eco¹⁰⁴) kadar pek çok toplumsal olgunun

¹⁰¹ Bu örneği Giddens "İngilizce bilmek..." şeklinde veriyor. Bkz. Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory, s. 31-32.

¹⁰² Bkz., Claude Lévi-Strauss; Structural Anthropology (London: Penguin Books, 1972); The Raw and the Cooked (London: Cape, 1970).

¹⁰³ Bkz., Fernand Braudel; The Mediterranean and the Mediterenanean in the Age of Philip II Cilt I, (London: Collins, 1972), Cilt II. (London: Collins, 1973). Ayrıca bkz., "Tarih ve Sosyal Bilimler: Uzun Dönem", Boratav (der), Tarih ve Tarihi (İstanbul: Alan Yayınları, 1985) s. 69-96.

¹⁰⁴ Bkz., Umberto Eco; The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of the Text (London: Hutchinson, 1987), toplumsal (Dipnot Devam)

arkasında yatan yapıları incelemeye itmiştir. Öyle ki, 'gerçeği' bulma yolunda giderek daha sağlam bir yer edinen yapı anlayışı ve bunun etrafında oluşan analiz teknikleri Braudel tarafından Fransız yapısalcı antropolog Lévi-Strauss'tan bahisle bir 'oyun' olarak nitelenmiştir:

...(B)u oyun daha pek çok şekilde oynanabilir. Bu kez Lévi-Strauss'un mitlerle ve, şaka yollu, yemek pişirmeyle (bir dil daha) uğraştığını görebiliriz: Söylenceleri bir dizi temel hücreye, mytheme'lere, yemek kitaplarının dilini de (yarı ciddi olarak) gusteme'lere indirgiyor. Her seferinde derin, bilinçaltı düzeyleri aramaktadır: Konuşurken konuşmada geçen "phoneme"leri düşünmem; yemek yerken de "gusteme"ler alâkadar etmez beni. Ama gene de, her seferinde, gevremde ince ve keskin ilişkiler etkileşimde bulunmaktadır¹⁰⁵.

Braudel, yanıtını daha önce Giddens'in yapılaşma kuramına başvurarak verdiğimiz soruyu bu kez tarihçi gözüyle yeniden gündeme getiriyor: Yapılar ne dereceye kadar belirleyicidir?

Braudel yapıyı, "etki alanını ve hızını değiştirme yoluyla zamanın etkisini garpıtabilen bir gerçeklik" olarak ele alır¹⁰⁶. Burada söz konusu olan zaman, yüzyıllarla ifade edebileceğimiz 'uzun zaman'dır [longue durée]. Bu noktada Braudel'e şu soruyu sorabiliriz: Tarihin akışını kontrolü altına alabilen yapılara ait

(Dipnot Devam)

söylencelerle ilgili olarak bkz., "The Myth of Superman" s. 107-124.

¹⁰⁵ Braudel; "Tarih ve Toplumsal Bilimler: Uzun Dönem", s. 89.

¹⁰⁶ Braudel, "Tarih Toplumsal Bilimleri: Uzun Dönem", s. 75.

yasalar nerede aranmalı? Yapısal yasaların bulunabileceği yer, Braudel'e göre yapılar kadar soyut ve özne-bağımsız değildir. Tam tersine yapılar Lévi-Strauss'un yaptığı gibi, mikro-sosyolojik düzeyde aranmalıdır¹⁰⁷.

Mikro-sosyolojik olarak adlandırılan düzey, gerçek insan-öz-nelerin edimde bulundukları, birbirleriyle etkileşimleri içinde oluşturdukları toplumsal gruplar içinde kendilerini tanımladıkları roller oynadıkları 'gerçek' gerçek yaşamdır.

¹⁰⁷ Braudel, "Tarih ve Toplumsal Bilimler: Uzun Dönem", 88-9.

II. İLETİŞİMDE AKTİF-PASİF İZLEYİCİ SORUNU

1. İLETİŞİM ARAŞTIRMALARINDA İZLEYİCİ-MESAJ İLİŞKİSİ

Sosyal bilimlerin tartışmalı öznesi yalnızca günlük yaşamda değil, ama aynı zamanda da bilimsel söylem düzleminde de sık sık kılık değiştirmektedir. Farklı sosyolojik geleneklerin nesnel gerçeklik karşısında "belirlenen" veya "kuran" özneleri, günlük yaşamın değişen toplumsal durumlarında farklı roller oynayan özneler ya da bilingdışının "yarılmış" öznesi olabiliyordu. İletişime, ya da daha uygun bir niteliklemeyle, iletişim araştırmalarına geldiğimizde aynı durumun sürdüğünü gözleyebiliriz. Ancak bu süreklilik, köklü sosyoloji geleneğiyle karşılaştırıldığında görece daha az kavramsal sorgulamaya dayanan, bir bakıma, devralınan bir mirası andırmaktadır.

İletişim araştırmalarının anlatıldığı metinlere baktığımızda bu olguyu daha net görebiliriz. Schramm ve Roberts'ın iletişim

araştırmaları için artık klasikleşen derlemelerinde¹ izleyici ve etki kavramları iki ayrı başlık altında incelenirken, bir ders kitabı niteliğindeki Communication Theories: Origins, Methods, Uses'da² da izleyicinin media'yı kullanması ve media'nın izleyiciyi etkilemesi ayrı başlıklar altında özetlenmektedir. Daha da çoğaltılabilecek bu ve benzeri örnekler iletişim araştırmaları tarihi boyunca kurulan izleyici-öznenin ikili karakterine işaret ediyor: Bu özne ya media'yı kullanarak belli bir doyum sağlamakta ve seçiciliğiyle bir ölçüye kadar da olsa mesaj içeriğine biçim vermekte ya da gücü kuramlara ve ampirik araştırmaların vurgu noktalarıyla metodolojilerine göre değişen media'dan etkilenmektedir.

İletişim öznesinin bu şizofrenik kimliği kimi kuramcılarını (tıpkı sosyolojide olduğu gibi) meşru sentez zemini aramaya yöneltmiştir. Ancak kavramsal olarak geliştirilen sentezler, örneğin sosyolojide Giddens'in niyetlendiği kadar, radikal olamamakta, öznenin iki yönü yine tek bir kaynaktan, mesaj içeriğinden beslenerek varlığını sürdürmektedir. Önde gelen sentezciler arasında Elihu Katz'ın³, Sandra Ball-Rokeach ve Melvin De

¹Schramm, W., D. F. Roberts; The Process and Effects of Mass Communications(Urbana: University of Illinois Press, 1972).

²Severin, Werner J., James W. Tankard; Communication Theories: Origins, Methods, Uses (New York: Longman, 1988) özellikle bkz., s. 300-336.

³Katz, Elihu; "On Conceptualizing Media Effects", McCormack (der) Studies in Communications, Cilt I (Greenwich, Conn.: J. A. I. Press, 1980) içinde s. 119-141.

Fleur'ü⁴ sayabiliriz. Bu sentezlerden ilki etkilenme sürecinin analizine mutlaka dahil edilmesi gereken seçicilik [selectivity] ve kişilerarası ilişkiler [interpersonal relations] kavramlarından söz ederken bağımlılık [dependency] modeli olarak anılan ikincisi, kişi, grup ve kültür temelindeki görelilikleri vurgulayarak media'ya bağımlı olmanın verili kabul edilmemesi gerektiğini söylemektedir⁵.

İzleyicinin bu şekilde farklı ve birbirine zıt bölgelere ayrılması disiplin içindeki farklı yaklaşımların yanısıra, ve onları da kapsayarak belirleyecek şekilde, başka bir ayırmadan kaynaklanmaktadır. Bu ayırım, bir önceki bölümde işlenen, sosyal bilimlerdeki özne-nesne ayrımı ve buna bağlı olarak şimdiye kadarki bilimsel pratiği belirleyen öznelcilik-nesnelcilik gerili-mi olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan, sosyal bilimlerin epistemolo-jisi kapsamında çok yoğun tartışmalara neden olan özne-nesne (ya da birey-toplum/eylem-yapı) ayrımının iletişime de yansıdığını söyleyebiliriz. Disiplin içinde bu genel sorunsalın en net olarak görülebileceği bölge etki araştırmalarıdır.

Media'nın etkili olup olmadığı veya ne dereceye kadar etkili olabileceği sorusunun yanıtını media ve izleyici arasındaki tek dolayım olduğu varsayılan mesaj bağlamında yanıtlamanın sonucu, başlangıcını 1920'li yılların sonlarına kadar uzatabileceğimiz

⁴Ball-Rokeach, Sandra, Melvin L. De Fleur; "A Dependency Model of Mass-Media-Effects", Communication Research, Cilt 3, s. 3-21.

⁵Severin ve Tankard (der), Communication Theories: Origins, Methods, Uses, s. 324-28.

iletişim irdelemeleri boyunca⁶ izleyicinin inişli çıkışlı rotası olmuştur⁷.

Etki kavramının paradoksal olarak izleyici kavramından ayrı düşünülmesi (ki, sonuçta etkilenen izleyicidir), etki yaklaşımının bir öznesi olmadığı anlamına gelmez. Ancak, iletişim araştırmalarında "egemen" olarak tanımlanan paradigmanın öznesi tek ortak özellikleri etkilenmek olan ve bu yolla tanımlanan kitlesel izleyici değildir. Sosyal bilimlerin epistemolojisinin eyleyeni etki araştırmalarında media adı verilen bütünlüktür. Bu eğretilemesel öznenin arkasında yatan gerçek ise toplumsal yapıların kısıtlayıcılığı temeli üzerinde duran nesnelci görüştür. Etkiyi bir anlamda paranteze alan ve egemen paradigmaya bir tepki olarak yorumlayabileceğimiz kullanım ve doyum sağlama yaklaşımının gizdiği izleyici profili ise özünü davranışçı psikolojinin S-R modelinden aldığı için tıpkı ilki gibi yine mesaj içeriği ile izleyici ilişkisi üzerinde durmaktadır.

Bir senteze ihtiyaç olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak bu sentezin öğeleri iletişim disiplininin şimdiye kadar geliştirdiği öznel yetiler ve media'nın gücü olacaksa, etki ve izleyici arasındaki yolda ele alınması ve işlemselleştirilmesi gereken bir kaç

⁶Severin ve Tankard'ın formülleştirmelerine göre şu anda (1990'lı yıllarda) güçlü etki kavramına ciddi bir dönüş yaşanıyor. Ancak bu etkinin gücü yine de 1920-1945 arasında hüküm süren "siringa" ya da "mermi" modellerinin öngördüğünden daha zayıftır. Bkz, Severin ve Tankard (der), Communication Theories: Origins, Methods, Uses, s. 324.

⁷Meyrowitz, Joshua; No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior (New York: Oxford University Press, 1985) s. 13-14.

çok önemli kavramın atlanmaması gerekmektedir. Bu kavramların başında mesaj içeriği kavramının bir dengeleyicisi olarak düşünebileceğimiz 'izleyici algısı' ve etki ile tepkinin arasındaki boşluğu dolduran 'toplumsal biliş' ya da 'bilgi işlem' gelmektedir. Bunlara ek olarak, eleştirel gelenekten esinlenen 'muhalif kodajımı' [oppositional decoding] kavramının öznesi (ve nesnesi) olan 'yorumlayıcı topluluk da [interpretive community] ele alınması gereken kavramlardır.

2. İZLEYİCİ ALGISI VE MESAJ İÇERİĞİ

Barry Gunter "The Perceptive Audience" [Algılayan izleyici] başlıklı makalesinde, iletişimde cultivation olarak bilinen yaklaşımın varsaydığının tersine izleyicinin verilen mesajı pasif bir tarzda alımlayıp 'etkilenmesinin' söz konusu olmadığını ileri sürmektedir. Gunter'e göre, izleyici mesaj içeriğini aktif olarak yorumlayıp usunun süzgecinden geçirmektedir. Elektronik bir medium olan televizyondan gelen mesajlar, bu bakımdan, salt kendi işleminde ele alınmamalıdır. Diğer bir deyişle, mesajın kavranması, yalnızca mesaj içeriğinin alımlanmasıyla değil, ama aynı zamanda televizyon formatına ait bir dizi kuralın ve gerçek yaşama dair deneyimlerin söz konusu mesaj içeriğiyle aktif karşılaştırması sonucu gerçekleşir⁸. Gunter, bu aktif alımlama sürecinin ağırlıklı olarak bilişsel [cognitive] olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda

⁸ Gunter, Barry; "The Perceptive Audience", Anderson (der) Communication Yearbook 11 (Beverly Hills, CA: Sage, 1988) s. 22.

Gunter, değil iletişim disiplinindeki "egemen paradigmanın"⁹, aktif izleyici nosyonunu kuramının merkezinde barındıran "kullanım ve doyum sağlama" yaklaşımının bile bu bilişsel sũreci ihmal ettiği kanısındadır. Bilindięi gibi, kullanım ve doyum sağlama yaklaşımı, iletişim sũreci iğindeki ȳznenin toplumsal yeniden ȳretimin bir paręası olmak suretiyle aktifliğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma gũre iletişim olgusu yalnızca mesaj iğeriği bağlamında incelenemez. Ćũnkũ, mesaj iğeriğinde yoğunlaşmak, media'dan gelen enformasyonun hię bir değişikliğe uğratılmadan alınması anlamına gelecektir. Oysa, ȳrneęin gamaşır makinesi almayı planlayan bir izleyici, televizyondaki otomobil lãstięi veya banka reklãmlarını gamaşır makinesi reklãmlarına kıyasla daha dũřũk bir ilgiyle izleyecek, bir anlamda medium'u kendi kişisel amağları doğrultusunda kullanacaktır. Buna ek olarak, kullanım ve doyum sağlama yaklaşımına gũre izleyici, kimi toplumsal ihtiyağlarını (gũnlũk yaşamın stresinden uzaklaşmak vb.) media aracılığıyla karşılayacaktır. Bu ise media'nın ilettiği mesaj iğeriğinden başka işlevlerinin de olabileceğine işaret eder.

Ancak yine aynı yaklaşım, kurduğu bilimsel sȳylem dũzleminde, dişsal sonuçları açısından saptanabilen bir dizi toplumsal gereksinimi doyuran ȳznenin, sȳz gelimi, neden "gũnlũk yaşamın geręeklerinden kağış" gereksinimi içinde olduğunun içsel dũzeneklerini ağıklayamıyordu. Diğer bir deyişle, kullanım ve doyum sağlama'nın

⁹ Bu kavramın ayrıntılı bir tartişması için bkz. Todd Gitlin, "Media Sociology: The Dominant Paradigm", Theory and Society, Cilt: 6, No.: 2 (Eylũl 1978).

öznesi, bir anlamda davranışçı psikolojinin 'kapalı kutu' öznesini andırmaktadır. Gerçekten de, gereksinimler hiyerarşisinin şu veya bu noktasında yer alan bir gereksinimin, insanı davranışa iten veya davranışına ket vuran bir güdünün ya da toplumsal gereksinime yönelik bir yararlanımın insanın bilişsel haritasının (eğer böyle bir harita varsa) neresinde bulunduğu, bu haritanın iç dinamiklerinin neler olduğu gibi konular kullanım ve doyum sağlama paradigmasının karanlık noktalarıdır.

Gunter'ın iletişimde aktif ve pasif izleyici nosyonlarından ya da varsayımlarından hareket eden iki paradigmanın da aktif bilişsel süreçlere kapalı olmasını eleştirmesi bu noktada haklı görünmektedir. Kuşkusuz, içinde insan etmeni nosyonunu barındıran bir aktif izleyici yaklaşımı bilişsel süreçlere duyarsız kalamaz. Ne var ki, egemen paradigmanın aktif izleyici nosyonunu barındırmadığını gördük. Yine aynı doğrultuda, kullanım ve doyum sağlama yaklaşımının sosyolojik anlamda "insan etmeni" gibi bir kavrama yer vermediği söylenebilir. Kullanım ve doyum sağlama paradigmasında insan etmenine en yakın analitik öge, insanın biyolojik ve psikolojik alt yapısını oluşturan geçitli düzeylerdeki gereksinimlerdir¹⁰. İnsanı eyleme yönlendiren güç de işte bu gereksinimlerdir. Paradigma özetinde, temel (biyolojik ve psikolojik) gereksinimlerden yola çıkılarak, algılanan problemleri ve bunların olası çözümlerini, güdülerini, media'ya yönelik olan ve olmayan, sonuçta

¹⁰ Rosengren, "Uses and Gratifications: A Paradigm Outlined", J. G. Blumler ve E. Katz (der) The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research (Beverly Hills, CA: Sage, 1974) içinde s. 270.

doyum sağlayan veya sağlayamayan davranışları etkileyen, biçimlendiren ve belirleyen/iki temel öge olarak toplum (media yapıları dahil) ve bireyin (psikolojik düzenek, toplumsal konum ve yaşamöyküsü dahil), doğallıkla iki farklı kaynak olarak verili kabul edilmesi, insan eyleminin bir yandan makro toplumsal, diğer yandan mikro bireysel yapılarca cendereye alınmış olduğunun göstergesidir¹¹. Böylelikle aktif izleyici nosyonunu, deyim yerindeyse kendisine "şiar edinen" kullanım ve doyum sağlama yaklaşımı sosyolojik anlamda aktif özne veya insan etmeni nosyonuna varamamaktadır. Ancak bu paradigmanın, media güçlülüğünde temellenen egemen paradigmaya bir (ve çok önemli) üstünlüğü, gereksinim tatminine indirgenmiş de olsa, insan davranışının toplumsal ve bireysel yapıların yeniden üretimine katkıda bulunduğunu gözleyebilmiş olması ve böylelikle toplumsalın sui generis bir gerçeklik olma statüsünü kabullenmemesi olarak saptanabilir.

Gunter'ın sonuçlarını 1985 yılında yayınladığı görgül araştırmasının¹² bulgularına göre, izleyicinin televizyondaki karakter ve olayları algılayışı ve yorumlayışı, "içerik analizi" [content analysis] olarak adlandırılan yöntemler kullanılarak araştırmacılar tarafından yapılan betimlemelerle pek

¹¹ Rosengren, "Uses and Gratifications: A Paradigm Outlined", s. 271.

¹² Gunter, Barry; Dimensions of Television Violence, (Aldershot, England: Gower, 1985).

örtüşmemektedir¹³. Bu anlamda içerik analizine dayanan etki modellerinin, kendisine garptılmış bir (simgesel) gerçeklik serimlemesi sunduğu, etki altındaki pasif izleyicileri¹⁴, Gunter'ın bulgularına göre, durmaksızın media üzerinde edimde bulunan aktif öznelerdir. İzleyicinin bilişsel anlamda aktif olduğu düşüncesi, Gunter'ın kendi görgül araştırma bulgularını daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla karşılaştırmasıyla desteklenmektedir. Buna göre, daha önce içerik analiziyle büyük yüzdelerde şiddet ve cinsiyetçilik [sexism] içerdiği saptanan televizyon programları, izleyicinin öznel betimlemelerine göre zannedildiği kadar şiddet ve cinsiyetçilik içermemektedir¹⁵. Gunter bu gelişkiden şöyle bir sonuç çıkarır: İzleyicinin öznel betimlemeleri, araştırmacıların gelişmiş araştırma teknikleri kullanarak yaptıkları nesnel¹⁶ betimlemelerle uyusmamaktadır. Çünkü, gözlemciler nesnel olmak adına ellerindeki şiddet tanımına

¹³ Gunter, "The Perceptive Audience", s. 23.

¹⁴ Örnek olarak bkz., George Gerbner ve Larry Gross; "Living With Television: The Violence Profile", Journal of Communication, 1976, Cilt: 26, s. 173-199, ayrıca bkz., L. Gross ve M. Morgan; "Television and Enculturation", J. R. Dominick ve J. E. Fletcher (der), Broadcasting Research Methods, (Boston: Allyn & Bacon, 1985) içinde.

¹⁵ Gunter, "The Perceptive Audience", s. 27-29.

¹⁶ Söz konusu gelişmiş teknikler arasında aynı mesajın sabit ve olabildiğince basite indirgenmiş tanımlar ve kodlama yönergeleri ışığı altında en az iki gözlemci tarafından (en az iki monitör kullanılarak) analiz edilmesi ve uyusmayan kodlamaların iptal edilmesi, gelişkin istatistikî güvenilirlik testleri vb. sayılabilir. İçerik analizinin nesnelliği bu türden 'mükemmele en yakın' olma iddiası taşıyan tekniklere dayandırılmaktadır.

uyan en küçük bir ayrıntıyı bile atlamadan kodlama gizelgesini doldurmaktadırlar.

'Şiddet' kavramını ele alalım. Bir televizyon programında ya da belli bir dönemi kapsayan genişli kuşaklardaki yayınların tümünde şiddet ögesi bulunup bulunmadığı, bulunuyorsa hangi sıklıkta olduğu nasıl saptanmaktadır? Daha önce de belirtildiği gibi, neyin şiddet olup, neyin olmadığı'nın 'nesnel' olarak saptanabilmesi için öncelikle normatif bir tanıma gereksinim duyulacaktır. Nesnel olmak adına normatif bir tanımın kullanılması ilk bakışta büyük bir gelişki gibi görülebilir. Ancak içerik analizinin kendi iç mantığında nesnellik gerçek öznenin (sıradan insanın, izleyicinin) bakış açısının bilimsel çalışmaya karıştırılmaması veya araştırmacıların (kodlayıcılar dahil) bilimsel çalışma esnasında sıradan insan/izleyici gibi davranmaması biçiminde anlaşılmalıdır. Bu anlamda nesnellik tek bir anlaşılabilir, yoruma açık olmayan tanımın, normatif de olsa tutarlı olarak farklı kişilerce aynı amaca yönelik olarak kullanılması anlamına gelecektir. Diğer bir deyişle, içerik analizi tekniğinde nesnellik tutarlılıkla özdeştir¹⁷. Örneğin 1967 yılından bu yana şiddet profili çalışmaları deyim yerindeyse, 'klasikleşen' Gerbner ve ekibi televizyon yayınlarındaki şiddeti oldukça kısa ve

¹⁷ Kuşkusuz aynı yanlış tanımın tutarlı bir şekilde farklı kişilerce normatif bir seçici standart olarak kullanılması çalışmanın geçerliliğine [validity] gölge düşürebilir. Ama, tutarlı bir şekilde tekrarlanan bir yanlış, aynı çalışmanın iç güvenilirliğini [internal reliability] etkilemeyecektir. Bizce esas metodolojik sorun nesnelliğin tutarlılıkla özdeşleştirilmesinde yatmaktadır.

basitleştirilmiş bir tanıma göre teşhis etmektedir. Bu tanıma göre şiddet,

Kişiyi karşı fizik gücün açık gösterimi veya bir kişinin yaralanmanın acısına ya da öldürülmeme istencinin tersine gerçekleşen veya gerçekten yaralanmayla ya da ölümle sonuçlanan başka bir zora dayalı eylemdir.¹⁸

İzleyici algısı çok geçitli bağımsız değişkenlerden etkilenecek ortaya çıkan bağımlı bir değişken olarak düşünüldüğünde, bu tanım önemini yitirmektedir. İzleyici algısı nelere göre değişebilir? Bu soruyu Gunter farklı kategoriler altında topladığı 10 temel bağımsız değişken saptayarak yanıtlamaktadır¹⁹. Etki araştırmalarının kullandığı ölçütün genel izleyici için geçerli bir ölçüt mü olduğu yoksa, mesaj içeriğini analiz edenlerin öznel yargılarına mı dayandığı konusunda Gunter geyet aydınlatıcı bir açıklama yapmaktadır. Bu açıklamayı aynı zamanda Gunter'in yaptığı araştırmanın sonucu olarak da kabul edebiliriz:

¹⁸ Gerbner, George; "Violence in Television Drama: Trends and Symbolic Functions", Comstock ve Rubinstein (der) Television and Social Behavior, Vol. I: Content and Control, (Washington, DC: Government Printing Office, 1972) s. 31, içinde. Aktaran Gunter, "The Perceptive Audience", s. 24.

¹⁹ Gunter'in televizyondaki şiddete yönelik izleyici algılarını ölçtüğü bağımsız değişkenler şunlardır: Program tarzı, karakter tipleri, fizikî biçimler, gözlenebilen zarar verme derecesi, fizik ortam, demografik özellikler, öz-algı [self-perception], toplumsal inançlar, kişisel saldırganlık, kişilik. Görüldüğü gibi bunların ilk beşi programın (mesajın) biçimiyle ilgili değişkenlerden, geri kalanlar ise kişisel farklılıkları gösteren değişkenlerden oluşmaktadır. Bkz., Barry Gunter; Dimensions of Television Violence (New York: St.Martin's Press, 1985) s. 71-93.

'Şiddet' kabul edilebilmek için gereken ölçüte uyan edimlerin tümü eşit derecede şiddet içeren veya rahatsızlık verici olarak algılanmamıştır. Şiddet içeren edimler hakkındaki öznel yargılar belli bir senaryo içindeki çeşitli özelliklere göre etkilenebilmektedir. Buna ek olarak bir başka önemli nokta da bireylerin şiddeti algılayışlarında büyük oranlarda farklılıklar görülmesidir²⁰.

öznel ve nesnel betimlemelerin karşılaştırılıp, bunlar arasındaki ilişkilerin gösterilmesine yapılacak bir itiraz, 'çelişsin veya çelişmesin, bu yayınlarda mutlak anlamda şiddetin olmadığını göstermez' olabilir. Ancak unutulmaması gereken nokta, 'cultivation' kuramı olarak adlandırılan analitik gerçevede gerçekleştirilen tüm içerik analizlerinin üzerinde durduğu varsayımın niteliğidir. Bu varsayıma göre, izleyici (özellikle mesajlara yoğun bir şekilde maruz kalan 'ağır izleyici' [heavy viewer]) şu veya bu şekilde nesnel olarak saptanan ve toplumsal gerçekliği saptırdığı söylenen imgelerin ve simgeleştirmelerin garesizce etkisi altında kalmaktadır. Bu noktada Gunter haklı olarak şu soruyu sorar: O halde neden gidip izleyiciye söz konusu imge ve simgelerin şiddet, cinsiyetçilik vb. içerip içermediğini, daha doğrusu, izleyicinin belli bir televizyon programında bu türden imgeleri algılayıp algılamadıklarını sormayalım? Gerçekten de, 'nesnel' yöntemlerle saptanan yayın öğelerinin izleyici tarafından nasıl algılandığını sorgulayan pek az çalışma vardır²¹.

²⁰ Gunter, Dimensions of Television Violence, s. 243.

²¹ Gunter, "The Perceptive Audience", s. 27.

Öznellik ve nesnelliğin bilimsel söylem düzleminde neyi temsil ettiğini sorgulamadan önce (ki, bunu gelişmemizin ana temasının gerektirdiği bir aşama olarak düşünebiliriz) şimdilik akla yatkın görünen bir başka düşünce üretilebilir. Sıradan izleyicinin saptanan kimi öğeleri 'şiddet', 'cinsiyetçilik' veya 'pornografi' olarak algılamaması, şiddetin, cinsiyetçiliğin veya pornografinin yaygınlığı yüzünden kanıksandığı ve içselleştirildiği anlamına gelebilir. Yani, iyi gelişen bir içerik analizi ekibi çocuklara yönelik bir çizgi filmin kahramanlarının sürekli olarak birbirlerine vurmalarını, gevrelerini tahrip etmelerini²² verili normatif tanımın geniş sınırları içine girdiği için 'şiddet' diye kaydetmeleri kaçınılmaz olacaktır. Ancak, bir hafta içinde okulda geçirdiği zamandan fazlasını televizyon karşısında geçiren çocuğun bu "sevimli şiddeti" şiddet olarak algılamaması şiddetin bir olgu olarak yokluğunu kanıtlamaz.

"Kuzu postuna bürünmüş kurt" deyimiyle betimleyebileceğimiz bu yorumun insan etmeni açısından anlaşılabilmesi (onaylanması veya reddedilmesi değil) ancak şimdiye kadar sunulmaya çalışılan kuramsal gerçeğe içinde ve mutlaka karşıtını da kapsayacak biçimde olasıdır. Söz konusu anlayış, bilimsel söylem düzleminde geliştirilen ve Gunter'ın da sık sık başvurduğu nesnellik- öznellik ikiliğinin bu bağlamda nasıl kurulduğunu belirlemekten başka bir

²² Çizgi filmlerden akılda kalan yaygın imgeler arasında puro diye iğilirken inflak eden dinamitten, kahramanların topun içine yerleştirilerek patlamayla uzaya fırlatılmasına kadar pek çok şiddet öğesinin varlığının kanıtlanması için içerik analizine bile ihtiyaç duyulmayabilir...

şey olmayacaktır. Media'nın izleyiciye sunduğu imgelerin kaynağı-
nın araştırılması ise kuşkusuz kendisini kaynak-mesaj-alıcı
modeline hapseden bir iletişim disiplininin altından kalkacağı bir
yük değildir. Ne var ki, aynı yükü toplumsal sistem veya toplumsal
eylem odaklarında yoğunlaşan sosyolojilerin de taşıyabileceğini
düşünmek bir önceki bölümde gösterilmeye çalışıldığı gibi pek
doğru olmaz gibi görünmektedir. Mesaj iletiminin elektronik
ortamlarda ve çok hızlı olduğu günümüzde 'elektronik media aracılı-
lığıyla iletişimin' bir sosyolojik araştırma rutininde sıradan bir
bağımsız değişken konumuna indirgenemeyeceği göz önüne alındığın-
da, şimdilik (çalışmanın bu aşamasında) önerilebilecek yegâne şey,
ödünc alınmış eski sosyal bilim epistemolojilerindeki hızlı
değişimin iletişim disiplini tarafından da yakalanması olabilir.

Öznellik ve nesnellik temelinde kurulan iki farklı bilimsel
söylemden hangisinin uyguladığı yöntemin daha kabul edilebilir
olduğu bu aşamada yanıtlanması gerekmeyen bir soru. Ancak, kaçır-
ılmaz olarak ödünc alınan bir epistemolojinin tartışılarak
dönüş(türül)meye başladığı günümüzde, iletişimin ürettiği bilgiyi
hâlâ eski gerekçelerle meşru kılması altı gizilmesi gereken bir
noktadır. Pratik anlamda ise, öznellik-nesnellik ikiliği (kullanım
ve doyum sağlama yaklaşımının içinde bulunduğu kriz, içerik
analizine yöneltilecek ağır eleştiriler ve nihayet 40 yıllık bir
bilim pratiğinin sonucunda bir çok kuramcının 'bir arpa boyu bile
yol katedilmediği' kaygusu) iletişim disiplininin içine girmekle
kalmamış, diğer sosyal bilim disiplinlerinde olduğu gibi temel bir
çatışma odağının öğeleri olarak belirleyici bir rol oynamaya
başlamıştır.

Gerçekten de Gunter'ın bilişsel olarak 'aktif' olduğunu iddia ettiği ve kimi bilimsel pratikler tarafından 'pasif' varsayılan öznesi, gündelik yaşam pratiğinde olduğu kadar bilimsel söylem düzleminde de 'nesnelden' (daha somut terimlerle 'kurumsal düzen-den') koparılmış ve bu nedenle kendisini ya toplum ve toplumsal yapılar (media dahil) karşısında 'kurban' gibi gören ya da (pek seyrek olarak) yapıcı, kendi ve içinde yaşadığı topluluk üzerinde yaratıcı birey olarak hisseden, sosyal bilimlerin modern dünya pratikleri bağlamında yeni yeni formüle etmeye başladığı insan etmenidir.

Bir önceki bölümde insan etmeninin aktifliğinin toplumsal/kurumsal yapıların (inançlar, ideolojiler dahil) kurulmasındaki öznel katkısından kaynaklandığının altı gizilmişti. Böyle bir yaklaşım, kuşkusuz, media'yı ikinci epistemolojinin öznesi yerine koyup belirlenme ilişkisini bu öznenin pasif nesneler olan izleyicilere yönelten anlayışın barındırdığı hatayı yeniden üretecek tarzda öznellik misyonunu mutlak olarak insan etmenine yüklemek anlamına gelmeyecektir. Diğer yandan, izleyicinin aktifliğinin yalnızca psikolojik süreçlerde yakalanması Gunter'ın vardığı şu ilginç sonuca/öneriye bizim de varmamıza yol açacaktır:

...televizyon şiddet profillerini üretmek için programlarda şiddet içeren olayları saymaya devam edelim. Ancak, ekrandaki şiddetin ve göreceli olarak az veya çok ciddi ya da rahatsız edici şiddet eylemlerine ait tanım izleyici görüşleri tarafından belirlenmeli veya en azından bu görüşlerin rehberliğinde

hazırlanmalıdır.²³

Ancak ne yazık ki bu yaklaşımı haklı çıkaracak gerekçe, Gunter tarafından, televizyon izlemedeki etkilenmenin yine psikolojik süreçler dolayısıyla gerçekleşmesi olarak gösteriliyor. Yukarıda kaba hatları verilen bireştirici yaklaşım açısından bu gerekçeden daha kapsamlı ve inandırıcı bir gerekçe oluşturulabilir.

Cinsiyetçilik, şiddet vb. kavramların kaynağı görece yeni bir fenomen olan televizyon değil toplumdur. Örneğin, 'cinsiyet ayrımcılığı'nın toplumdaki kurulma mekanizmaları (televizyon veya başka bir media ile) mesaj iletimi olgusu ve izleyici arasındaki ilişkiyi önceleyecektir. Bu anlamda mesaj içeriğinde takılıp kalmak, ister mesajın doğrudan izleyici davranışını belirlediğine inanılsın (örneğin çocuğun televizyondaki şiddeti taklit yoluyla giderek benimsemesi), ister Gerbner'la karakterize olan paradigma da öne sürüldüğü gibi daha bütüncül, simgesel etki kavramı kullanılsın, kökeni toplumda olan bir takım olguların kaynak-mesaj-alıcı gerçevesinde ele alınmasına yol açacaktır. Bu 'gergeve' televizyonun karşısına oturan bireyi o anda katıldığı tüm toplumsal etkinliklerin televizyondan gelen mesajların alımlanmasına indirger. Daha gerçekçi bir formülleştirmeyle, televizyon seyreden bir kişinin toplumsalla olan ilişkisi bir dizi durağan değişkene indirgenmiş olur. Bu değişkenler sosyoloji literatüründe 'temel demografik değişkenler' olarak anılan 'yaş', 'cinsiyet', 'gelir'

²³ Gunter, "The Perceptive Audience", s. 46.

ve buna benzer değişkenlerdir. Oysa çok karmaşık bir dizi ilişkinin yaşandığı ve belli rollerin oynandığı bir "toplumsal durum" vaz geçilmez bir iletişim aracı haline gelen televizyonla beraber biraz daha karmaşıklaşmıştır. Diğer bir deyişle, televizyon, zaten varolan bir dizi toplumsal ilişkiye çok önemli bir öge olarak eklenmiştir.

Televizyonun mevcut toplumsal ilişkilere ilave olmuş ve yeni bir takım toplumsal ilişkilere yol açmış bir iletişim aracı olarak kavranması onu ve olası etkilerini araştırılmaya değmez bir olgu konumuna indirgemez. Tam tersine, elektronik bir medium olan televizyonun, yalnızca ekranından gelip geçen imgelerin ilettiği mesaj içeriğinde yoğunlaşılmasına karşı gıkan bu yaklaşım, araştırmacıyı, televizyonu mesaj iletmekten başka toplumsal bir işlevi olmayan bir cihaz olarak görme yanılsamasından kurtaracaktır.

İletişim araştırmaları ve mikro sosyolojinin kesiştiği yerde kuram üretenlerden biri olan Joshua Meyrowitz, bu noktada mesaj içeriğinde yoğunlaşan yaklaşımlara karşı gıkarı: Televizyon, verili kabul edilen bir toplumsal gerçekliği doğru veya çarpıtılmış imgelerle serimleyen bir araç değil, o toplumsal gerçekliğin bir parçasıdır²⁴. Bu anlamda televizyon öncesi bir ortamdaki (toplumsal bir durumdaki²⁵) toplumsal nosyonlar, ideolojiler vb.

²⁴ Meyrowitz, Joshua; No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior, (New York: Oxford University Press, 1985) s. 15-16.

²⁵ Toplumsal Durum [Social Situation]: Belirli tipteki davranışların toplumsal olarak beklendiği ve sergilendiği toplumsal gevreler ya da "bağlamlar". (Toplumsal durumlar) (Dipnot Devam)

ve bunların yeniden üretim pratikleriyle televizyon sonrası bir ortamdakiler farklı olacaktır²⁶. Bu değişme temelde "farklı iletişim yollarının farklı toplumsal kavramsallaştırmalara yol açması" şeklinde anlaşılmalıdır. Bu yaklaşımda mesaj ve izleyici arasındaki belirleme ilişkisi ne yaygın paradigmadaki gibi ilkinden ikincisine ne de kullanım ve doyum sağlama paradigmasındaki gibi ikincisinden ilkinе doğrudur. Çünkü, üçüncü bir değişken, mikro sosyolojiden ödünç alınan "toplumsal durum" veya kültürel ortam gibi etkileşimi [*interaction*] ön plana çıkaran bir değişken devreye girmiştir. İnsanın toplumsal davranışını belirlediği varsayılan toplumsal durumlardaki belirleyicilik, "makro" olarak adlandırabileceğimiz ve insan etmenini pasif alıcı konumuna indirgeyen belirleyicilikten çok farklıdır. Bunun başlıca nedeni toplumsal durumun onu oluşturan insanların etkileşimi sonucu

(Dipnot Devam)

karmaşık bir belirlenimi olan ve toplumsal rolleri oynadığımız ve oynadığına tanıklık ettiğimiz, genelde kaygan, (kavramsal anlamda) yakalanması zor ortamlardır. Tanımın daha ayrıntılı bir tartışması için bkz., Meyrowitz, No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior, s. 332-333.

²⁶Görüldüğü gibi, Meyrowitz'in "toplumsal durumları" öne çıkaran yaklaşımı etkinin varlığını reddetmemektedir. Reddedilen etkinin dolayımı, nasıl gerçekleştiği ve elektronik media'nın verili kabul edilen mesaj iletilme işlevidir. İnsan davranışının "toplum", "toplumsal yapılar", "toplumsal sistem" gibi analitik kurgularca doğrudan belirlendiğini söylemek yerine sosyolojinin inceleyebileceği tek somut toplumsal olgu olan "toplumsal durumlar'da "karşılıklı etkileşim" aracılığıyla belirlenmesi anlayışı toplumsal eylemin öneminin kavranması anlamına gelmektedir. Bu yaklaşımın en önemli yönlerinden biri de kimi üst üste binen, kimi birbirine yalnızca teğet geçen ve kimi birbiriyle yalnızca olumsal [*contingent*] bir ilişki içinde olan farklı toplumsal durumların dinamik bir eklemlenmesinden oluşan toplumun, öznel anlamlar tarafından kurulmuş olduğu anlayışını tutarlı bir şekilde bünyesinde barındırmasıdır.

oluşmasıdır. Yani, toplumsal durum birey davranışını belirlerken, bu davranışların toplamından oluştuğu için aynı zamanda belirlenecektir. Bu anlamda yasa-bağımlı [nomological] bir nedensellikten söz edemeyiz.

3. İZLEYİCİ AKTİFLİĞİ VE DENETİM ODAĞI

40 yıllık iletişim araştırmaları tarihini ikiye bölen temel ikiliğe (aktif-pasif izleyici) dair kuramsal yaklaşımlardan biri de Frank A. Biocca'ya aittir. Biocca, söz konusu ikiliğin arkasında yatan başlıca iki soruya işaret eder: (1) Bilgi aktaran kurumlar ve genelde ideolojiler karşısında bireyin zihinsel ve entelektüel sınırlılıkları nelerdir? (2) Bu kurumlar toplumsal uzlaşmacılığın [conformism] araçları mıdır, yoksa, özgürleştirici bilginin taşıyıcıları mıdır?²⁷

Görüldüğü gibi Biocca, aktif-pasif ikiliğinde Gunter'ın tersine sorunu daha genel bir 'özgürlük' sorunu olarak algılamaktadır. 'özgürlük' kavramı ise, kuşkusuz, bir dizi ahlâkî standart gündeme getirmektedir. Diğer bir deyişle, izleyici aktivitesi ile insan özgürlüğü arasında kurulacak bir koşutluk, yalnızca bilimsel söylem sınırları içinde kalmaz, onu aşar, toplumsal yaşama, ahlâka, politika ve ideolojiye sirayet eder. Aktif birey tezinin kuramcı ve araştırmacılar arasında -40 yıllık bir bilimsel pratik göz önüne alındığında- görece az irdelenmesinin arkasında, aktif

²⁷ Biocca, Frank A.; "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive Hemispheres of Mass Communication Theory", Communication Yearbook 11, (Los Angeles, CA: Sage, 1988) s. 51-52.

izleyici ve liberal demokrasinin rasyonel, bireyi arasında kurulagelen bir koşutluğu bulabiliriz²⁸. Daha sonraları kullanım ve doyum sağlama kuramcılarının elinde 'aktif izleyici' kavramına dönüşecek olan 'etkiye kapalılık' (imperviousness to influence) kavramının yaratıcısı Raymond Bauer'in alıntıladiğı Isidor Chein'in de hareket noktası tamamen ahlâkîdir:

Kariyerleri bilimin ilerletilmesine adanmış psikologlar arasında hüküm süren insan imgesi kifayetsiz bir tepki- ciye aittir... O, gizil olarak bir robot gibi görülmek- tedir...

Psikoloğun Ahlâkî Standartları adlı kitabın açılış cümlesi "psikolog bir birey olarak insanın değeri ve onuruna olan inanca adanmıştır" şeklindedir... Bir robota ne türden bir onur atfedebiliriz?²⁹

'Pasif izleyici' nosyonunun arkasında ise hiç kuşkusuz kitle toplumu anlayışı yatmaktadır. Kitle toplumunun bireyi pasif, kişiliksiz, anomik, propagandistin etkisi karşısında savunmasız, gri renkte, yani, tekdüzedir. O halde aktif birey, pazar ilişkile- rinin başat olduğu Batı kapitalist toplumunda liberal demokrasi ideolojisinin şampiyonluğunu yaptığı, Rousseau ya da Jefferson'un

²⁸ Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 54.

²⁹ Chein, Isidor; "The Image of Man", Journal of Social Issues, Cilt 18 (1962) s. 36-54. Aktaran, Raymond Bauer, "The Obsolete Audience: The Influence Process from the Point of View of Social Communication", Schramm ve Roberts (der) The Process and Effects of Mass Communication (Urbana, IL.: University of Illinois Press, 1972) içinde s. 327.

'vatandaş'ı değildir³⁰. Aktif bireyin genellikle altı gizilen 'seçme hakkına' sahip, aynı zamanda alternatifler arasında akılcı bir değerlendirme yapabilen birey olduğu görüşüne karşı, ironik olarak, alternatiflerin (özellikle Amerikan toplumunda) tümüyle para karşılığında satın alınabilecek mallara dönüşmesi gösterilir. Herşeyin tüketim metalarına dönüşmesi bireyi mutlak uyumacılığa, pasifliğe hapseder mi? Aslında alternatiflerin ön-belirlenimini bireyin pasifliğinin kanıtı olarak görmek kendi kendini kısır döngüye sokan bir mantığın ürünüdür. Çünkü, kitle toplumu (tüketim toplumu) kuramlarının mantığını izleyerek şu soruyu sorabiliriz: ön-belirlenimsiz seçeneklerin varolduğu tarihsel bir durum ya da analitik bir formülleştirme olası mıdır? örnek vermek için indirgemeciliği göze alarak, tüketim toplumu öncesi toplumların tüketim bağlamındaki tek farklılıklarının yine ön-belirlenimi olan ama çok daha sınırlı sayıda metanın dolaşımında olduğunu söyleyebiliriz³¹.

Kitle iletişimi alanında, etki araştırmalarının kısa tarihinde de anlatıldığı gibi, pek çok kuramcı tarafından 'seçme yapma' hak ve yetisi aktif izleyici yaklaşımının temel yapı taşı haline

³⁰ Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 56-57.

³¹ Burada amaçlanan tüketim/kitle toplumu kuramlarının ayrıntılı bir tartışması olmadığından, 'yabancılaşma', 'uzmanlaşma', 'şizofren özne' vb. kavramlar devreye sokulmadı. Zaten yaklaşımı 'indirgemeci' kılan da bu eksikliktir. Ancak, buradaki mantıksal yanıt 'aktif birey' nosyonuna yöneltilen eleştiriyle aynı kavramsal düzlemde değildir.

gelmiştir³². Ancak, kitle toplumu korkusunun kuramda aktif izleyici için yer ayrılmasında bir itki halini alması 'olması gereken' ile 'olan'ın iç içe geçmesine yol açmıştır³³. Bunun sonucunda, kullanım ve doyum sağlama paradigmasının etrafında toplanan kuramcı ve araştırmacılar, izleyici davranışının detaylı araştırmaları sonucunda kafalarında ideolojik nedenlerle zaten varolan izleyici aktivitesini kanıtlamaya çalışmışlardır.

Biocca, tüm kullanım ve doyum sağlama paradigmasının izleyici aktifliği bağlamında beş temel kavram etrafında kurulduğunu saptar: 'Seçicilik' [selectivity]; 'faydacılık' [utility]; 'niyetlilik' [intentionality] ve nihayet 'etkiye kapalılık'.

Joseph Klapper'ın 1960 yılında oluşturduğu seçici ilgi [selective attention], algı ve hatırlama [retention] kavramları³⁴ gerçevesinde geliştirilmiş olan seçicilik, izleyici aktivitesi bağlamında, mesajların oldukları gibi değil de bilişsel bir seçme süreci sonucunda algılanıp anlamlandırıldığı anlamına gelir.

³² Pasif izleyicinin ölümünü ilan eden bir kaç çalışma için bkz., D. K. Berlo, "Communication as Process: Review and Commentary", B. D. Rubin (der) Communication Yearbook 1, (New Brunswick, NJ: Transaction Books) 1977 içinde, s. 11-27; J. McLeod ve L. Becker, "The Uses and Gratifications Approach", D. Nimmo ve K. R. Sanders (der) Handbook of Political Communication, (Newbury Park, CA: Sage, 1981) içinde, s. 67-100; P. Palmgreen, "The Uses and Gratifications Approach: A Theoretical Perspective", R. N. Bostrom (der), Communication Yearbook 8, (Newbury Park, CA: Sage, 1984) içinde, s. 20-55.

³³ Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 57-58.

³⁴ Klapper, Joseph T.; The Effects of Mass Communication, New York: Free Press, 1960.

Kullanım ve doyum sağlama paradigmasında ise genelde 'seçerek maruz kalma' [selective exposure] anlamında kullanılmıştır³⁵.

Seçicilik kavramının yalnızca izleyici aktivitesi anlamında kullanıldığını düşünmek yanlış olacaktır. İletişimin erken modellerinde rastlanan tek yönlü bilgi akışı ve doğrudan etki anlayışında psikolojik mekanizmalar olan ilgi, algı ve hatırlama, iletişim sistemi içinde izleyiciden kaynaklanan ve bilgi akışını engelleyen/bozan 'gürültü' [noise] olarak da değerlendirilmiştir. Sandman ve arkadaşlarının seçiciliğin üç biçimini tanımlar ve örneklerken izleyicinin stratejik olarak 'seçme' ediminde bulunduğu vurgulamalarına karşın, gizil epistemolojik tercihleri 'özel eylem'den ziyade 'iletişim sistemleri'nin anlaşılması ve açıklanmasından (yani, nesnelci veya toplumsal sistem yaklaşımlarından) yana olduğundan, izleyicinin eylemini 'bilmezden gelme' [ignore], 'yanlış yorumlama' [misinterpretng] ve 'yanlış hatırlama' [misremembering] terimleriyle açıklamaları, yani, stratejik eylemin aslında yapılması gerekenin yapılamaması şeklinde ifade edilmesi ilginç bir gelişkidir:

Bir iletişim sisteminde kimi gürültüler kaynaktan veya kanaldan değil izleyiciden kaynaklanır. İnsanlar kendilerini şu veya bu nedenle geçmeyen iletişimi bilmezden gelme, yanlış yorumlama ve yanlış hatırlama

³⁵Bu kavram için bkz., M. Levy, "Conceptualizing and Measuring Aspects of Audience "Activity"", Journalism Quarterly, Cilt: 60, s. 110. Ayrıca 'seçici algı' ve 'seçici hatırlama' için bkz., Levy ve Windahl, "The Concept of Audience Activity", K. E. Rosengren, Wenner ve Palmgreen (der), Media Gratifications Research: Current Perspectives, (Newbury Park, CA: Sage 1985) içinde, s.109-122.

konusunda inanılmaz ölçüde beceriklidirler.³⁶

Diğer yandan Biocca, seçiciliğin izleyici aktivitesine kanıt oluşturmaya ağır bir darbe indiren şu soruyu sorar:

Seçicilik süreci, yalın seçme edimi, aktivitenin bir göstergesi olarak kullanılmıştır. Ancak, izleyici için media'yı "seçmeden" kullanması ya da en azından belli bir medium'u seçmemesi neredeyse olanaksızdır.³⁷

Diğer bir deyişle, hiç bir izleyici, izlediği televizyon programı, satın alarak okuduğu gazetedeki bir köşe yazısı ya da video cihazından seyrettiği bir film için 'rastgele izledim/ okudum, seçmedim' demeyecektir. Yöntembilim terimleriyle ifade edecek olursak, seçiciliğin aktiviteye temel oluşturmaya gerçek bir totolojinin ürünüdür³⁸.

Aynı mantığı izleyen (aynı soruları soran) bir dizi eleştiriyi diğer kavramlara da uygulayabiliriz. Kitle iletişim araçlarını

³⁶Sandman, Peter M., David M. Rubin ve David B. Sachsman; Media: An Introductory Analysis of American Mass Communications, (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1972) s. 17.

³⁷Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 58. (Vurgu Yazarın).

³⁸Örneğe yeni elektronik iletişim araçlarından olan bilgisayar, bilgisayar destekli iletişim ağlarını [computer supported networks of communication] ve bilgisayar/video oyunlarını [computer/video games] ekleyecek olursak söz konusu totoloji iyice gülünç bir hal alır. Çünkü, kavramsal gerçevesi ileride tartışılacak olan bu yeni elektronik media literatürde yer alan aktif-pasif izleyici kavramlarını alt-üst edecek nitelikte bir sığramayı temsil etmektedir. Bu sığrama Meyrowitz'in deyişiyle, tümüyle farklı bir iletişim yolunun gündeme gelmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

bir ön-güdülenme sonucu 'niyetlenerek'³⁹ kullanma ve bundan 'doyum sağlama'⁴⁰, kullanılan medium'un içeriğine bilişsel bir çabayla 'katılma'⁴¹ kavramlarının hiç birinin tersi zaten düşünülemezdi. Dahası, televizyon karşısında oturup, uzaktan kumanda cihazıyla kanaldan kanala atlayarak daha fazla 'seğme' ediminde bulunan izleyicinin, tutarlı olarak tek bir kanal veya programı izlemeyi tercih eden bir izleyiciden daha 'aktif' sayılması gerekirdi ya da Levy ve Windahl'ın tanımına göre "bilişsel veya duygusal [affective] olarak uyarılma"⁴² anlamına gelen 'katılım' aktiviteye kanıt oluşturunca ancak televizyon karşısındaki bir cesetin 'pasif' olmasını bekleyebilirdik!

Kısaca özetlemek gerekirse, aktivite kavramının kullanım ve doyum sağlama paradigmasında yer alan tüm bileşikleri (ve bunlar sonucunda varılan nokta olan 'etkiye kapalılık') tümüyle

³⁹Tanım için bkz.; J. Blumler, "The Role of Theory in Uses and Gratifications Studies", Communication Research, Cilt: 6, s. 14.

⁴⁰Blumler, "The Role of Theory in Uses and Gratifications Studies", s. 13. "...kitle iletişimin insanlar için faydaları vardır...", Aktaran Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 58.

⁴¹Hawkins, R. P. ve S. Pingree; "Activity in the Effects of Television on Children", J. Bryant ve D. Zillman (der), Perspectives on Media Effects, (Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1986) içinde. Aktaran Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 53.

⁴²Levy, M. ve S. Windahl; "Audience Activity and Gratifications: A Conceptual Clarification and Exploration", Communication Research, Cilt: 11, s. 51-78. Aktaran Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 59.

yanlışlanamaz [unfalsifiable] olduğundan bu kavramın totolojik kavramsal gerekçeler üzerinde durduğunu söyleyebiliriz.

Bilişsel aktiflik, kullanım ve doyum sağlama araştırmalarının ele aldığı şekilde sınırlanacak olursa Biocca'nın yargısına katılmamak olanaksız gibi görünmektedir. Ancak, ileride daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, bilişsel faaliyetleri incelenen öznenin epistemolojik konumunun varılacak yargılar üzerinde belirleyici etkisi olacağını söyleyebiliriz. Bu anlamda yapılabilir en büyük hata, belki de, kendisinden bahsedilen öznenin hangi özne olduğunu, nasıl ve nerede kurulduğunu saptamadan analize başlamaktır. Bu koşullar altında, Biocca'nın aktif izleyicinin ölümünü ilân ettikten sonra "kendi" epistemolojik düzlemini belirginleştirdiği sorusuna bakmakta yarar var. Biocca'ya göre, sorunsalın odağında yer alan soru,

izleyicinin bilgi süreci yapısı üzerinde aktif denetimi olup olmadığı ve bireyi betimlemenin en iyi yolunun onu pasif değil de media'nın yapı ve içeriği karşısında tepkisel [reactive] olarak nitelemek olup olmadığına dairdir⁴³.

Diğer bir deyişle, Biocca, izleyicinin aktif sayılabilmesi için öncelikle denetim sorununun gözülmesi gerektiğine inanmaktadır. Bunu gerçekçi bir epistemolojik bakış açısı olarak niteleyebiliriz. Bu bakış açısının gayet iyi bir ifadesini Jean Paul Sartre'da bulabiliriz:

⁴³ Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive Hemispheres of Mass communication Theory", s. 66.

Bir yayını dinlediğimde benimle yayın arasındaki ilişki insanca değildir; sonuç olarak söylenen şey, haberler üzerinde politik yorumlar vb., karşısında pasifim. Her düzeyde ve yıllar öncesinden gelişen bir aktivite olan bu pasifliğe karşı belli bir dereceye kadar direnilebilir: Yazabilirim, protesto edebilirim, kabul edebilirim, tebrik edebilirim, korkutabilirim, vs. Ancak şurası belirtilmelidir ki, bu etkinliklerin ancak beni tanımayan dinleyicilerin çoğunluğu (ya da dikkat çekici bir azınlık) benim yaptığımı yaparsa bir ağırlığı olabilir⁴⁴.

Media'da yaratılan anlamın eğilip bükülmesinin, izleyicinin çıkarlarına uygun hale getirilmesinin, yani, denetim altına alınmasının bu gerçekçi yorumunun arkasında sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden ödünç aldığı bilimsellik anlayışının temeli olan neden-sonuç ilişkisini bulabiliriz. Diğer bir deyişle, etkinin gerçekleşmesi, mesaj kaynağının içsel bir özelliği olan mesaj kodlamanın, izleyicinin içsel bir özelliği olan kodayımıyla olan doğrusal ilişkisi ön plana çıkarılmıştır. Bir şeyin (A) diğerini (B) etkilemesi şöyle gösterilebilir:

A —————→ B

Etkilenen taraf (B) pasif, etkileyen taraf ise (A) aktiftir. Bunun tersi, yani pasiflerin aktif olabilmesi, ilişkinin tümden tersine çevirilmesi ile mümkündür ancak:

A ←———— B

⁴⁴ Jean-Paul Sartre'dan aktaran, Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience...", s. 67.

Media-izleyici ilişkisi özelinde düşünöldüğünde bu gerçekçi yaklaşım aynı zamanda içinden çıkılmaz bir paradoksa, 'demokrasi paradoksu'na işaret eder. Sartre, denetimin yönünü "kendi gibi düşünönenlerin artmasına" bağlamaktadır. O halde, çoğunluk sağlandığında denetim odağı (ve okun yönü) yer değıştirecek, media'dan izleyiciye kayacaktır. Çoğunluğun itiraz etmediğı mesajların izleyiciye empoze edilmesi ve onların davranışlarını belirlemesi olarak tanımlayabileceğimiz 'pasiflik', bu mantığı sürdürürsek, mesaj içeriğine genel itiraz sonunda yön verilmesi halinde de sürecektir. Çünkü, teknik bir terimle söyleyecek olursak, 'kamuyu' sonucu oluşan mesaj içeriğine yine izleyici çoğunluğu tarafından bir itiraz, bir direnme olmayacaktır.

Aslında bu paradoksun kaynağı, zannedilebileceğı gibi, ne azınlık-çoğunluk dengelerinde ne de çoğunluğun yanıltması anlamına gelen 'yanlış biling' nosyonundadır. Oydaşmanın mantığı gereğı dilekleri gerçekleşmeyen, çıkarları aleyhinde oluşumlara maruz kalan bir azınlık her zaman olacaktır⁴⁵. Paradoksun gerçekte anlamlama sürecinin toplumsal-bilişsel düzeneklerini, mesaj aktarımının teknik düzenekleriyle özdeş tutmaktan kaynaklanmaktadır. Daha açık terimlerle ifade edecek olursak, A'dan B'ye giden ok ne nicel anlamda (protestoların ya da kutlamaların yoğunluğu)

⁴⁵ Bu paradoksa bu nedenle 'demokrasi paradoksu' da diyebiliriz. Çoğunluğun oluşmasının, tanımı gereğı, istençleri gerçekleşmeyen bir azınlığa bağlı olması iktidar-muhalefet diyalektiğı adını verebileceğimiz düzenekle açıklanabilir. İktidar, ister çoğunluğun, ister azınlığın istencinin maddeleşmesi olsun, her zaman azınlıktır. Buna karşılık iktidarın karşısında her zaman (iktidarı iktidar yapan) bir çoğunluk olacaktır.

ne de nitel anlamda tersine çevrilemez -zaten okun nitel anlamda tersine çevrilmesi kitle iletişim araçlarının doğasına aykırı olurdu. Kitle iletişimi bağlamında okun ters yöne dönmesi her evde bir stüdyonun olması, şu anda stüdyoların bulunduğu yerlerdeki bir kaç kişinin de kitleden gelen yayını izlemesi anlamına gelirdi...

Özetlemek gerekirse şunu söyleyebiliriz: Denetim odağı mutlaka ön plana çıkarılacaksa, söz konusu olan anlamlama sürecinin kendisinin denetimi olmalıdır, mesaj içeriğinin ve bunu yaratan fizik örgütlenmenin değil. Denetlemek veya denetleyememek sorusunu merkeze almak pratik anlamda da pek çok sorun yaratacaktır. Bu anlamda, aktiflik-pasiflik adını verdiğimiz ikilemin aşılmasına yönelik bir araştırma programının altından kalkması gereken yükü Biocca beş madde halinde özetliyor:

- (1) "Aktif izleyici" üstkurgusunu [metaconstruct] bir yana bırakmak...
- (2) İletişimcinin amaçlarıyla stratejilerini ve izleyici algısını kuramsal olarak tanımlamak ve ölçmek...
- (3) Aktiflik analiziyle metin kuramını bütünleştirmek...
- (4) Medium'un psikolojik rolünü ve özellikle bilgi işlemin her anındaki biçimsel yapıları dahil etmek...
- (5) Media toplumsallaşmasını ve alışkanlık yerleştirmesini tanımlamak...⁴⁶

Yukarıda kaba hatları verilen projenin şimdiye kadar gerçekleştirilememiş olmasının arkasında, kuşkusuz, bir örgütlenme sorunu yatmamaktadır. Aktif izleyici üstkurgusunu 'bir yana bırakma' önerisini bir yana bırakacak olursak, geriye kalan dört

⁴⁶ Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience...", s. 71-73 (Yazara ait vurgu kaldırılmıştır).

maddenin her birinin ve özellikle tek başına en son maddenin arkasında farklı çıkış noktaları, farklı 'bilimsel' tanımları olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, toplumsallaşma kuramları, daha önce de belirtildiği gibi, toplumu verili bir bütünlük olarak alırken metin kuramları genelde 'anlam' ve 'anlamanın yaratılması' kavramları üzerinde durmaktadır. Anlamanın öznde mi yoksa özne dışı güçlerde mi aranması gerektiği meselesi ise zaten eklektik bir senteze giden yolu tıkayan en önemli engel olarak karşımızda durmaktadır. Sentezin önünü tıkayan paradigma atlamalarının yanı sıra, başlıbaşına bir araştırma konusu olarak görülen 'toplumsallaşma' olgusu bir başka engele işaret etmektedir. Bunun başlıca nedeni şöyle ifade edilebilir:

toplumsallaşma araştırmaları genellikle -çoğu psikolojik kuramın karakteristiği olan eklektizm içinde- çocuğun toplumsal dünyayı içselleştirmesini kuramsallaştırma çabaları kapsamında farklı açıklamaları birleştirir...⁴⁷

Nelerin eklektik bir şekilde birleştirildiği ise bir toplumsallaşma kuramcısının betimlemesinde bulunabilir:

Toplumsallaşma, uygun cinsiyet rolleri dahil kültürün aktarılma araçlarıdır. Toplumsallaşma etmenleri öncelikle ebeveyn, öğretmen, arkadaş gurubu ve media'dır. Toplumsallaşma dört süreç aracılığıyla oluşur. Birinci olarak, kimi davranış tipleri, yetiler ve alışkanlıklar ödül ve ceza sonucu olarak öğrenilir. İkincisi, ebeveyn ve diğerleri çocukların taklit edecekleri davranış ve

⁴⁷Henriques, Julian et. al.; "Introduction to Section 1: From Individual to the Social -A Bridge Too Far", Henriques et. al. (der), Changing the Subject, içinde s. 19.

rol modelleri sunarlar. Üçüncüsü, çocuk ebeveyninden biri veya ikisi ile özdeşleşir, bu çocuğun ebeveyn veya önemli bir yetişkinin değerlerini ve rollerini yerleştirerek içselleştirdiği taklitten çok daha güçlü bir süreçtir. Dördüncü olarak gelişen bireylerin kendilerinin oynadıkları rol söz konusudur. Bunlar, dünyayı aktif olarak yapılandırma, gevrelerini anlamlandırarak düzenleme peşindedirler. Çocuğun eline geçen gevreyi düzenleme kategorileri bu süreç (toplumsallaşma) içinde çok önemli bir rol oynarlar⁴⁸.

Bu tanımlama göstermektedir ki, toplumsallaşma sürecinin 'ödül/ceza', 'taklit' kavramlarının geçtiği bölümü davranışçı psikolojinin, 'özdeşleşme' kavramı psikanalizin, 'düzenleme/anlamlandırma' kategorilerinin aktif olarak oluşturulması' nosyonu ise bilişsel psikolojinin [cognitive psychology] bilimsel sınırları içinde kalmaktadır. O halde şunu söyleyebiliriz: içinde toplumsallaşma araştırmalarının oluşturucu bir öge olarak yer aldığı sentetik bir araştırma programı tasarlanmadan önce bizzat toplumsallaşma kuramının bir senteze ihtiyacı vardır.

Olası bir sentezin kapılarını aralayabilmenin önkoşulunu, bu sentezin yerleştirileceği epistemolojik bölgenin netleştirilmesi olarak saptayabiliriz. Bunun gerçekleştirilebilmesi için yapılması gereken şey, 'davranış', 'bilis' ve 'bilinçdışı düzenekler' kavramları arasındaki paradigmatik ayrımın altının çizilmesi olsa

⁴⁸ Weinreich, H.; "Sex-role Socialisation", Chetwynd ve Hartnett (der), The Sex-role System (London: Routledge & Kegan Paul, 1978) içinde s. 20-21. Aktaran, Henriques et. al. "Introduction to Section 1: From Individual to the Social -A Bridge Too Far", s. 19.

gerek. Bu bağlamda Biocca'nın da belirttiği gibi, kullanım ve doyum sağlama yaklaşımının öznesi bilişsel olarak aktif değildir. Bunun Biocca'nın bulup çıkardığı totolojik cümlelerin yanısıra daha derinde yatan bir nedeninden söz edebiliriz: Bu yaklaşım içinde özne bilişsel olarak aktif değildir, çünkü, davranışsal olarak aktiftir! Kullanım ve doyum sağlama'da davranışın arkasında (toplumsal) biliş değil, bireysel ve toplumsal etkilerin (nedenlerin) sosyal psikolojik karmaşası yer almaktadır. Diğer bir deyişle, kullanım ve doyum sağlama yaklaşımında biliş ve davranış birbirinden kopuk iki kettedir.

İnsan bilişini 'toplumsal biliş' olarak kavrayarak gerçekleştirilen araştırmaların mantığının kullanım ve doyum sağlama paradigmasından ayrıldığı noktaları daha iyi görebilmek için bir sonraki başlık altında bilişsel etkinliğin içsel düzeneklerine daha yakından bakmaya geçeceğiz.

4. TOPLUMSAL BİLİŞ VE İZLEYİCİ AKTİFLİĞİ

Daha önce kısmen yanıtladığımız bir soruyu yeniden soralım:

Kullanım ve doyum sağlama yaklaşımının izleyici aktivitesi konusundaki öncüllerini oluşturan kavramların kendi kendilerini kanıtlayan totolojiler olduğunun gösterilmesi neyi kanıtlamaktadır? Eğer bu yaklaşımın üzerinde durduğu kavramsal temelleri ve sorgulama mantığını izleyici aktifliğinin tek gösterilme yolu olduğunu kabul edersek, izleyicinin pasif olduğunu!

Ancak, Aydınlanma'dan bu yana geliştirilen sosyal bilim kuram ve pratiğini ve buna ek olarak en az 40 yıllık inişli çıkışlı

iletişim ve etki araştırmaları tarihini göz önüne alacak olursak böyle bir kabullenme çok kolay bir yenilgi olurdu. Daha önce de belirtildiği gibi, kullanım ve yararlanım paradigması genelde davranış düzleminde gelişmektedir. Biocca'nın eleştirileri de bu yaklaşımın davranışsal [behavioral] alanda çok sağlam bir kavramsal temele sahip olmadığını göstermektedir. Sosyal psikolojinin izleyici aktifliği konusunda iletişime bir katkısı da toplumsal biliş [social cognition] alanındadır.

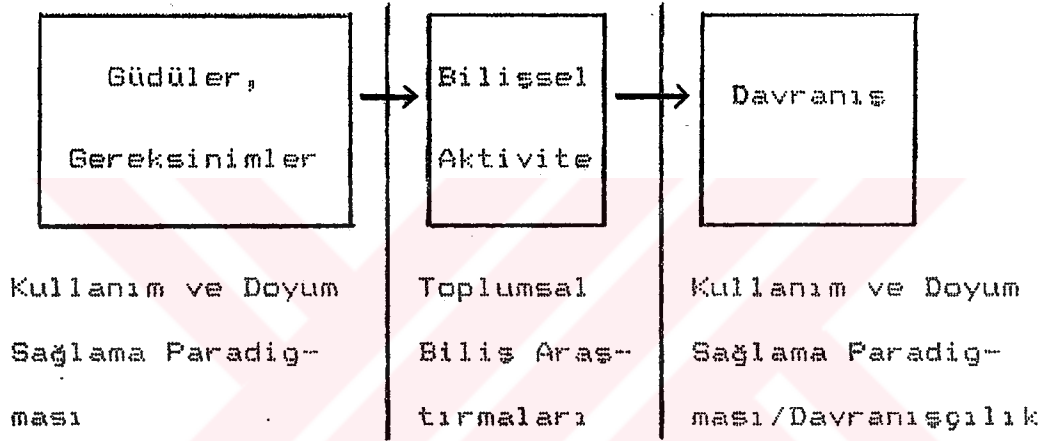
Öznel toplumsal dünyaların sonsuz çeşitliliğine açıklamalar getiren toplumsal biliş kavramı "...insanların başka insanlara ilişkin düşünme biçimleri" şeklinde tanımlanabilir⁴⁹.

Bu geniş tanıma ait olan ve mikro sosyolojinin de incelediği bir dizi işlemselleştirme [operationalization] alanından söz edebiliriz. Toplumsal biliş herşeyden önce, (1) düşünce süreçlerini; (2) belli bir tarzda örgütlenmiş düşüncenin; (3) insan etkileşimine yönelimini ve; (4) insanların kendileri, başkaları ve davranışlar hakkında ne dereceye kadar doğru/ gerçekçi düşüncelere sahip oldukları gibi konularda işlemselleştirilebilir⁵⁰. Kısaca özetlemek gerekirse, toplumsal biliş araştırmaları, başlıca değişkenleri güdüler ve gereksinimler olan ve davranışçı psikoloji

⁴⁹Wegner, D. ve R. Vallacher; Implicit Psychology: An Introduction to Social Cognition (New York: Oxford University Press, 1977) s. viii. Aktaran, Michael E. Roloff ve Charles R. Berger; "Social Cognition and Communication: An Introduction", E. Roloff ve C. R. Berger (der), Social Cognition and Communication (Beverly Hills, CA.: Sage, 1982) içinde, s. 10.

⁵⁰Roloff ve Berger; Social Cognition and Communication, s. 10-21.

etkisi altındaki yararlanım ve doyum sağlama paradigmasının kapalı kutu öznesinin (izleyicinin) bilgi işlem [information processing] düzeneklerine ışık tutmaktadır. Diğer bir deyişle, izleyicinin bilişsel aktivitesinde yoğunlaşan bir yaklaşım klasik doğrusal iletişim modellerinin "alıcı" olarak kavramsallaştırdığı ögeyi açıyor. Analitik bir çerçevede düşünecek olursak, güdüler ve ihtiyaçlar bilişsel etkinliğin bir adım öncesinde, davranışlar ise bir adım sonrasında kalır. Bu durumu bir diagramla gösterebiliriz:

Kullanım ve doyum sağlama paradigmasını karakterize eden 'gereksinimlerin ve güdülerin media içeriğinin etkililiğini belirleyeceği' iddiası, arada toplumsal biliş paradigmasının doldurduğu boşluk nedeniyle temelsiz kalmaktadır. Aynı mantığı toplumsal biliş çalışmaları için de yürütebiliriz. Analitik bir boşluğu dolduran bu çalışmalar kendi içlerinde değerlendirildiklerinde,

analojiyi sürdürecektir olursak, iki tarafı boşlukla kaplı olduğundan, temelsiz değilse bile, eksik kalmaktadır⁵¹.

İnsan bilişi nasıl bir mekanizmaya sahiptir? Makro sistemlerin (örneğin bir ülkenin media sistemi) kavramsal bir model oluşturulmadan incelenememesi gibi mikro, bilişsel yapılar da kavramsal modeller geliştirilmeden incelenememektedir. Toplumsal bilginin işlenmesi, depolanması ve gerektiğinde yeniden kullanılabilir hâle (çıktı [output] haline) getirilmesi süreci Reeves, Chaffee ve Tims tarafından eğretilemesel [metaphorical] bir analogiyle bir bilgisayar sisteminin işlemesine benzetilmiştir⁵²:

⁵¹Bu cümle aslında toplumsal biliş araştırmalarına yönelik bir "eleştiri" olamaz. Çünkü, yukarıda da belirtildiği gibi, bilişsel düzlemin sosyal bilim söylemine girmesinin nedeni zaten gözlenen bir boşluğu doldurmaktır: "Görece az sayıda görgül çalışma media'nın izleyiciler üzerindeki etkisini anlamada güdülerin nasıl yararlı olacağı sorusuyla fiilen yüzleşmiştir." J. McLeod ve L. Becker; "The Uses and Gratifications Approach to Political Communication Research", D. Nimmo ve K. Sanders (der) Handbook of Political Communication (Beverly Hills, CA.: Sage, 1981) içinde s. 86. Aynı konuda C. E. Cohen de benzer bir saptama yapmaktadır: "İnsan algısı literatüründe, gözlemcinin hedef veya amacının bir aktör hakkındaki bilginin işlenme sürecinde etkili olduğuna dair kanıt olmasına karşın, ..., önceki hiç bir kuramsal irdeleme bu sürecin altında yatan mekanizmalar için bir şey önermemiştir." C. E. Cohen, "Goals and Schemata in Person Perception: Making Sense from the Stream of Behavior", N. Cantor ve J. F. Kihlstrom (der), Personality, Cognition and Social Interaction (Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum, 1981) içinde s. 48. Aktaran, Reeves, Chaffee ve Tims, "Social Cognition and Mass Communication Research", s. 308.

⁵²Böylelikle, toplumsal bilginin insan beyinde geçirdiği evrelerin genel adı olarak kullanılan "bilgi işlem" terimi salt sessel bir anıştırmadan öte, insan-bilgisayar analogisinde anlamlı bir bağlantı noktası olarak da karşımıza çıkar. Model için bkz., Reeves, Chaffee ve Tims, "Social Cognition and Mass Communication Research", s. 305-307.

Modeli oluşturan bilgi işlem birimleri sırasıyla şunlardır: ön kodlayıcı; yürütme birimi; kodlayıcı/düzenleyici; birleştirici; yanıt seçici. Bu birimler, tipik bir bilgisayar sisteminin düzeyi örnek alınarak oluşturulmuştur.

Bilgisayar analogisinin iki dayanak noktasından söz edebiliriz: (1) Bilgisayarın geçici belleği (Rastgele Erişimli Bellek [Random Access Memory]) ve sabit manyetik bellek (Salt Okunur Bellek [Read-Only Memory]) insanın bilişsel yapısındaki kısa dönem [short-term] ve uzun dönem [long term] belleklere benzemektedir; (2) bilgisayarın mevcut donanım ve yazılım özellikleri (işletim sistemi, işletim dili, yüklenmiş programlar vb.) ile insanın bilişsel yapısında olduğu varsayılan ve geçmiş deneyimlerle uzun dönem belleğinde şekillenen şemalar⁵³ [schemata] benzeşmektedir.

⁵³.Şema", "... mekânsal, zamansal ve bağdaştırıcı ilişkilere dayanan bilgilerin sentezine yarayan soyut yapılardır." C. E. Cohen ve E. B. Ebbesen, "Observation of Goals and Schema Activation: A Theoretical Framework for Behavior Perception", Journal of Experimental Social Psychology, Cilt: 15 (1979) s. 305-329. Aktaran Allan L. Sillars "Are People 'Naive Scientists' or Just Naive?", Roloff ve Berger, Social Cognition and Communication, s. 83.

Bu tanıma bir örnek ile açabiliriz. Film izlemek için gittiğimiz sinemada nasıl davranmamız gerektiğini bilişimizde önceki deneyimlerimizle şekillendirdiğimiz şemalar sayesinde biliriz. Yani, içinde bulunduğumuz büyük ve karanlık odanın bir sinema salonu olduğu, burada yüksek sesle konuşulamayacağı, sigara içilemeyeceği, şiddetli bir öksürük krizinde mümkün olduğu kadar sessiz dışarı çıkmamız gerektiği gibi sayılamayacak kadar çok bilgiyi içeren şema biz daha sinemaya gitmeye niyetlendiğimizde işlerlik kazanacaktır. (Bu nedenle eski bir dostla gevezelik etmek istediğimizde sinemaya değil bir bara gitmek için girişimde bulunuruz). Hayatında hiç sinemaya gitmemiş birisi ilk defa sinemaya girdiğinde bir başka şema, başkalarını izleyerek nasıl davranılması gerektiğini öğrenme şeması işlerlik kazanacak ve böylelikle bir dahaki sefer için hazır bir sinema şeması oluşacaktır. Günümüzde yaygın olarak kullanılan kişisel (Dipnot Devam)

Bilgisayar analogisiyle oluşturulan bilişsel model, izleyici aktivitesi bağlamında analiz edilebilir. Bu gözle bakıldığında modele iki düzeyde yaklaşabiliriz. Birinci (ve basit) düzeyde bu modelin tamamen pasif bir izleyici betimlemesi olduğu söylenebilir. Çünkü, modelin kurucuları insan bilişinin işlemlerini (bilgi işlem ve bilgi saklama) kelimenin doğru anlamında ve en azından simdilik "düşünemeyen", vermediğiniz bir şeyi alamayacağınız bir makineye, bilgisayara benzetmişlerdir. İkinci (ve karmaşık) düzeyde ise modelin içinde yer alan aktifliğin ve pasifliğin öğeleri aranarak bir analize gidilebilir. Bu durumda insanın media karşısındaki davranışını belirleyen etmenlerin incelenmesi söz konusudur. Bilgisayarın sabit belleğinde kayıtlı programlara denk düşen şemaların varlığı ve işlevi bizi doğrudan doğruya "pasif izleyici" nosyonuna yöneltir. Çünkü, insan bilişindeki bu yapısal özellikler (eğer gerçekten varlarsa) rahatlıkla insan kafasındaki toplum olarak betimlenebilir. Davranış ise mantıksal olarak şemalardan sonra gelen bir kategoridir. Yani toplumsal bilgi şemalardan geçmedikçe herhangi bir davranış veya eğilime yol açamaz.

Şemaların, ve dolayısıyla, toplumsal yapıların mantıksal olarak davranışı öncelenmesi gerçeği, izleyici aktifliği açısından

(Dipnot Devam)

bilgisayarlara sabit diskte veya geçici bellekte olmayan bir programın komutu girildiğinde şu mesajla karşılaşırsınız: "Kötü Komut veya Kütük İsmi" [Bad Command or File Name]. Bu şu anlama gelir: Belleğimde böyle bir program veya anlamlı bir komut yok. Daha önce hiç sinemaya gitmemiş birinin anında nasıl davranacağını bilememesi gibi... Ancak "kötü komutu" anlamlı kılan bir kütük oluşturulduğunda (bir kez sinemaya gidildiğinde) söz konusu "kötü komut" bilgisayar için bir şey ifade edecektir.

önemli bir ayrımın yapılmasını zorunlu kılar. Davranışa ya da karara giden yolun ne kadarı bilinç-dışının [unconscious] veya bilinç-öncesinin [pre-conscious] karanlıklarından, ne kadarı bilinçli bir bilgi işlem mekanizmasından geçmektedir? Diğer bir ifadeyle, "bilişsel araştırmanın perspektifinden izleyicinin aktif ve tepkisel [reactive]/pasif kavranışı arasındaki savaş, bilinçli veya bilinç-öncesi işlem yapma arasında yeniden ortaya koyulabilir."⁵⁴

Görüldüğü gibi yapısal belirleyicilik sorunu maceralı bir entellektüel yolculuktan sonra⁵⁵ gelip insanın bilişsel etkinliklerine, dolayısıyla insanın sinir sisteminin ve beyninin fizyolojisine kadar dayanmaktadır. Biocca bu alanda gerçekleştirilen pek çok laboratuvar deneyini özetledikten⁵⁶ sonra tüm bunların sonuçlarının önemine şöyle değinmektedir:

⁵⁴ Biocca, "Opposing Conceptions of Audience: The Active and Passive...", s. 62.

⁵⁵ Bu yolculuğun durakları arasında Marx'ın 'tarihi insanlar yapar, ama bunun bilincinde değildirler' düşüncesinden tutun, kitle toplumu kuramlarına, Saussure sonrası dilbilimden, Raymond Bauer'ın 'etkiye kapalılık' kavramına, buradan 'neuro psikoloji'ye kadar pek çok farklı ilgi alanları sayabiliriz.

⁵⁶ Medium'un bişimsel özellikleri ve içeriğiyle bilişsel şemalar arasındaki ilişki için bkz., D. E. Rumelhart, "The Building Blocks of Cognition", R. Sprio, B. Bruce ve W. Brewer (der) Theoretical Issues in Reading Comprehension (Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum, 1978) içinde; ayrıca bilişsel 'çerçeveler' [frames] için bkz., M. L. Minsky "A Framework for Representing Knowledge", P. Winston (der) The Psychology of Computer Vision (New York: McGraw-Hill, 1975) içinde. Televizyon izlemede bilinç dışı bir süreç olarak 'yönlendirici refleks' konulu araştırmalar için bkz., H. D. Kimmel, E. H. Van Olst ve J. F. Orelbeke (der) The Orienting Reflex in Humans (Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum, 1979). Elektroensefalogram (EEG) cihazı yardımıyla yapılan ve
(Dipnot Devam)

Eğer işlemin [processing] önemli bir bölümü bilinçli usun dışında veya bilinç öncesinde oluyorsa, eğer bilinç öncesi bilişsel işlem, media biçimleri ve yapıları tarafından belirleniyorsa, ve eğer bellek, bilinçli olanlar kadar bilinç öncesi ve bilinç dışı [unconscious] süreçleri yansıtıyorsa, bu, aktif izleyicinin oldukça küçük bir bölgenin hakimi olduğu anlamına gelir⁵⁷.

Gerçekten de, metodolojik açıdan ne kadar tartışmalı olursa olsun, bilişsel sürecin büyük bölümünün bilinç dışında veya bilinç öncesinde yer aldığı düşüncesini destekleyen çok sayıda araştırma vardır. Ancak aynı şekilde, bilinçli bilişsel süreçlerin önemini vurgulayan sosyal psikolojik ve neuro psikolojik araştırmalar da azımsanmayacak sayıdadır. Bunlar arasında en önemlilerinden biri olarak düşük güdülenmede ve düşük uusal aktivitede bile insan usunun muazzam görsel belleği üzerinde duran Shephard'ın çalışmaları anılabilir⁵⁸. EEG cihazıyla beynin yaydığı dalgaların ölçüldüğü (alfa dalgaları uusal 'aktivite' anlamına geliyor)

(Dipnot Devam)

televizyon reklamlarındaki hareket ve düzenlemelerin istençsiz tepkilerle ilişkisi konusundaki iki araştırma için bkz., B. Reeves et. al. "Attention to Television: Intrastimulus Effects of Movement and Scene Change on Alpha Variation Over Time", Uluslararası İletişim Birliği'nin (I.C.A.) 1984 yılı San Francisco toplantısında sunulan çalışma ve B. Reeves, E. Thorson ve J. Schneider, "Attention to Television: Psychological Theories and Chronometric Measures", J. Bryant ve D. Zillman (der) Perspectives on Media Effects (Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum, 1986) içinde.

⁵⁷ Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive...", s.63.

⁵⁸ Shephard, R. N.; "Recognition Memory for Words, Sentences and Pictures", Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, Cilt 6, (1967) s. 156-163. Aktaran Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive...", s. 66.

deneylerden, iki beyin yarı küresinin ilişkisi kesilmiş hastaların algılarının ve bilişsel etkinliklerinin incelendiği çok geniş bir teknik ve metodolojik araç yelpazesinin kullanıldığı bilişsel psikolojinin alt alanlarının bulguları, kesin bir yargıya varılmadan önce, mutlaka sorgulanmalıdır. Bu anlamda belki de en ikna edici uyarı yine Biocca'dan gelmektedir:

Televizyonda anlam, mesaj biçimi ve içeriğinin, bağlama ve duruma ait etmenlerin olduğu kadar izleyenin göster-
gelere dair yeteneklerinin, anlamsal çarpışmaların
sosyal psikolojik kuruluşunun ve son olarak, mizaca dair
işlem yapma eğilimlerinin karmaşık
etkileşiminin nihai bir ürünüdür⁵⁹.

Bu yargıdan şöyle bir ders çıkarabiliriz: Özünde toplumsal bir edim olan iletişim⁶⁰, ve bu edim sonucunda edinilen malzemenin yine ancak iletişim yoluyla bir başkasına aktarıldığında oluşan anlamın kökenleri çok karmaşık bir dizi olguda ve bu olgular arasındaki etkileşimde olduğundan, söz konusu olgulara bilimsel bir gözle yaklaşırken bizi pek çok etmen bağlayacaktır. Konuya ilgi duyan kişinin inançları, deneyimleri ve tüm bunları kim ve ne olarak yaşadığı kadar kendini ait hissettiği bilimsel disiplin ve bilim anlayışı da iletişim olgusuna yaklaşımı ve bu olgu içinde ele alınan izleyici aktifliği veya pasifliği sorununun irdelenmesini etkileyecektir. İlgi alanlarının bu derece belirleyici olduğu bir sorunsalda sosyal psikoloji özel bir öneme sahiptir.

⁵⁹ Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive...", s.65.

⁶⁰ Cherry, On Human Communication, s. 3.

Daha önce Reeves, Chaffee ve Tims'in insan bilişi-bilgisayar analogisinden söz etmiştik. Yazarlar, sosyal psikoloji ve sosyal psikoloji arasındaki ayrımı vurgulayarak bu disiplini toplumsal sistemleri açıklayan sosyal bilimlerle vurguyu bireye yapan disiplinler arasında bir köprü olarak betimliyorlar:

Kitle iletişimi araştırmalarındaki güncel değişikliklerin çoğunun araştırma vurgularının bu boyutta kutuplaştığını görmek ilginçtir. Bir çok kişi sosyal psikolojiye dair sorulara daha makroskopik yaklaşımlar getiren, daha sistem düzeyinde media analizlerini savunmuşlardır⁶¹.

Yazarların önerisi daha sosyal psikolojik araştırmalara yönelinmesi gerektiği doğrultusundadır. Ancak yukarıda da aktarıldığı gibi, araştırma perspektifini insan beyninin sınırlarına doğru daralttıkça (ki bu çoğu kez sosyal psikoloji'yi de aşan bir özelleşme anlamına gelmektedir) "toplumsal" gözden kaybolmakta, böylece özünde toplumsal bir edim olan iletişim ve iletişim olgusuyla ilgili kimi sorunlar (aktif-pasif izleyici sorunu dahil) beynin yaydığı alfa dalgaları vb. ince ölçümlerle ele alınmaktadır. Kitle iletişimi terimindeki "kitle" kavramının bizi makro analizlere (yanlış bir anlamayla) yöneltmesi ne kadar sakıncalıysa, toplumsal (ve felsefî) boyutları olan pek çok iletişim problemini de bu kadar mikro boyutta ele almak o kadar sakıncalı olabilir.

İşte, bilinç-bilinç dışı veya bilinç öncesi karşıtlığıyla izleyici aktifliği-pasifliği arasında kurulacak bir koşutluk sözü

⁶¹Reeves, Chaffee ve Tims, "Social Cognition and Mass Communication Research", s. 319.

edilen sakıncaya iyi bir örnek oluşturmaktadır. Çünkü, özünde psikoloji kaynaklı olan bilinç ve bilinç dışı gibi kavramlar, söyleminin odağına 'toplumsal'ı yerleştiren sosyal bilim disiplinleri bağlamında kullanılırken yeniden gözden geçirilmeleri gerekmektedir. Bu yapılmadığı takdirde, pasif izleyici nosyonu ile özdeşleştirilen toplumsal sistemin belirleyiciliği ile ortaya atılışı açısından mikro bir kavram olan bilinçdışı ya da bilinç öncesi arasında kavramsal bir bağlantı kurulması gerekecektir. Böyle bir bağlantının egemen pozitivist epistemoloji çerçevesinde gerçekleştirilmesi olanaksızdır. Bunun en temel nedeni, pozitivist epistemolojinin, doğa bilimlerinin çalışma yönteminden esinlenerek, özne ve nesneyi kesin çizgilerle birbirinden ayırmasıdır. Oysa sosyal bilimler, toplumsal fenomenlerle uğraştıklarından, böylesi bir ayrımı doğa bilimleri kesinliğinde gerçekleştiremezler.

Toplumsal bir varlık olan insanın media karşısındaki aktifliği veya pasifliği sorununda bilinç ve bilinç dışı kategorileri dışında üçüncü bir kategoriye ihtiyaç duyulduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu iki kategori arasında yer alacak üçüncü bir kategori sayesinde, hem toplumsal sistemin belirleyiciliği ve bilinç dışı arasındaki bağlantı kurulabilecek, hem de pozitivist epistemolojinin sosyal bilimlere getirdiği özne-nesne sorununa yeni bir bakış açısı sağlanacaktır. Bu kategori bilinç ve bilinç dışı arasında bir yerde tanımlanan 'pratik bilinç' olabilir⁶².

⁶²Bkz., yukarıda II. Bölüm, s. 56.

Pratik biling, daha önce de ifade edildiği gibi, insanın pratik etkinlikleri altında yatan merkez olarak tanımlanabilir⁶³. Pratik biling, davranıştan bir önceki aşama olarak kabul edebileceğimiz düşüncenin, ancak istisnai olarak bilinçli olduğu ve beynin biling dışı işleminin bilinçli bilgi işleme göre daha baskın olduğu gibi bir yargıyı⁶⁴ bir ölçüye kadar yumuşatacaktır.

Bu gerçevede anlamın nerede yaratıldığı sorusuna da daha sağlıklı bir şekilde yaklaşabiliriz. Bilişsel şemaları, farklı bir yorumla, toplumsal sistemin insan usundaki belirleyici izdüşümleri olarak değil de, uygun ortamlarda ve alınan uyarımlara [stimulus] göre etkinlik kazandırılan, aktive edilen, modeller olarak düşünebiliriz. Daha açık terimlerle ifade edecek olursak, izleyicinin, pratik bilincinin yönlendirmesiyle, hangi koşullar altında, ve hangi uyarımlarla karşılaştığında, hangi bilişsel modeli (gündemi [agenda] ve şemayı) düşünceye, tutuma veya eyleme dönüştüreceğini bileceğini söyleyebiliriz. Bu ise, izleyicinin "aktif" olduğu anlamına gelecektir. Ancak, görmemiz gereken bir gerçek de iletişimcinin, söz gelimi bir reklâm metin yazarının, izleyicinin tüm bunları bildiğini bildiğidir. Bu noktada sıradan bir uyarımın izleyici bilişini aktive edemeyeceğini bilen reklâmcının cinsel çağrışımları ya da açıkça cinsel uyarımları kullanması

⁶³Giddens, "Action, Subjectivity, and the Constitution of Meaning", s. 537.

⁶⁴Lachman, R., Lachman, J. L., Butterfield, E. C.; Cognitive Psychology and Information Processing (Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum, 1979) s. 298. Aktaran, Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive...", s. 63.

(otomobilden bilgisayara kadar pek çok malın reklâmında kadın cinselliğinin ön plana çıkarılması gibi) izleyicinin bilinçli bir eylem stratejisi oluşturmasını engelleyecektir.

5. KODLAMA VE KODAÇIMI

Görüldüğü gibi izleyici aktifliğine veya pasifliğine dair sosyal psikoloji ve neuro psikoloji deneyleriyle varılan nokta tam bir ağıza işaret etmektedir. Bu ağızın aşılması için izlenecek olan yol Biocca'ya göre izleyici aktivitesi gibi bir kavramı çok abartmadan tartışmanın iki kutbunda yer alan perspektif ve bulguların bir sentezine varmaktan geçmektedir⁶⁵.

Ne var ki böyle bir sentez ve buna uygun olarak oluşturulacak araştırma programı, bu çalışmada sunulmaya çalışıldığı biçimiyle, temelde yatan sorunu gözmeyecektir. Media ortamında oluşan anlamın ve davranışın karmaşık kökenleri olan bir etkileşimin ürünü olması yerinde bir saptamadır. Ancak bu karmaşık bütünün öğelerine yapılan vurgularla belirginleşen karşıt görüşlerin sentezi iki noktada çok olanaklı görünmemektedir. Öncelikle, çatışan pek çok farklı görüş farklı sosyal bilim disiplinlerinin özelleşmeleri sonucu geliştirdikleri yöntemlerle beslenmektedir. Örneğin, bir aktivite analizine eklemlenmesi önerilen metin analiziyle⁶⁶

⁶⁵Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive...", s. 71-75.

⁶⁶Biocca, "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive...", s. 72-73.

bilimsel bilgi işlem hangi epistemolojik temeller üzerinde kaynaştırılacaktır? Kaldı ki, metin analizinin bile temellendirileceği tek bir epistemolojik ilkenin varlığından söz edemeyiz⁶⁷.

Belirgin bir epistemolojik temel oluşturulmadan yapılacak sentezin ikinci sakıncası daha ciddi sorunlara işaret etmektedir. Bilindiği gibi izleyici aktifliği veya pasifliği pratikte bir metodolojik tercih sorunu olarak da görülebilir. Yani vurgu özneyi (izleyiciyi) öne çıkaracak şekilde de yapılabilir, media sistemlerini öne çıkaracak şekilde de... Ancak bu tercih sonuçta ortaya çıkan perspektifin bir anlamda varlık nedenidir. Diğer bir deyişle, izleyici davranışı karmaşık bir dizi etkileşimin ürünüdür, bundan dolayı, izleyici hem aktiftir hem pasiftir, veya kimi zaman aktiftir kimi zaman pasiftir denilemez. Çünkü, tercihin ortadan kalkması sorunun da ortadan kalkması anlamına gelir. Oysa, bilimsel söylem düzleminde, çoğu kez olduğu gibi, amaç sorunları ortadan kaldırmak değil, tersine, daha çok soru sormak ve ironik olarak daha çok sorun yaratmaktır.

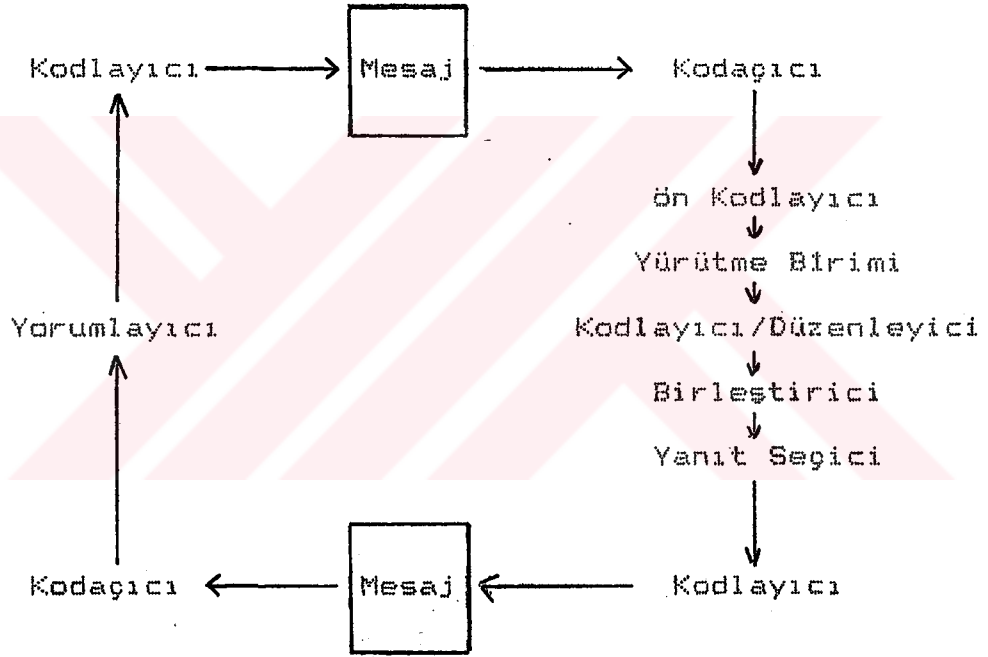
⁶⁷ Metin analizi 'pozitivist' bir yöntem olarak tanımlayabileceğimiz 'içerik analizi' yöntemiyle yapılabileceği gibi, 'yorumsamacı' [hermeneutic] bir yaklaşımla ya da son yıllarda büyük ilerlemeler kaydedilen 'söylem analizi' [discourse analysis] veya konuşma analizi [conversation analysis] yöntemiyle de yapılabilir. Yorumsamacı yaklaşım ve bu yöntemler için bkz., David Couzens Hoy, "Hermeneutics", Social Research, Cilt 47, No.: 4 (Kış 1980) s. 649-71; T. Van Dijk, "Discourse Analysis", Journal of Communication, Cilt 32, No.: 1 (1988) içinde s. 13-49; Christopher Norris, Deconstruction: Theory and Practice (New Acents, 1984); örnek uygulamalar için ayrıca bkz., T. Hak, J. Haafkens ve G. Nijhof (der), Working Papers on Discourse and Conversation Analysis (Konteksten, 1985).

Yeniden insan biliş-bilgisayar analogisine dayalı modele dönecek olursak yeni sorular sorma fırsatını yakalayabiliriz.

Bu noktada modelin toplumsal biliş araştırmaları terminolojisinden kaynaklanan kritik bir özelliğinden söz edebiliriz: Kodlama. Bilindiği gibi, kodlama makro düzey iletişim modellerinin kimi mühendislik modellerinden esinlenerek ve dilbilim etkisi altında geliştirdiği bir kavramdır. Doğrusal bir iletişim modelinde kodlama mesaj kaynağına (örneğin bir kitle iletişim aracına) ait bir özelliktir. Mesaj kaynağının alıcıyla (örneğin izleyici) üzerinde anlaştıkları bir kurallar ve kaynaklar bütününe (kod) göre kodladığı mesajın kodağıma ise alıcının bir işlevidir. Aktiflik ve pasiflik bağlamında kodlama ve kodağımanın oldukça önemli bir işlevi vardır. İzleyicinin media mesajlarından doğrudan etkilenmesinin ve bu nedenle "pasif" kabul edilmesinin nedenini şöyle özetleyebiliriz: Toplumsal olarak oluşturulan ve öznel-bireysel etkilerle biğimlendirilemediği düşünülen koda göre kodlanan mesajın kodağıma, kaçınılmaz olarak, yine bu koda göre, onun belirlenimi altında gerçekleşecektir. Daha açık terimlerle ifade edecek olursak, kodağımanın izleyicinin pasifliğini varsayan bir kavram olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan, davranışçı psikolojinin S-R [Stimulus-Response] modelinin "S" ve "R" harfleri arasındaki tire işaretinin karşılık geldiği "boşluğu" doldurma iddasındaki toplumsal biliş yaklaşımının bilgi işlem sürecine bakalım: Bilgi işlem sürecinin başladığı ilk birim "ön-kodlama"dır, "ön-kodağıma" değil! Dahası, model bir bütün olarak kodlama sürecinin bir betimlemesidir.

Sorunu daha iyi aşımlamak için her iki modeli (makro/ doğrusal iletişim modeli ve mikro toplumsal biliş modeli) uygun yerlerinden birbirlerine ekleyip görselleştirmek yerinde olacaktır. Osgood'un kodlayıcı ve kodağıcısının bir yorumlayıcı [interpreter] ile bağlantılı işlev gördüğü ve kaynak ile alıcının tek bir dinamik sistem içinde düşünülerek hem kitle iletişimi hem de kişilerarası [interpersonal] iletişim alanlarında işlemselleştirilebilen modeli bu iş için kullanılabilir⁶⁸:

Makro ve mikro modellerin böylesi eklektik bir sentezine her iki modelin içerdığı bilgi türlerinin uyumsuzluğu bağlamında

⁶⁸ Osgood, Charles et. al.; The Measurement of Meaning (Urbana, IL.: University of Illinois Press, 1957). Aktaran, Wilbur Schramm, "The Nature of Communication Between Humans", W. Schramm ve F. Roberts (der) The Process and Effects of Mass Communication (Urbana, IL.: University of Illinois Press, 1972) s. 24.

itiraz edilebilir. Ancak burada önemli olan tutarlı ve yeni bir model oluşturmak değil, iki modelin kullandıkları farklı kavram-sallaştırmaların nasıl iki farklı yoruma yol açabileceğinin gösterilmesidir. Kodagımı, yukarıda da belirtildiği gibi, tanımı gereği pasiflik çağrıştıran bir kavramdır. Kodlama ise, tam tersine, üretken bir aktifliği çağrıştırmaktadır. Oysa iki modelin uygun noktadan birleştirilmesi göstermektedir ki kodlama ve kodagımı aslında aynı amaca hizmet eden ve temel işlevleri bakımından gelişik olmayan iki süreçtir. Daha açık terimlerle söyleyecek olursak, kodlama ve kodagımı kavramlarının oluşturduğu zıtlık iletişim sürecinin kendisinden değil iletişim kuramlarından kaynaklanmaktadır.

Bu aşamada artık şu iki soruyu sorabiliriz: Acaba kodlama ve kodagımının kavramsal (işlevsel) özdeşliği yalnızca epistemolojik bir oyunun ürünü müdür, yoksa toplumsal kuramda bu yaklaşıma bir karşılık bulabilir miyiz? İkincisi, kodlama ve kodagımının özdeş olduğunu söylemek bize izleyici aktivitesi konusunda yeni bir ufuk, yeni bir düşünce eksenini sağlar mı?

Birinci sorunun yanıtı birey-toplum ilişkisinin işlendiği İkinci Bölüm'de (Sosyolojide Öznellik-Nesnellilik Sorunu) farklı bir perspektifte irdelenmişti. Hatırlanacağı gibi, Anthony Giddens yapılaşma kuramı ile günümüze kadar toplumsal kuramın iki ana odağını oluşturagelen "yapı" ve "eylem'i tek bir analitik kurgu içinde bütünleştirerek toplumsal yaşamın tekrarlanarak kurulma özelliği üzerinde durmaktaydı. Yapılaşma kuramının hareket noktası ise toplumsal aktörleri davranışlarının hesabını verebilen, rasyonalize edebilen varlıklar olarak formüllestiren yaklaşımdı.

Bu yaklaşıma göre, günlük yaşamın pratik etkinlikleri aktörlerin usuna aşkın kategoriler olarak beliren toplumsal yapılar tarafından belirlenmekte, ancak, yapı ve eylem karşılıklı etkileşim süreci içinde birbirlerini oluşturmaktaydı.

Toplumsal yaşamın aktörlerin eylemleriyle kurulması nosyonunu özgül bir fenomen olan iletişimle sınırladığımızda toplumsal yapılar ve eylem arasındaki ilişkiyi media ve izleyici ya da daha genelleştirecek olursak, mesaj kaynağı ve alıcı arasındaki ilişki biçiminde görebiliriz. Çünkü toplumsalın kurulmasında rolü olan sayısız günlük etkileşim süreçlerinden günümüzde önemi giderek artan biri de genelde "iletişim" başlığı altında toplayabileceğimiz süreçtir. Mesaj kaynağı ve alıcı kavramlarını (a) mesajın teknik anlamda oluşumu ve (b) aktif/pasif izleyici bağlamlarında değerlendirdiğimizde yukarıda sorulan iki sorudan ilkinin meşru bir yanıt temeli elde etmiş oluruz. Bu anlamda, (a) mesajı teknik anlamda kodlayanla, (yani, belli bir biçimde ifade edilmiş bir göstergeler [sign] kümesini (örneğin basılı bir metindeki harfleri) kaynak ve alıcı arasında üzerinde toplumsal bir oydaşmaya varılmış kurallara ve bilgi stoğuna dayanarak bir başka gösterge kümesine (örneğin havadaki titreşimlerden oluşan seslere) dönüştüren⁶⁹ ile kodayan, (yani, yukarıda açıklanan kurallar ve bilgi stoğuna göre mesajı gözümleyen, anlayan) arasındaki ilişki; (b) ilkinin bir şeyler yaptığı, yani, "aktif" olduğu ikincisinin ise verili mesaja maruz kalmak suretiyle "pasif" olduğu bir süreç

⁶⁹ Cherry, On Human Communication (Cambridge: The M.I.T. Press, 1975) s. 187.

gibi görünmektedir. Ancak toplumsal bilis araştırma ve kuramlarının iletişim disiplinine katkısı bize kodağımının da özünde bir kodlama olduğunu göstermektedir. Yani, Schramm'ın sözünü ettiği "alıcının 'kafasındaki resmin'"⁷⁰ oluşması, göstergelerin ikinci ve içsel bir dönüşümüne bağlıdır. Perspektifimizi biraz daha genişleterek şu soruyu soralım: Kod, ya da üzerinde konuşulmadan oydaşma bulunan kurallar bütünü ve bilgi stoğu nedir? Bu soruyu yanıtlamak için "iletişim sistemleri içinde en göze garpanına, tabii ki, söze ve dile"⁷¹ bakmalıyız.

İşte, iletişim terminolojisindeki 'kod'u 'kodlama' ile ilişkisi içinde anlamamanın tek yolu 'dil' [language] ve söz [speech] arasındaki ilişkinin anlaşılmasından geçmektedir. Ferdinand de Saussure'ün Genel Dilbilim Dersleri⁷² adlı kitabıyla açtığı yoldan ilerleyen Roland Barthes dil ve söz arasındaki ilişkinin "diyalektik" bir ilişki olduğunu söyler⁷³. Söz, tarihsel olarak dili önceler, ama dil, yani, sözü olanaklı kılan kurallar ve göstergeler bütünü olmadan 'söz'den söz edemeyiz. "Özetle, bir dil sözün aynı zamanda hem ürünü hem de aracıdır."⁷⁴

⁷⁰ Schramm, The Process and Effects of Mass Communication, s. 4.

⁷¹ Cherry, On Human Communication, s. 4.

⁷² Saussure, Ferdinand De; Genel Dilbilim Dersleri I-II (Ankara: T.D.K. Yayınları, 1976).

⁷³ Barthes, Roland; Elements of Semiology (London: Cape, 1967) s. 17.

⁷⁴ Barthes, Elements of Semiology, s. 14-17.

Bu cümle, kuşkusuz, Giddens'in toplumsal kuram bağlamında ortaya attığı 'eylem bir yandan yapı tarafından belirlenirken öte yandan yapıyı oluşturur' önermesinin göstergebilim bağlamında söylenmiş halidir. Aradaki benzerlik bir rastlantı olmak şöyle dursun, aynı kaynaktan, yapısalcılıktan beslenmenin getirdiği bir zorunluluğun ifadesidir. Geriye söylenecek pek az söz kalıyor: İletişim terminolojisindeki 'kod' ve 'kodlama' (ve bunun sonucunda oluşan mesaj) dilbilim ve göstergebilim terminolojisindeki 'dil' ve 'söz'e, daha özel terimlerle konuşacak olursak, yapılaşma kuramı gerçevesindeki 'yapı' ve 'eylem'e karşılık gelmektedir.

Bu durumda kodun, yukarıda doğrusal bir modeli sunulan iletişimin ele aldığı gibi kodlama ve kodağımlı faaliyetlerine aşkın bir kategori olmadığını söyleyebiliriz. Bu ise bir başka sonuca varmamızı sağlayacaktır. Kod, tam da kodlama ve kodağımlı faaliyetleri olduğu için vardır, kodu, özne-izleyiciler yapar. İzleyicileri etkileyen şey onlara göre tümüyle dışsal ve nesnel bir düzenek, bir yapı vb. değildir.

Toplumu (toplumsal yapıları) insan eylemi, dili insan sözü, iletişimi olanaklı kılan kodu da sonuçta bir insan eylemi olan 'kodlama' ve 'kodağımlı' yapar. İnsan eylemini kendi analitik bütünlüğü içinde düşündüğümüzde kodlama ve kodağımlı edimlerinin özde tek bir edim olduğunu, aynı amaca yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Bu amaç, tek bir cümleyle ifade edecek olursak, 'kafalarda-ki resmin' oluşturulması ya da anlamın yaratılmasıdır.

Böylelikle ilk soruya bir yanıt vermiş olduk: Kodlama ve kodağımlının özdeşliği yalnızca epistemolojik bir oyunun, bir derin düşünmenin ürünü değildir. Bu yaklaşımın toplumsal kuramdaki

karşılığı Giddens'in yapılaşma kuramı olarak ifade ettiği anlayıştır. Aynı yaklaşımın toplumsal yaşantıdaki ifadesi ise yukarıda kaba hatlarıyla açıklanmaya çalışılan dil-söz diyalektliğidir.

"Kodlama ve kodagımının işlevsel bakımdan özdeşliğinin aktif-pasif izleyici sorunu konusunda bize yeni bir ufuk açıp açmayacağı" sorusuna geçmeden önce bir noktanın altını çizmek gereklidir. Gerek toplumsal kuramdaki öznelcilik-nesnelcilik gatişması, gerekse iletişim disiplinindeki güçlü etki-zayıf etki, aktif izleyici-pasif izleyici nosyonları şimdiye kadar (bu çalışma kapsamında) sunulduğu kadar yalın, birbirinden kesin çizgilerle ayrılan düşünce sistemleri oluşturmazlar. Araştırma pratiği özne ve nesne arasındaki katı ayrımı esnekletmiştir. Pozitivist epistemolojinin olmazsa olmaz özne nesne ayrımı ancak toplumsal fenomenlere çok radikal yaklaşan, spekülative cümleler kuran kuramlarda bulunabilir. İzleyici bilişinin, algıdan da öte, üzerinde konuşulmadan oydaşmaya varıldığı söylenen toplumsal 'kod'ların oluşumuna katkısı bağlamında ele alınan aktifliği, kuşkusuz, Mandel'in şu sözleriyle kuramsal anlamda değer yitirmez: "(izleyicinin) ne bilişi, ne idrakı, ne de o anki deneyimine ait kayda değer gördüğü bir nokta vardır... (i)zleyici, içi dolan bir kaptan ancak biraz fazla bir şeydir."⁷⁵ Gerbner bu noktada gayet aydınlatıcı bir saptama yapar:

Hiçbir sorumluluk sahibi iletişim araştırmacısı şimdiye kadar media'dan gelen mermi yağmuru altında garesiz

⁷⁵ Mandel, J.; Four Arguments for the Elimination of Television (New York: Morrow, 1978). Aktaran, Biocca, "Opposing Concepts: The Active and Passive...", s. 61.

kalmış alıcı kuramı geliştirmemiştir. Bu kurgu daha ziyade savaş zamanı (ve diğer) propagandanın bir örnek etkisine dair abartılı popüler inançların bir karikatürü olarak ve dikkatleri ikna sürecinin karmaşıklığını gösteren araştırma bulgularına yöneltmek amacıyla geliştirilmiştir⁷⁶.

Oysa bu çalışmada ele alınış tarzıyla sorun, toplumsal fenomenlerin kavranışında izlenen yolun sonuçta fenomenlerin doğasına ilişkin bir yargıya yol açıp açmadığıdır. Bu anlamda kitle iletişim araçlarının ve bu araçların gücünün verili kabul edilmemesi gibi bir perspektifin altı gizilmelidir. Çünkü, mesajların kodlandığı bir yer olarak media'nın verili kabul edilen etki gücü, kodlanmış mesajların kodaşımını gerçekleştiren izleyicinin (insan etmeninin) de verili kabul edilmesini gerektirir.

Televizyon yayınlarındaki şiddet öğelerinin çocuklar üzerindeki etkisini ele alalım. Mesaj içeriği düzleminde gerçekleştirilen ve özünde media'nın şu veya bu şekilde etkililiğini (gücünü) kabul eden analizler genelde televizyonun ev içlerine, okullara vb. ne getirdiğiyle ilgilenme eğilimindedir. Diğer bir deyişle, televizyon, şiddetin hüküm sürdüğü kültürel bir dünya ile "toplumsallaşmakta" olan çocukların dünyası arasında, yani, çocuklara yalnızca toplumun nasıl bir şey olduğunun değil nasıl olması gerektiğinin de öğretildiği, özel alanlar, ev içleri arasında bir bağ, bir taşıyıcı olarak kabul edilmektedir. Daha önce de

⁷⁶ Gerbner, George; "The Importance of Being Critical -In One's Own Fashion", Journal of Communication, Cilt 3, No.: 3 (Yaz 1983) s. 359.

belirtildiği gibi bu kavramsallaştırma anlamın üretildiği kaynakla üretilen anlamın hedefi arasında belli bir kopukluğu içermektedir. Aradaki boşluk mesaj aktarımı olgusu ya da anlamlandırma [signification] ile dolmaktadır.

Joshua Meyrowitz'e göre bu yaklaşım Endüstri Devrimini inceleyen bir toplumsal tarihinin kendisini yeni makinelerle üretilen yeni ürünlerle sınırlamasına benzer. Oysa,

...tarihçiler, sosyologlar ve diğerleri toplumun sanayileşmesinde incelemeye değer şeylerin, yeni üretim araçlarının, kırsal ve kentsel yaşamın dengesi, işbölümü, toplumsal uyumun derecesi, aile yapısı, değer sistemleri, zaman ve mekânın algılanması, sınıfsal yapı, toplumsal değişme gibi değişkenler üzerindeki etkisi olduğuna defalarca işaret etmişlerdir⁷⁷.

O halde şunu söyleyebiliriz: Televizyonun ve diğer pek çok yeni elektronik iletişim aracının insanların günlük yaşamına giderek artan bir hızla girmesi yalnızca bu yolla insanların içinde yaşadıkları kültürel çevreye daha çok ve nitelikçe farklı mesajın girmesi olgusuna indirgenemez. İnsanların toplumsal yaşama dair değer ve nosyonları geliştirmeleri kültür içeriğinin toplumsal durumlardaki dolaşımıyla yakından ilgilidir. Televizyondaki şiddetin çocuklar üzerinde etkili olduğunu söyleyebilmek için öncelikle şiddet içeren mesajların taşınma yolunun toplumsal nosyonların (örneğin 'çocukluk', 'büyüklük' vb.) oluşumunu nasıl etkilediğini saptamayı gerektirir. Meyrowitz'e göre, tıpkı

⁷⁷ Meyrowitz, Joshua; No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior (New York: Oxford University Press, 1986) s. 15.

sanayileşmenin tek taşıyıcısının o zamana kadar üretilmeyen malların dolaşıma girmesi olamayacağı gibi, varlığı yeni bir toplumsal durum yaratan televizyon gibi yeni media'nın 'etkileri' mesaj içeriğiyle sınırlanamaz. "(K)ültürel içeriğin farklı yollarla iletilmesi, farklı toplumsal 'çocukluk' ve 'büyüklük', 'erkeklik' ve 'kadınlık' ... nosyonların oluşmasına yol açabilir"⁷⁸. Bu ise mesajların hedeflerinin (kodağınların) verili ve kodlayıcıdan farklı bir toplumsal kimlik sahibiymiş gibi kabul edilmesinin olanaksızlığına işaret eder⁷⁹.

Sonuç olarak kodlama ve kodağınının tek bir analitik başlık altında düşünülmesinin, iletişim olgusunun değerlendirilmesinde ve bu olgunun kapsamında düşünülebilecek kimi sorunların (aktif-pasif izleyici sorunu gibi) incelenmesinde bize yeni bir bakış açısı sağlayacağını söyleyebiliriz. Bu yaklaşım, iletişim olgusuna yönelik ve genel sosyal bilim epistemolojisindeki gelişmelere

⁷⁸ Meyrowitz, No Sense of Place..., s. 15.

⁷⁹ Media'dan etkilenmesi beklenen kitlenin aslında mesajları kodlayan iletişimciden [communicator] biçimsel olarak çok da farklı olmayan bilişsel mekanizmalar ve toplumsal etkileşim sonucunda belli bir amaca yönelik olan veya olmayan edimlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu ise, özellikle belli hedefler ele alındığında, davranışın hedefi açısından iletişimci ve alıcının farklı olmadığı anlamına gelir. Bu hedeflerden oldukça önemli bir tanesi kimlik oluşturma [identity formation] olarak saptanabilir:

Kitle iletişimi etkileşiminin iletişimci yönünde ... media içeriğini yaratan insanlar birbirlerine ve izleyicilere göre kimlikler kurmak ve bunun devamını sağlamak peşindedirler. Özde davranışları izleyiciden farklı değildir.

Bkz., Snow, Creating Media Culture, s. 240.

İzleyicinin iletişimciden ayrı ve tanımlanabilir bir pozitivitesi olan bir kitle olduğu varsayımı bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

koşut olarak yeni bir kavrayış olarak değerlendirilebilir. Bu kavrayışın yeniliği, günümüzde hüküm süren ve gün geçtikçe getre-filleşen kavramsallaştırmalara yol açan uzmanlaşmanın etkisi altında, temel işleyişi açısından iletişimin toplumsal bütünlüğü içinde kavranması bağlamında değerlendirilmelidir. Bu anlamda iletişim, toplumun kuruluşunun ya da toplumsalın oluşumunun yapı taşlarının ve bunlar arasındaki ilişkinin kavranmasına yarayan bir araç olarak görülebilir.

6. YORUMLAYAN BİR TOPLULUK OLARAK İZLEYİCİ

İzleyicinin toplumsal bir aktör olarak davranışlarının hesabı-nı verebilen ve davranışlarını rasyonalize edebilen bireylerden oluştuğunu kabul etmek herşeyden önce onun tek anlam dünyasını media'nın oluşturmadığı bir toplumsal grup içinde ve değişken toplumsal durumların bir parçası olarak varolduğu anlamına gele-cektir. Bu bakımdan etki ve mesaj içeriğine dayanan araştırmaların gizil bir varsayımını sorgulayabiliriz.

Doğrusal iletişim modelleri ve klasik mesaj aktarımı nosyon-larından yola çıkan iletişim araştırmaları mesajın alıcısı olan kitleyi media'ya yönelimi açısından tanımlamaktadır. Diğer bir deyişle, izleyici bu araştırmalar tarafından tanımlanabilir bir iç bütünlüğü olan bir kitle olarak verili kabul edilmektedir. Bu durumda, kolayca tahmin edilebileceği gibi, izleyiciyi oluşturan özneler, etkinin kaynağı olan media ile ilişkiye girmedikleri zamanlar ya da belli bir medium toplumsal hayatta bugünkü kadar yaygınlığını ve 'etkililiğini' kazanmadan önce kelimenin tam anlamıyla 'izleyici' değildirler. Analitik olarak mesaj alımına

başlandığı andan itibaren ise yine kelimenin tam anlamıyla izleyici olmaya başlarlar. Gerçek hayatta ise mesaj alımı ve mesaj iletimi, kuralları belli ama sonu olmayan bir oyundur. Disiplin içindeki araştırmalar ve tartışmalar kimi ve ne zaman izleyici olarak tanımlamaktadır? Bilindiği gibi, etki yaklaşımının izleyici adı altında sınırları yeterince belirgin bir kategorisi vardır. Mesele bir seçme yapmanın zorunlu olduğu iletişim evreninde kimlerin bu kategoriye gireceğidir.

Klasik (sistemci-işlevselci ve psikolojist) paradigmalar içinde izleme davranışına göre tanımlanan bu 'toplumsal grup', doğal olarak tanımlandığı kavramsal gerçeğe bağlamında istençlilik ve determinizm arasında gidip gelmektedir. Bu gidip gelme, daha önce üzerinde durduğumuz etkiye açıklık/kapalılık nosyonlarıyla ifadesini bulur. Etkilenmeyi ilgiden başlayıp tutuma, oradan da davranışa kadar uzanan geniş bir yelpazede düşünecek olursak, etkiye açık olma da derece derece olacaktır. izleme ve etkilenme ya da izleme ve kullanma-doyum sağlama kavramlarıyla tanımlanan izleyici de bu durumda etkiye en açık izleyici, daha az açık izleyici ve nihayet etkiye en açık izleyici kavramlarının oluşturduğu bir continuum'un parçaları olacaktır. Kuşkusuz bir başka continuum da, aynı mantığın tersine gevrilmesi sonucu psikolojist paradigma tarafından kurulacaktır. Bunu ise, bu kez, en fazla, orta düzeyde ve en az doyum sağlayan izleyici kategorileri olacaktır. Söz konusu iki paradigmanın araştırma paratikleri sonucu ortaya koydukları bulgularla şekillenen izleyicileri alt alta koyma gibi bir şansımız olsaydı şaşırtıcı olarak şöyle bir tabloyla karşılaşabilirdik: izleyici dediğimiz şey aslında ağırlıkla

çocuklardan, sonra sırasıyla kadınlar, gençler, az eğitilmişler veya hiç eğitim görmeyenler ve nihayet Üçüncü Dünya halklarından oluşmaktadır! Aslında bu çok da şaşırtıcı olmamalı; yukarıda betimlediğimiz continuum'un bir ucunda toplumsal yapılar (media dahil olmak üzere toplumsal sistemler) tarafından mutlak olarak belirlenen nesneler, diğer ucunda ise içinde yaşadığımız toplumun gerçek özneleri olan yetişkin (tercihan beyaz) erkekler yer almaktadır.

Martin Allor, iletişimdeki etki araştırmaları pratiğinden yola çıkarak izleyicinin bilimsel söylem düzleminde kurulmasını anlatırken yukarıda sözünü ettiğimiz izleyicilerden kimlerin özne kimlerinse nesne olduklarını bir paradoksa parmak basarak anlatmaktadır:

Izleyici, bir araştırma ve tartışma bölgesi olarak basitçe sosyal psikoloji öznesinin uzantısı değildir. O, bizim, özgül bir bölgeye yerleştirilen, etmen ve nesne olarak ikili statümüz için duyduğumuz endişe anlamında sorudaki öznedir. En fazla risk altında olduğu kabul edilen gruplar (çocuklar, kadınlar ve düşük eğitilmişler) sorunun yanıtını ve şimdiye kadar alanda kullanılan özne insan kavramının altında yatan şeyi semptomatik olarak ortaya koyar: Belirli bir yetişkin erkek kavramı. Tam olarak "yetişkin" kabul edilmeyen özneler sorunsal izleyici için bir model vazifesi görürler. Bu insan özneliği kavrayışı içinde birey, anlamlandırma sistemlerinden [systems of signification] ya da toplumsal pratiklerden ayrılabilen özerk bir birim olarak bir kenarda durur, ancak analizin farklı anlarında insan sınıflamasının kimliksiz bir üyesi ya da kendi duyarlılığının yazarı

gibi paradoksal olarak işlev görür.⁸⁰

Öte yandan, bu gizil varsayımı destekleyen ikinci bir varsayımdan daha söz edebiliriz. Söz konusu paradigma, mesajı ve dolayısıyla "kodlayıcının" niyetlendiği sunulan anlamı [presented meaning] da verili kabul etmektedir.

İzleyicinin içine girdiği toplumsal etkileşimler yoluyla anlam yaratabilen, bu anlamları normatif referans olarak tutum geliştiren ve davranışta bulunan ve nihayet bu yola "toplumsalın" kurulmasına bizzat (diğer bireyler gibi) katkıda bulunan bir etmen olarak ele alındığı alternatif yaklaşım bu varsayımları reddeder.

Bu varsayımların reddine meşruiyet temeli oluşturan ve söz konusu alternatif yaklaşımın kurulmasında rolü olan kurulu anlam [constructed meaning] kavramını incelemeden önce "anlam" ve "sunulan anlam" kavramlarına daha yakından bakmak yerinde olacak-

Anlam için birbirleriyle gelişik olmayan ama suya atılan bir taşın oluşturduğu halkalar gibi giderek daha çok şeyi kapsayan tanımlar verebiliriz. İşlemsel anlamda en dıştaki halka mevcut bilgimize pek fazla bir şey katmasa da çok kapsayıcı olacaktır: Anlam, "(b)ir dilsel birimin ilettiği ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce..."⁸¹ ya da "(b)ir sözcüğün belirttiği,

⁸⁰ Allor, Martin; "Relocating the Site of the Audience", Critical Studies in Mass Communication, Cilt. 5, No.: 3 (Eylül 1988) s. 218. Vurgu yazarın.

⁸¹ Başlıca Dilbilim Terimleri Berke Vardar et. al. (der) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1978) s. 16.

düşündürdüğü (şey)..."⁸²dir. Bir iç halkada yer alan tanıma göre ise anlam, "herhangi bir anlamlamanın [signification] alımı"⁸³dir.

Anlam kavramının açıklanmasında başvuru yapılan totolojiler (uyandırılan kavram/tasarım/düşünce; belirtilen/düşündürülen şey; veya, "anlam 'anlamlama' alımıdır," gibi) bir yetersizlikten ziyade zorunluluğun ürünüdür. Bunun nedenini en içte kalan halka olarak kabul edeceğimiz göstergebilimsel tanıma bakarak anlayabiliriz:

O halde bir terimin anlamı nedir? Göstergebilimin bakış açısından, bu (anlam) ancak kültürel bir birim olabilir⁸⁴.

Kültürel birim ise bir varlık olarak tanımlanan ve ayrıştırılan herşeydir; bir kişi, bir yer, bir fantazi, bir durum, vb. hep kültürel birimlerdir⁸⁵. Anlamanın içinde anlam geçmeyen tek tanıma da bir tanımdan çok betimlemevi andırmaktadır. Kültürel birim kavramının yardımıyla tanımlanan anlam sonuçta insan eyleminin (ayrıştırma/tanımlama) bir ürünüdür ve bu eylemin doğası gereği ancak bir şeye göre; bir şeyden ayrıştırma, bir şeyi diğerlerinden ayıran sınırı saptama edimleriyle tanımlanabilmektedir.

⁸²Felsefe Terimleri Sözlüğü, Bedia Akarsu (der) (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975) s. 18.

⁸³O'Sullivan, T., J. Hartley, D. Saunders ve J. Fiske; Key Concepts in Communication (London: Methuen, 1983) s. 132. Aktaran, Lindlof, "Media Audiences as Interpretive Communities", s. 83.

⁸⁴Eco, Umberto; A Theory of Semiotics (Bloomington: Indiana University Press, 1976) s. 67. Vurgu yazarın.

⁸⁵Schneider, David M.; American Kinship: A Cultural Account (New York: Prentice-Hall, 1976) s. 2. Aktaran, Eco, A Theory of Semiotics, s. 67.

Bu noktada bizim için önemli olan, bir göstergenin [sign] göndergesinin [referent] kültürel saymacadan [convention] başka birşey olmayan soyut bir varlıkla eşleştirilmesi veya anlamlama sürecinin bizi buna zorlamasıdır⁸⁶. Söz konusu saymacanın genelde hiçbir mantıklı nedeni, gerekçesi yoktur. Yani, soyut bir masa kavramının neden Türkçe'de "ma" ve "sa" seslerinin bileşiminden oluştuğu ama buna karşın İngilizce'de (Türkçe okunuşunu işittiğimiz şekliyle) "tey" ve "bıl" seslerinin bileşimiyle karşılandığı açıklanamaz. Belirli dilsel birimlerin⁸⁷ çağıştırdıkları kavramların ya da tasarımların (göndergelerin) kültürel olarak oluşturulmuş olmaları anlamlama sürecinin "alınma" [import] yönü üzerinde yoğunlaşmamızı sağlayacaktır. Diğer bir deyişle, burada kullanıldığı anlamıyla "anlam" ancak gönderildiği veya alındığı sürece vardır. Bu ise, açıkça görüldüğü gibi, iletişim disiplininin araştırma evreninin sınırlarını bariz bir karşıtlık temelinde çizer: "Gönderme"ye karşı "alma".

İletişim araştırmalarında tanımlandığı bölge nedeniyle sosyal psikolojinin öznesi olmayan "iletişim öznesi"nin anlama faaliyeti

⁸⁶Eco, A Theory of Semiotics, s. 66.

⁸⁷Dilsel birimleri "gösterge araçları" [sign vehicles] olarak düşünürsek, sesler ve sözcükler dışında kalan pek çok şeyi dilsel bir birim olarak kabul edebiliriz. Bu anlamda şapka-gömlek-pantolon-çorap-ayakkabı dizisi dildeki sözdizimine [syntagm] benzetilerek dilsel bir birim olarak kabul edilebilir. Bu giyinme dizimi paradigmatik düzlemde farklı öğelerden (şapka yerine bere veya hiçbir şey, gömlek yerine kazak vb.) oluşabilir ancak verili kurallar bütünü (gramer kuralları) ve kaynakların (bir dildeki tüm kelimeler) gizdiği sınırlar içinde kalmak zorundayız: "Bugün okula gideceğim" cümlesi yerine "bugün gideceğim (yer) okuldur" cümlesini kullanmak gibi.

nereye yerleştirilecektir? İletişim ve sosyal psikolojinin avrı ayrı öznelerinin olması bunların iletişim alanında yeni yeni geliştiğini söylediğimiz⁸⁸ toplumsal biliş yaklaşımının anlam evrenine katkıda bulunan öznesine yer bırakmayacak denli geniş bir alanı kapladıkları şeklinde yorumlanmamalıdır⁸⁹.

Toplumsal biliş öznesine yüklenen aktif anlam yaratma ve davranma edimlerinin esinleyicisi de sosyal psikolojinin iletişim-le kesiştiği bölgede gerçekleştirilen ampirik ve kuramsal çalışmalarlardır. Percy H. Tannenbaum'un "index" kavramsallaştırması bunun iyi bir örneği olabilir. Tannenbaum'a göre anlam, mesaja içkin, mesaj içeriğinin yapısına dair bir özellik olarak değil, alıcının öznel etkinliği sonucunda oluşur. Bu süreçte kilit nokta ancak "işlemsel olarak tanımlanabilen" index kavramına aittir. Mesaj içeriğinin bir parçası A kişisi için index görevi görür ve A, mesajı bu index'in olası tepkiler hiyerarsisinin en üstüne çıkardığı biçimiyle algılar. Bu anlamda algılanan ve tepkiye yol açabilen anlam, mesaj içeriği sabit tutulsa bile B kişisi için farklı olacaktır⁹⁰. Daha yeni çalışmalarda oldukça farklı bir

⁸⁸ Bkz., "Giriş" s. 8-10.

⁸⁹ Bunun başlıca nedeni, yeri geldikçe belirtildiği gibi, farklı disiplinlerin ve paradigmaların kendilerine çizdikleri 'bilimsel' sınırın kimi zaman suni işbölümleri üzerinde duran kavramsallaştırmalara yol açmasıdır. 'Özne' kategorisi de, hiç kuşkusuz, böylesi bir işbölümünden payını fazlasıyla alarak farklı bölgelerde kurulmakta ancak genellikle aynı şey kastedilmektedir.

⁹⁰ Tannenbaum, Percy H.; "The Indexing Process in Communication", V. Schramm ve D. F. Roberts (der) The Process and Effects of Mass Communication (Urbana: University of Illinois Press, 1972) içinde s. 322-24.

düzlemde tanımlanan "kurulan anlam" kavramının index bağlamındaki kökeni, Tannenbaum'un ifadesine göre muhtemelen bireyin neuro-fizyolojik yapısında yer almakta ancak, "tamamen yerinde" bir nosyon olmasına rağmen makalenin yazıldığı tarihte -henüz- bilimsel değil "spekülatif" olarak nitelenmektedir⁹¹.

Anılan kuramcının kendi kurguladığı analitik yapıyı, ona karşılık gelen maddî süreci/düzenegî o ana kadar bilmediği (bilmek=görmek/dokünmek) için "spekülatif" olarak nitelemesinin arkasında, hiç kuşkusuz, belli bir bilim anlayışı yatmaktadır: Nesnelcilik. Bu anlayışa göre anlam,

ıgeriğin kalıplaştırıldığı ve tasarımcıları tarafından niyetlenildiği biçimlere yerleştirilmiştir ve dolayım-lanan ıgeriğin dışındaki düzenli dünyanın göndergelerini temsil eder⁹².

Media kaynaklı anlamın işlemsel tanımı, ister Gerbner ve ekibinin yaptığı gibi araştırmacılarca belirlenen basit ve tutarlı bir cümle olsun⁹³, ister Gunter'ın önerdiği gibi öznel anlatılardan kaynaklansın⁹⁴, kavramsal tanımıyla özdeş olacaktır. Diğer bir deyişle, anlamda varlığı saptanan her değişme bu işlemsel tanım

(Dipnot Devamı)

Index kavramını çağdaş toplumsal biliş ve iletişim araştırmalarında önemli bir yer tutan "şema" kavramının bir erken formülleştirmesi olarak kabul etmek çok yanlış olmayacaktır.

⁹¹Tannenbaum, "The Indexing Process in Communication", s. 324.

⁹²Lindlof, "Media Audiences as Interpretive Communities", s. 84.

⁹³Bkz., yukarıda s. 110.

⁹⁴Bkz., yukarıda s. 114-5.

nirengi noktası alınarak kontrol edilecek, sonuçta içerikle birlikte ilerleyen belirli 'bir anlam' [a meaning] kavramı oluşacaktır⁹⁵. Oysa yukarıda da belirttiğimiz ve Tannenbaum'un yıllar önce işaret ettiği gibi, nesneler dünyası pozitif bir bütünlüğü ve anlamlı bir düzenliliği olan göndergelerden oluşmamaktadır. Dış dünyanın düzenliliği (sui generis gerçekliği, anlaşılabilirliği, pozitivitesi) olduğu yolundaki anlayış sosyal bilimler felsefesi irdelemelerinin beylik ama bir o kadar da kulak ardı edilen şu tümcesiyle tam ifadesini bulmaktadır: Olgular kendileri için konuşmazlar.

Lindlof'a göre, 1980'li yıllarda yoğunlaşan bilişsel yaklaşımlar ve dolayımlanmış ya da kişilerarası enformasyon kaynaklarını media ve toplumsal sistemlerle ilişkisini kuran kimi araştırmalar, 'olguların kendileri için konuştuğu'nun kabul edildiği gizil varsayımlarla oluşan katı sınırları yumuşatmakta, bu bakımdan, içeriğin belirlediği 'sunulan anlam' nosyonu önemini yitirmektedir⁹⁶.

Sunulan anlam kavramının klasik etki araştırmalarının mesaj içeriğinden hareket ederek geliştirdiğinden çok farklı bir

⁹⁵Lindlof, "Media Audiences as Interpretive Communities", s. 84.

⁹⁶Lindlof, "Media Audiences as Interpretive Communities" s. 85. Sözü edilen araştırmalara ve yaklaşımlara iki örnek için bkz., R. P. Hawkins ve S. Pingree; "Television's Influence on Social Reality", D. Pearl, L. Bouthilet ve J. Lazar (der) Television and Behavior: Ten Years of Scientific Progress and Implications for the Eighties (Rockville, MD: National Institute of Mental Health, 1982) içinde s. 224-47; ve A. M. Rubin ve S. Windahl; "The Uses and Dependency Model of Mass Communication", Critical Studies in Mass Communication, Cilt 3, s. 184-199 (1986).

formülleştirmesini yapısalcı yaklaşımda bulabiliriz⁹⁷. Temel öncüllerini Althusser ve Poulantzas'ın "Marx'ı okumaları" sonucu oluşturdukları yapısal Marxist kuramın ideoloji formülleştirmesinden alan bu yaklaşımın önde gelen isimleri arasında Stuart Hall ve Todd Gitlin'i sayabiliriz⁹⁸. Yapısalcı media-izleyici ilişkisinde mesajlar kendi içlerinde birer anlam taşıyıcıları olmakla birlikte daha derinlerde yer alan ideolojik yapıların evreninde kodlanan söylemin bir parçası olmalarından dolayı bir üst-belirlenim [over-determination] etkisi altındadır. Anlamanın "daha derinlerde" bir yerde, bilinçle ilgisi olmayan bir üst-belirlenim düzleminde gizli olması, kuşkusuz, sunulan anlam anlayışının bir başka değişkesidir. Ancak bu saptama, ideolojinin/anlamanın özneye ya da burada kullandığımız biçimiyle izleyiciyle doğrudan bir bağlantısı olduğu gerçeğini gizlememelidir.

⁹⁷ Lindlof; "Media Audiences as Interpretive Communities", s. 85.

⁹⁸ Tersyüz olmuş gerçekliğin bilinç düzeyinde temsili [representation] anlamındaki ideolojik yapılar değil de "özel ideolojiler" söz konusu olduğunda Stuart Hall'un yapısalcı media analizinin arkasında İtalyan Marxist Antonio Gramsci'yi görebiliriz. Gramsci'nin önemi somut popüler bilgilerle uğraşmasında, diğer bir deyişle, yapıları tarihselleştirmesindedir. Stuart Hall bu konuda şöyle der:

Yapısalcılığın önerdiği biçimci "kültürel envanter" kavramı, benim görüşüme göre, bu şekilde (Gramsci'nin yaptığı gibi -HN-) baştan sona tarihselleştirilmediği sürece uygun bir ideoloji kavrayışının geliştirilmesi için yeterli bir kuramsal destek oluşturmaz.

(Bkz., Stuart Hall; "Rediscovery of 'Ideology': Return of the Repressed in Media Studies", M. Gurevitch, T. Bennett, J. Curran ve J. Wollacott (der) Culture, Society, and the Media (London: Methuen, 1984) içinde, s. 73.) Bu bakımdan, Althusser ve Poulantzas bağlantısı genel bir kavramsal yönelim bağlamında değerlendirilmelidir.

çünkü, Althusser'in de belirttiği gibi, geniş anlamda ideoloji bir düşünce, bir eğilim ya da bir inançtan öte, yaşanan, somut birşeydir:

(i)deoloji insanların ve dünyalarının arasında yaşanan bir ilişki meselesidir. Bu ilişki, bilinç dışında olmak koşuluyla yalnızca "bilinç" olarak ortaya çıkabilir...⁹⁹

Bu yaklaşım, klasik etki araştırmalarının kodlayan öznesi media'yı da aşan ve bu özelliğiyle egemen anlamları üreten yeni bir özne yaratmıştır. Söz konusu özne¹⁰⁰, içinde gerçek insan-öz-nelerin kaybolduğu, ya da Heck'in deyişiyle, bu insan-öznenin günlük algılarını sürekli olarak garpıtılmış bir şekilde yapılaştıran, "görünmeyen", "bilinç dışı" derin yapılardır¹⁰¹. Media'da anlam üretimi ile Marx'ın kapitalist üretim sistemleri için geliştirdiği değer kuramı kapsamında açıkladığı meta üretimi arasında bir analogi kurularak "kültürel üstyapının" da tıpkı "ekonomik altyapı" gibi belli düzenekleri ve yapısal kuralları olduğu görüşü en net ifadesini Hall'un analizlerinde bulur. Hall'a göre bir kültürde mesajların ve anlamların dolaşımı bir ekonominin

⁹⁹ Althusser, Louis; For Marx (London: NLB, 1977) s. 232. Vurgu yazarın.

¹⁰⁰ Çalışma boyunca gerek media'nın gerekse "yapıların" özne olarak nitelenmesi, kuşkusuz, bir eğretiliemedir. Eğer kelimenin doğru anlamı kullanılıyor olsaydı zaten "özne kayboldu", "merkezden uzaklaştı" vb. kaygular etrafında dönen yapısalcılık sonrası ve daha sonraki sosyal bilim söyleminin meşruiyeti ortadan kalkardı.

¹⁰¹ Heck, M. C.; "The Ideological Dimension of Media Messages", S. Hall, D. Hobson, A. Lowe ve P. Willis (der) Culture, Media, Language (London: Hutchinson, 1981) içinde s. 122.

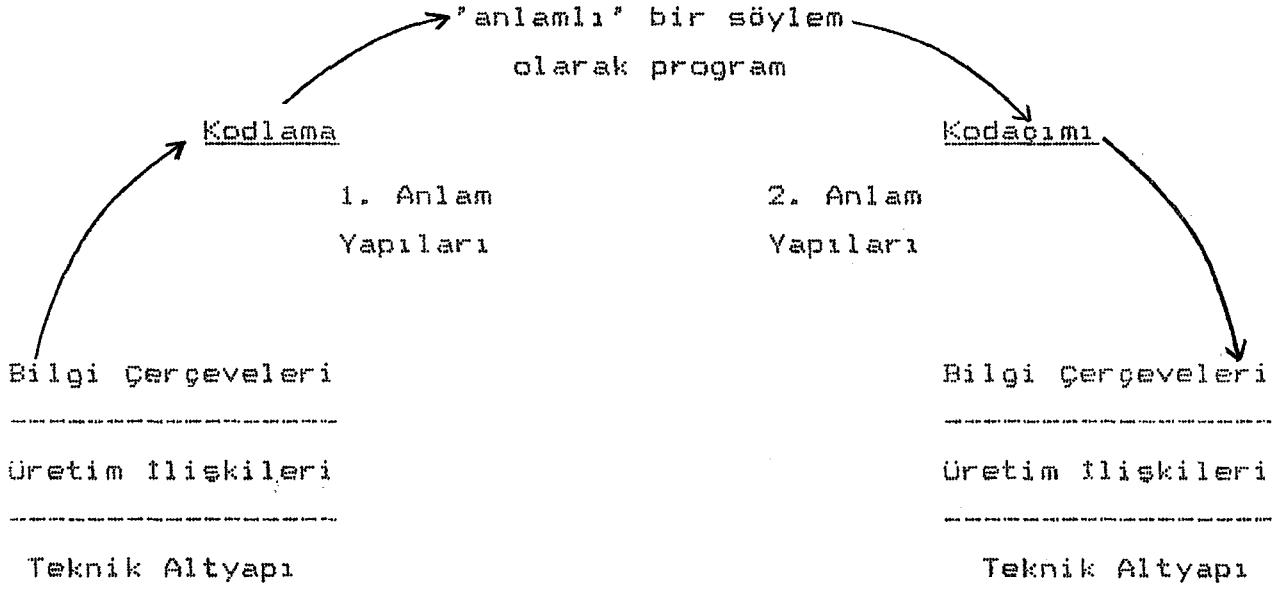
ayırt edilebilen "anlarına" [moments] benzer: Üretim-bölüşüm-üretim. Anlam üretimi söz konusu olduğunda, çok eleştirilen doğrusal iletişim modelleri kimi özellikleri (mesaj içeriğinde yoğunlaşma gibi) bir yana bırakılırsa kullanışlı hale getirilebilir. Bunu yapmak için anlam üretimi sürecinin farklı anlardan oluşan karmaşık yapısalılığı ön plana çıkarılmalıdır. Sonuçta elde edilen model üretim-dolaşım-bölüşüm/tüketim-yeniden üretim ögelerini kapsayacaktır¹⁰². Bu anlamda "anlam üretim sürecinin" belirleyici anları hiç bir şekilde özdeşleştirilmesi mümkün olmayan üretim (kodlama) ve tüketim (kodaçımı) olarak saptanabilir. Bu anların görece özerkliğine rağmen, son kertede baskın olan an "mesajın gerçekleşmesinin başlangıç noktası olan" genel üretim sürecidir¹⁰³. Üretim sürecinde oluşan egemen anlamlar her ne kadar tek yönlü olarak tüketim aşamasındaki tüm anlamlama faaliyetini belirlemeseler de, kendi koydukları tanımlar çerçevesinde kodaçımının meşru yollarını belirlerler. Özel anlam yaratma kapasitesi ise ancak "bireyselleştirilmiş ve özel bir mesele"dir¹⁰⁴.

Doğrusal gönderici-mesaj-alıcı modelinden yapısal düzeyler ve görece özerk anlar katkılarıyla ayrılan yapısal modelin görsel ifadesi şöyledir:

¹⁰² Hall, Stuart; "Encoding/Decoding", S. Hall, D. Hobson, A. Lowe ve P. Willis (der) Culture, Media, Language içinde, s. 128.

¹⁰³ Hall, "Encoding/Decoding", s. 130.

¹⁰⁴ Hall, "Encoding/Decoding", s. 134-5.

Bu model içinde profesyonel kodlayıcı niyetlensin veya niyetlenmesin, egemen kod (genel ideoloji) içinde hareket ettiğinden, deyim yerindeyse, mesajlarının satır aralarında mesajın yüzeysel anlamının (düzanlam [denotative meaning] dışında derin yapılarca belirlenen yananamlar [connotative meaning] ileteceklerdir. İzleyici ise mesajı kodajımı faaliyetinin bir uç noktası olarak betimlenebilecek “muhalif kodlara” [oppositional codes] göre okursa (ve ancak bu okumayla) derin yapılarca belirlenen yananlamı “doğru” bir biçimde gözebilecek, ona hakim olacaktır¹⁰⁵. Bu düzeneğe anlaşıldığı kadarıyla, mesajın anlaşılması ancak bir düzeyde, istisnai olarak bilinçli ve bu yüzden politik bir edimdir.

Hall’un analizini global politika düzleminde, Marxist terimlerle ve kapitalist üretim tarzı için okuyacak olursak bu

¹⁰⁵ Hall, “Encoding/Decoding”, s. 138.

'istisnai düzeyin' işçilerin değer yaratma sürecinde artı-değerin kapitaliste terk edildiğinin farkına vararak 'kendi için sınıfa' [class for itself] dönüştükleri devrim anı olduğu kolaylıkla anlaşılabacaktır. Bu okuma düzeyinde kalarak ve bazı yanlış anlamaları göze alarak şöyle söyleyebiliriz: Tarihsel olarak kodağımının belli bir anında, ve ancak o anda, izleyici 'kendinde' [in itself] olmaktan çıkarak 'kendi için izleyici'ye dönüşecektir. Yapılara ancak global politika düzleminde tarihsellik atfedebilen yapısalcı (Marxist) media analizinin görece özerk belirleyici anlara duyduğu ihtiyaç ancak böyle açıklanabilir. Sonuçta bir üst-yapı kurumu olan kapitalist devleti ele geçirme faaliyetinin sosyalist bir alt-yapının inşası için bir ön koşul olma pragmatik gerçeğinden doğan toplumsal yapıların görece özerkliği söylemi, aynı analitik öncüllerden yola çıkan yapısalcı Marxist media analizine böyle yansımıştır¹⁰⁶.

Anlamanın derinlerde bir yerde yattığını söylemek 'eleştirel' yaklaşımın mesajların yüzeysel anlamlarıyla uğraşan klasik etki araştırmaları geleneğinin metodolojisini de reddetmesi, ya da bu türden ampirik araştırma bulgularıyla fazla ilgilenmemesi sonucunu doğurmuştur. Çünkü, mesaj içeriğinde yoğunlaşan araştırmacı yalnızca çarpıtılmış fenomenlerle uğraşmış olmakla kalmayacak, ama

¹⁰⁶ Bu benzeştirmeye yol açan okumanın 'kaba' bir okuma olduğunu belirtmeliyiz. Kodağımının görece özerkliğinin ancak yananamların ayırdına varma düzeyinde geçerli olması, buna karşın egemen [dominant] ve daha yaygın bir durum olan tartışmalı [negotitated] kodağımı düzeylerinin özerkliğinin olmaması Hall'un deyişiyle ampirik olarak test edilmeye muhtaç, hipotetik kurgulardır. Bu görüş ve üç kodağımı durumu için bkz., Hall, "Encoding/Decoding", s. 136-8.

aynı zamanda bu yöntemi geliştiren pozitivist yaklaşımın temellerini de hiç sorgulamadan kabullenmiş olacaktır.

Sunulan anlamın öznesi media'yı kontrollerinde tutan ekonomik ve/ya siyasî güçler ya da eşik bekçileri de [gate keeper] olsa, söylem düzleminde işlev gören derin yapılar da olsa, geriye yanıtlanmadan kalan birkaç sorudan söz edebiliriz. Bu anlamda sorulması gereken ilk soru, eğer anlamın Eco'nun saptadığı şekilde iletilmeden/alınmadan oluşması söz konusu değilse, iletişimin iki temel ögesinden birinin işlevinin/yerinin ne olduğudur. İnsan-özneler 'alarak' olanaklı kıldıkları anlam üretim sürecinin bu kadar dışında kalabilirler mi? Eğer insan-öznelerin algıları ve usları yapılar tarafından bu derece belirleniyorsa yapı 'gerçeğini' hangi aşkın özne formüllemişti? Media'nın, liberal ideolojinin sunduğu gibi, özgür ve özerk bireylere seçme şansı tanıyan bir demokrasi makinesi olmadığını kabul etmek, insan eyleminin yapıların veya sistemlerin boyunduruğu altında olduğunu kabul etmek anlamına gelmek zorunda mıdır? Yapıları kim yapmıştır?

Tüm bu soruların yanıtı, daha önce de irdelendiği gibi, gelip bir noktada, insan-öznenin yaratıcı potansiyelinde düğümlenmektedir. Bauer'in ahlâkî noktasını bir yana bırakacak olursak, elimizde sosyal bilimleri olanaklı kılan somut tek bir epistemolojik veri kalmaktadır: Gerek gerçek yaşamda, gerekse bilimsel söylem düzleminde toplumsalın kuruluşunun tek bir faili olabilir: Kimi zaman bilimadamları kılıfına bürünse de, özne-insan. Toplumsalın kuruluşunun burada kullanıldığı anlamıyla en önemli taşıyıcısı kurulan anlamlardır. Kurulan anlamın kaynaklarını toplumsalın indirgemeci bir karşıtı olarak psikolojinin öznesi olan bireye

indirgeyemeyiz. Bu, sistemci yaklaşımın tek yönlü belirlenimi ve psikolojist yaklaşımda bulabileceğimiz toplumsal ve bireysel özelliklerin (birey değişken olarak) birbirleriyle belirleme yarışına girdiklerini söylemek kadar yanıltıcı olurdu. Lindlof söz konusu kaynakları şöyle sıralıyor:

kişinin o anki ihtiyaçları, inançları ve eğilimleri;
toplumsal bağlantıları ve referans grupları; kültürel
üyelikler; dil kullanımı; insan etkinliği yörelerinde
mevcut kaynaklar ve yapıntılar [artifacts]¹⁰⁷.

Bu noktada önemli olan kurulan anlamın kodlama ve kodaçımı faaliyetlerini aşan, onları kapsayan bir düzlemde, belirli bir yaşam biçiminin egemen olduğu kültürel düzlemde oluşmasıdır. Bu anlamda Hall'un bilgi gerçeveleri/üretim ilişkileri/teknik altyapı ile anlam yapıları arasında ortaya koyduğu düzey farkı ister istemez ortadan kalkacaktır. Ortadan kalkması gereken bir diğer analitik sınıflama ise okuma ya da kodaçımı biçimlerine dair olandır. Robinson'a göre media kaynaklı mesajlara "olası tepkiler dizisi bizim mekanik eğretilmemelerimizin ortaya koyabileceğinden çok daha geniştir."¹⁰⁸ Bu geniş 'okuma' yelpazesi içinde toplumsal anlamda görece örgütlü izleyicilerin oluşturduğu gruba yorumlayıcı topluluk diyebiliriz. Bu tanımda altı gizilmesi gereken nokta,

¹⁰⁷ Lindlof, "Media Audiences as Interpretive Communities", s. 86.

¹⁰⁸ Robinson, L.; "Women, Media, and the Dialectics of Resistance", A. Swerdlow ve H. Lessinger (der) Class, Race, Sex: Dynamics of Control (Boston: G. K. Hall, 1983) içinde s. 322. Aktaran, Linda Steiner; "Oppositional Decoding as an Act of Resistance" Critical Studies in Mass Communication Cilt. 5, No.: 1 (Mart 1988) s. 2.

yorumlayıcı topluluğu mekânsal özelliklerin değil de belli bir kodagımı edimi sonucunda ve öznelerarası etkileşim bağlamında yaratılan anlamın birarada tutmasıdır. Bu bakımdan yorumlayıcı topluluğun öznesi özgürleşimin/kurtuluşun farkına varma anlamında uç edimlerden ziyade, bir topluluğa ait olma duygusunu geliştiren, o topluluk içinde (bir üye olarak) etkileşim amacıyla daha önce tutturulan formal ve informal dengelerin korunmasına yönelik¹⁰⁹, rutin, doğal eğilimlerin¹¹⁰, kısaca, günlük yaşamın öznesidir. Bu anlamda, elektronik media'da dolayımlanmış anlamın, yorumlayıcı topluluğun anlam evrenindeki tek ve belirleyici, hatta genellikle anlamlı/önemli öge olduğunu söylemek ya da varsaymak yerinde olmayacaktır. Toplumsal eylem bağlamında insan ediminin harekete geçiricisi olarak kabul edebileceğimiz anlamlar (düşünceler, normlar, değer yargıları vb.) dikte ettirilmiş düşünsel yapılar değil, bizzat geçerli oldukları toplulukta, dolayımlanmış veya yüzyüze iletişim sonucunda ortaya çıkan, eylem stratejilerinin kuralları ve kaynaklarıdır. O halde bunların içeriklerini, yaptırımlarını, örgütlenme tarzlarını vb. belirleyen nedir? Bu kural ve kaynak bütünüünün oluşma ve belirlenme sürecinde özne güçler mi yoksa nesnel güçler mi daha etkili olmaktadır?

¹⁰⁹ Goffman, Erving; The Presentation of Self in Everyday Life (New York: Doubleday Anchor Books, 1959) s. 167.

¹¹⁰ Leiter, K.; A Primer on Ethnometodology (New York: Oxford University Press, 1980)'den aktaran Lindlof, "Media Audiences as Interpretive Communities", s. 89.

Her zaman olduğu gibi sorular hep aynı noktada dđđđlenmektedir: Özne-nesne ikiliği ya da bunlara tanınan önceliklerin birer ifadesi olan öznelcilik-nesnelcilik gerilimi.

Yorumlayıcı topluluk kavramı insan eylemi bağlamında, analitik bir çalışma birimi olarak ele alındığında özne-nesne gerilimi önemini yitirmektedir. Bu önermeyi açabilmek için "çalışma birimi" olarak neyin ele alındığının saptanması gerekmektedir. Bir analiz birimi olarak yorumlayıcı topluluk, tek başına bireyin veya toplumun (toplumsal sistemin/media"nın ve toplumsal yapıların/ideolojik yapıların) merkeze yerleştirilmesinden farklı birşeydir. Yorumlayıcı topluluk,

...nesnel değildir, çünkü belirli amaç ve hedeflerin bir çıkar öbeği olarak perspektifi tarafsız değil yanlıdır; ancak tam da aynı akıl yürütmeye yorumlayıcı topluluk tarafından yaratılan metinler ve anlamlar öznele de değildir, çünkü bunlar yalıtılmış bir bireyden değil ama kamusal ve saymaca bir bakış açısından türemişlerdir¹¹¹.

Bu anlamda bir yandan kuruluşundaki öznele katkı, öte yandan oydaşmaya dayalı kamusalılığı yorumlayıcı topluluğa aynı anda hem özne hem de nesne olmak gibi bir işlev yüklemektedir. Şimdiye kadar incelenen yaklaşımların pek çoğunun entellektüel bir tercih yapma zorunluluğu hissettiği özne ve nesne, dolayısıyla öznelcilik ve nesnelcilik ayrımı yorumlayıcı topluluk fenomeni karşısında eski katılığını yitirmektedir.

¹¹¹ Fish, Stanley; Is there a Text in this Class? (Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1980) s. 14. Aktaran, Lindlof, "Media Audiences as Interpretive Communities", s. 91.

Toplumsal fenomenlerin analizinde 'sistemci' olarak adlandırıldığımız nesnelci yaklaşıma özde karşı olan eleştirel yaklaşımın öznel anlamlara veridiği değer ilkinden çok farklı değildir. Öznel anlam yaratabilme kapasitesi, daha önce de belirtildiği gibi, anlam üretim ve dolaşım sürecinin ancak belirli bir anına, bir uç duruma denk düşmektedir. Eleştirel analizin 'negatif' gözümlemesi, insan-öznelerin düşüncelerinin derin yapılarca belirlendiği yapısalcılıkla birleşince sonuçta global özgürleşimi öngören toplumsal projelere has bir tavırla, insan eylemi rafa kaldırılmaktadır. Bu, özde saptanan sistemci-eleştirel karşıtlığının biçimsel anlamda (irdeleme sıklığı, vurgulanan noktalar ve nihayet oluşturulan söylemsel ögeler) toplumsalın pozitif ve negatif analizinin karşıtlığına dönüşmesi demektir.

Steiner, Hall'un "Kodlama/Kodajımı" [Encoding/Decoding] başlıklı makalesinde 'muhalif kodajımı' kavramına "yalnızca son paragrafı" ayırmasının altını gizerek egemen söylem içinde özgürleştirici direnişlerin sanıldığından çok daha fazla olduğuna işaret eder¹¹². Yapılması gereken şey, toplumsal direnme noktalarının yer aldığı pratikleri bulmaktır¹¹³. Bunun şimdiye kadar

¹¹²Steiner, Linda; "Oppositional Decoding as an Act of Resistance", s. 2.

¹¹³Steiner adı gegen makalesinde böyle bir direnme noktasını inceler. A.B.D.'nde yayınlanan Ms. adlı feminist derginin okuyuculara yaptığı bir duyuru sonucu herhangi bir yerde yayınlanan, duyulan cinsiyetçi mesajların No Comment başlıklı bir köşede yayınlanacağı bildirilir. Dergiye gelen ve "Yorumsuz" yayınlanan mesajlar Ms. aboneleri (çoğunluk kadınlar) tarafından muhalif bir kodajımıyla okunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğunu ise media'da yer alan reklâmlar oluşturmaktadır. Ms.'deki bu (Dipnot Devam)

yapılamamasının nedeni ise toplumsal bütünlüklerin ontolojik doğasının sorgulanmaması ya da Steiner'in deyişiyle,

metinleri üreticilerinin bilinçli niyetlerine indirgeme-ye karşı kuramsal yasaklamalara rağmen, çoğu iletişim araştırmalarının metin ve okuyucu değil de metin ve yazar ilişkisinde yoğunlaşmasıdır¹¹⁴.

Toplumsal muhalefet odaklarını, muhalif kodağımlarını, eğer evrensel bir özgürleşim takvimine yer vermeyi düşünmüyorsak, nerede aramalıyız? Bu sorunun yanıtı Lindlof'ta olduğu kadar Steiner'de de gayet açıktır:

izleyicilerin media'yı nasıl kabul ettiklerini veya ona nasıl direndiklerini anlamak için ne tek tek izleyenlere (ki bu, kullanım ve doyum sağlama yaklaşımının belirle-nimci psikolojistleştirmesine [deterministic psychologiz-ing] yol açar) ne de kitlelere (ki bu da, etki yaklaşı-mında olduğu gibi metni basitçe güçlölleştirir) bakmalı-yız. Bakmamız gereken yer, daha ziyade toplumsal grup-tur. Hepimiz karşı çıktığımız, sevmediğimiz ya da duymak istemediğimiz mesajları yeniden kodlarız [recode]. Ancak, tercih edilen okumalara kendi iç iletişimde kamusal olarak karşı çıkan, saklı yapıları, örtük söylenceleri ve doğallastırılmış ideolojik işlemleri, kendine özgü yapılar, söylenceler ve ideolojiler çerçe-vesinde de

(Dipnot Devam)

köşeyi okuyucular kanalıyla ele geçirilmemiş de olsa Türkiye'de yayınlanan Kadınca dergisindeki "Ağızına Biber Sürülecekler" köşesine benzetebiliriz. Bu köşede yayınlanan mesajların da Kadınca okuyucuları tarafından "muhalif kodağımla" okunduğunu söyleyebiliriz.

¹¹⁴ Steiner, "Oppositional Decodin as an Act of Resistance", s. 1.

olsa ortaya çıkaran gruptur¹¹⁵.

öznel anlamların yaratıldığı ve bunların kimilerinin (değil savunmasızca etkilenmek veya durmaksızın doyum sağlamak) doğrudan doğruya egemen anlamlara bir direnişi oluşturduğu toplumsal grupların ne öznel ne de nesnel bir karakter taşıdığını söylemek öznenin değil ama "izleyicinin" kaybolduğu anlamına gelecektir:

izleyici hiç bir yerde yoktur; hiç bir gerçek mekânda değildir; yalnızca analitik söylemlerde bulunabilir. Toplumsal bir özne sorusunu ortaya atan kurumlar, bireyler ve pratikler ancak tek tek sorunsalların gözlüklerinden görüşümüze girebilirler. Eleştirel yaklaşımların menzillerinde bu toplumsal özne geçitli kimliklere bürünmüştür: Emek, metindeki özne, toplumsal cinsiyeti olan okuyucu [gendered reader], alt-kültür, kitle. Bu bakımdan izleyicinin göçül bir konumu vardır...¹¹⁶

izleyicinin eleştirel yaklaşımlar bağlamında kurulduğu her düzlem, Marxist ekonomi politik, yapısalcı sonrası kuram, feminizm, kültür araştırmaları, postmodernizm, hep etki yaklaşımının doğrusal argümanlarını yeniden üretmişlerdir¹¹⁷. Toplumsalla öznel arasındaki tekil belirlenim ilişkisinin farklı içeriklerle ve özgün araştırma programları kapsamında da olsa, söylem düzleminde hep aynı tarzda kurulması alternatif yaklaşımların önünde ciddi bir engel halini almıştır. İnsan-öznelerin yaratıcı faaliyetlerini, bu

¹¹⁵Steiner, "Oppositional Decoding as an Act of Resistance", s. 3.

¹¹⁶Allor, "Relocating the Site of the Audience", s. 228.

¹¹⁷Allor, "Relocating the Site of the Audience", s. 228.

anlamda, burjuva-liberal anlayışın tekeline (ve hegemonyasından) kurtarmak, bu anlayışla taban tabana zıt olma iddiasındaki eleştirel söylemlerden kurtarmaktan daha kolay gibi görünmektedir. Bunun başta gelen nedeni, eleştirel başlığı altında topladığımız yaklaşımların ahlâkî ardyörelere [ethical background] olsa gerek. Eleştirel yaklaşımlar ahlâkî ardyöre olarak tanımladığımız bölgeye, bu bölgenin doğası gereği, tamamen ahlâkî nedenlerle özneyi ve öznenin özgürleşim sorunsalını yerleştirmişlerdir¹¹⁸.

Bir disiplin olarak iletişimin insan iletişimini analiz etmesi ve bu analiz bağlamında araştırma nesnesi olarak izleyiciyi formülleştirmesi, Gerbner'in bu konudaki ısrarlarına rağmen, yapılan işi eleştirelleştirmez¹¹⁹. Bir yaklaşımı gerçekten eleştirel yapan şey, eleştirilen kuram ve pratiklerin olduğu kadar, eleştirici kuram ve pratiklerin de, deyim yerindeyse, ameliyat masasına yatırılmasıdır. Bu gerçekten zor bir iştir. Kendini toplumsalın ya da bireyselin gizdiği katı eksenlerde tanımlamamak, Allor'un deyişiyle "hem mikroskoptan hem de teleskoptan bakmak", yani öznel ve nesnelin kesiştiği noktada bilim yapmak demektir¹²⁰.

¹¹⁸ Betimlemeye çalıştığımız durumu "geri tepen bir silaha" benzetebiliriz. Örneğin, kimi feminist söylemlerde sık sık rastladığımız "kadın sorunu" terimi anlatılmak istenen geri tepmenin anahtar sözcüğü gibidir. Kadınların "ikinci cins", "öteki cins" sayıldığı günümüz toplumlarında bu toplumsal cinsiyet sorunun eleştirel bir gözle irdeleyen feminizm, istemeyerek de olsa kadınları pozitif bir nesne olarak kuramlarının "sorunlular hanesine" yazarak karşı çıktıkları durumu dilde yeniden üretmektedirler.

¹¹⁹ Gerbner, "Being Critical -In One's Own Fashion" s. 358.

¹²⁰ Allor, "Relocating the Site of the Audience", s. 230.

Genel sosyolojik söylemde insanların egemen anlamlama sistemlerinin pasif bir parçası (nesnesi) olduğu görüşünün ve media araştırmalarının şimdiye kadar yalnızca hegemonik yapılarca oluşturulan sunulan anlamla/metinle ilgilenmiş olmasının sosyal bilimcileri ve özellikle iletişimle ilgilenenleri alternatif yaklaşımlara ve epistemolojilere yönelttiği bir gerçektir. Ne var ki, öznel anlamların, topluluksal muhalif kodlaşmalarının iletişim bağlamındaki güç ilişkilerini ya da, daha genel bir terimle söyleyecek olursak, anlamlama politikasını [politics of signification] dışarıda bir nokta bırakmamacasına kapsadığını söylemek çok yanlış olurdu. Çünkü, basit bir akıl yürütmeye de görülebileceği gibi 'muhalif kodlaşmasının' olabilmesi için 'egemen kodlaşmanın' ve 'egemen kodlaşmasının', anlamlama temelinde örgütlenen topluluksal muhalefetin olabilmesi için anlamlaşmanın hegemonik örgütlenmesinin olması şarttır.

Anthony Giddens'in yapılaşma kuramının ilgilendiği düzlem ise yukarıda anlatılan ve örneklenen düzlemden oldukça farklıdır. Ancak aradaki fark, inceleme nesnesinde değil, bu nesnenin örgütleniş tarzında, diğer bir deyişle analitik olarak kuruluşundadır. Daha önce de belirtildiği gibi, Giddens ne toplumsal yapıların (örneğin, media) ne de toplumsal eylemin (örneğin, izleyici aktivitesinin/okumanın) verili kabul edilmesinden yanadır. Verili kabul etmemenin ön koşulu ise, hiç kuşkusuz, sorgulanacak olan nesnenin eleştirel analizidir. Bir önceki bölümde kaba hatlarıyla sunulan analiz, Giddens'in toplumsal kuram adını verdiği çok genel bir bağlam için oluşturulmuştur. İletişim bağlamında benzer bir analize gidebilmek için öncelikle genel ve özel arasında

kavramsal bağlantıların kurulması ve daha sonra da oluşturulan kuramsal gerçeyenin epistemik cümlelerinin (hipotezlerinin) ampirik bulgularla desteklenmesi gerekmektedir¹²¹.

¹²¹Bu çalışmanın kuramsal bir gerçeye oluşturmayı amaçladığı daha önce belirtilmişti. Ampirik bulgularla desteklenme işlemi ise, kuşkusuz, daha uzun vadeli bir projeye ya da daha doğrusu 'projelere' bağlıdır. Bir sonraki bölümde kavramsal gerçeye daha da daraltılarak elektronik media ve özellikle 'yeni' elektronik media olarak adlandırabileceğimiz bilgisayar, bilgisayar ve video oyunları ve nihayet bilgisayar destekli iletişim ağları irdelenecektir.

III. "YENİ" ELEKTRONİK MEDIA

1. "YENİ" MEDIA, ESKİ TANIMLAR

İletişim kitleleşmeye başladığından günümüze kadar gerçekleşen teknolojik sıgıramalar 'yeni' sıfatının sık sık eskimesi yol açmıştır. Ana hatlarıyla düşünecek olursak, en az üç 'yeni' sıfatının eskiden varolmayan olguların ve fenomenlerin betimlenmesi için kullanıldığını düşünebiliriz. Bunlardan ilki, radyo, ikincisi televizyon, üçüncüsü ise bilgisayar ve bilgisayar destekli sistemler¹ için kullanılmıştır. Bu teknolojik değişmeler kuram

¹Örneğin, Yerel Bölge Ağları [L.A.N.: Local Area Networks]; telekonferans; teletoplantı; farklı kanalları (manyetik ortam, ses dalgaları ve elektronik dalgalar) kullanan sistemler (videotex; videoyazım [videotext] ve teleyazım [teletext]); yalnızca manyetik ortamdaki yararlanan sistemler (manyetik bantlar, diskler (videodisk, compactdisc vb.) ve sistemlere bağlı olarak düşünülebilecek her türlü bilgisayar yazılımı [software] (işlemsel yazılımlar (ticarî, eğitime yönelik vb.), eğlence yazılımları (bilgisayar ve video oyunları vb.)), telefax (grafik ve doküman aktarımı); kelime işlemciler [word-processors]; mini- ve mikro-bilgisayarlar ve hatta programlanabilir robotlar üçüncü 'yeni' media kapsamında düşünülebilir. Kuşkusuz tüm bunları ve özellikle bazılarını (örneğin, programlanabilir robotlar) media sayıp saymayacağımız tartışılabilir. Ancak asıl tartışılması gereken nokta, tam da "media" kavramının yeni enformasyon teknolojileri ile birleşmesi sonucu oluşan etkileşimsel [interactive] ortamın iletişim kuramına nasıl eklemleneceği olmalıdır. Çalışmanın Giriş'te verilen 'bilgi aktarımının yüzyüze iletişim dışında gerçekleştiği tüm kanallar media'dır' tanımına bağlı kalacak olursak kelime işlemci ya da programlanabilir robotlar da media kapsamında incelenebilir.

Yukarıda anılan kavramlara ait teknik ayrıntılarla
(Dipnot Devam)

dünyasında her seferinde bir takım kavramsal iyileştirmelere ihtiyaç duyulduğu yargısının yeniden oluşmasına yol açmıştır. Üçüncü "yeni" sıfatını ilk ikisine bağlayan ortak nokta yeni fenomenlerin kuramsal değişikliklere yol açması gerektiği/açtığı ise, onlardan ayıran yanı yol açtığı dönüşümün ilk ikisiyle kıyaslanamayacak ölçüde radikal olmasıdır. Söz konusu radikalliğe yol açan birbirine bağlı iki temel neden saptanabilir. Öncelikle bilgisayar dolayimli teknolojilerin giderek artan bir hızla enformasyon üretimi sektörünü kaplaması, bunun da kitle iletişim araçlarının ürettiği enformasyonu yaklaşık da olsa niteliksel olarak saptamayı olanaksız kılmasıdır². Örneğin, bir ev bilgisayarının iletişime açık tutulması öznel tercihlere bağlıyken, bilgisayar destekli veri aktarımı ağlarının kullanımı büyük oranda ancak biçimsel/niceliksel olarak saptanabilmektedir (modem cihazı yardımıyla oluşturulan Yerel Bölge Ağları ancak kullanım süresine bağlı olarak -telefon mükâlemesi ölçütüyle- kayda geçmektedir).

Bu olguyu "ikinci neden" olarak adlandırdığımız kavramsal bir noktayla temellendirebiliriz:

Teknolojik gelişmeler yayın, noktadan noktaya iletişim [point-to-point communication] ve bilgisayar iletişimi

(Dipnot Devam)

toplumsal-siyasal etkiler konusunda bkz., Aydın Uğur, İletişim Alanında Gelişmeler: Yeni İletişim Teknolojilerinin Toplumsal ve Siyasal Etkileri (Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986) -Yayınlanmamış Doktora Tezi-.

²Szecsö, Tamas; "Communication Planning: A Learning Process", Jel Kép (1988) -İngilizce- özel Sayı, s. 48.

arasındaki geleneksel sınırları parçalamaktadır³.

Elektronik media alanındaki yeni teknolojik gelişmeleri iletişim kuramı kapsamında tutabilmek için ilksavsal [axiomatic] ilkeler geliştiren Szecskö, bu ilkelerin merkezinde yer alan düşünceyi de şöyle özetlemektedir: "(K)itle iletişiminin gelişmesinin kendine ait içsel yasaları yoktur."⁴

Yeni elektronik media'nın eski kavramsal çerçeveye içinde tartışılmasının güçlüklerinden (ve olanaklarından) söz eden bir diğer kuramcı da Rice'dır. Rice'a göre,

Yeni media -videotex'den kişisel bilgisayar ağlarına, iletişim uydularından fiber optiğe- bir kuşak öncesine kadar çok açık ve yararlı görünen ayrımları bulanıklaştırmıştır:

- (1) Teknisyen-Sanatçı...
- (2) Genel Erişim-Sınırlı Erişim...
- (3) Düzenlenmiş Media-Düzenlenmemiş Media...
- (4) İletişim-İşlem [processing]...
- (5) Zaman-Mekân...
- (6) Aktif Denetim-Pasif Denetim...
- (7) Aktarım [Transmission]-Alım [Reception]...⁵

Sıralanan ayrımların (burada) en önemlisi, kuşkusuz, aktif ve pasif denetim arasında yapılandır. Rice, bu ayrımın silikleşmesi konusunda yeni media içinde de bir eski-yeni karşılaştırması

³Szecskö, "Communication Planning: A Learning Process", s. 48.

⁴Szecskö, "Communication Planning: A Learning Process", s. 51.

⁵Rice, R. E.; "New Media Technology: Growth and Integration", Rice et. al. (der) new Media: Communication, Research, and Technology (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) s. 34.

yaparak aktiflik-pasiflik sorunsalını iyice karmaşıktırmaktadır. Rice, ilk ortaya atıldığında öğrencinin öğrenme sürecine aktif katılımını sağlaması özelliğiyle öne çıkan eğitimde bilgisayar uygulamalarının en yeni bilgisayar oyunları ile karşılaştırıldığında zihinsel hiç bir işlem yapmaya gerek bırakmadığı görüşündedir⁶.

Paisley ve Chen ise bilgisayar kullanımının yaygınlaşmasını 'ikinci elektronik devrim' olarak adlandırmakta ve geçmişteki televizyon araştırmalarının oluşturduğu kuramsal gergevenin (çocuklar üzerindeki etkileri anlamında) bilgisayar için söz konusu olmadığını belirtmektedir. Yazarlara göre, böyle bir kuramsal gergeve oluşturulurken dikkate alınması gereken, izleme davranışı değil de kullanıcıya yönelik etkileşim [user-directed interaction] olmalıdır⁷.

Aktiflik-pasiflik sorunsalına yeni media'nın perspektifinden bakışımızı netleştirebilmek için bu fenomenin bir tanımını vermek yerinde olacaktır.

Yeni media, tipik olarak mikro işlemci [micro-processor] ya da mainframe bilgisayar yetilerini kullanan ve kullanıcılar arasında ve kullanıcıyla enformasyon arasında etkileşime olanak tanıyan ya da bunu zorunlu kılan iletişim teknolojileri olarak

⁶Rice, "New Media Technology: Growth and Integration", s. 34.

⁷Paisley, William, Milton Chen; "The Second Electronic Revolution: The Computer and Children", Bostrom (der) Communication Yearbook 8 (Beverly Hills, CA.: Sage, 1984) s. 107.

tanımlanabilir⁸. Bu teknolojilerin ortak teknik özellikleri genelde 'yeni enformasyon teknolojileri' arı verilen ve enformasyonun toplanmasında [collection], saklanması [storage], işlenmesinde [processing] ve nihayet akatarımında [transmission] sayısal teknik kullanan sistemlerden yararlanılmasıdır. Yeni enformasyon teknolojisi, hız, erişim, saklama kapasitesi ve yeni hizmet alanlarının doğmasına olanak tanınması ağlarından ekonomik ve toplumsal alanlarda (ayrıca, makro ve mikro düzeyde) önemli değişikliklere yol açabilmektedir⁹.

Yeni elektronik media'yı insan eylemi ya da izleyicinin bakış açısından incelemek istediğimizde karşımıza iletişim kuramının şimdiye kadar ele alınan karanlık bölgeleri birer engel olarak çıkacaktır. Ne var ki, geleneksel iletişim araştırmalarının ve özellikle yeni yaklaşımların (örneğin, toplumsal biliş yaklaşımı) elektronik media'nın izleyiciyle olan ilişkisinin düzeneklerini ortaya çıkarmak bakımından yadsınamaz bir katkısı da olacaktır. Ama, bundan da önemlisi, yeni elektronik media "...yeni kuramlar, yeni analitik yöntemler ve yeni veriler gerektirecektir."¹⁰

⁸Rice, "New Media Technology: Growth and Integration", s. 35.

⁹'Yeni Enformasyon Teknolojileri' [New Information Technologies] tanımı ve Avrupa Topluluğu kapsamında makro etkileri ve ihtiyaç duyulan düzenlemeler için bkz., Gillespie et. al. (der) The Effects of New Information Technology on the Less Developer Regions of the Community (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Community, 1985) s. 1 ve ilerisi.

¹⁰Rice, R. E.; "Preface", Rice et. al. (der) The New Media: Communication, Research, Technology, s. 11.

Tüm bunların bir gırpıda ve sorunsuzca olacağını söylemek sağma bir iyimserlik olurdu. Çünkü, pratik edilen bilim de olsa yapılan işi meşru kılan büyük ölçüde inançlardır. İletişimin mesaj aktarımı sürecine indirgeyen anlayış da, kuşkusuz, eski elektronik ve elektronik olmayan media araştırmalarında olduğu gibi, pek çok başka etkeni göz ardı ederek yeni elektronik media'nın ilettiğiyle sınırlanmış araştırma projeleri geliştirecektir.

Yeni iletişim teknolojilerini izleyici/kullanıcı bağlamında kavramsal olarak incelemek iki düzeyde çok ilginç ve anlamlı olacaktır. Bunlardan birincisi, kitle iletişim araçlarının 'kitleliliğinin', ikinci ve daha önemlisi ise 'iletişimin' sorgulandığı düzeyler olarak belirlenelidir. Her iki düzeyin merkezinde de, oluşturulmaya çalışılan kavramsal gerçeğe uygun olarak, artık yeni kimliğini (kurma/olusturma edimleriyle belirleyen ve kurduğu tarafından belirlenen) pekiştiren özne yer almaktadır.

2. KİTLE İLETİŞİMİNİN 'KİTLESELLİĞİ'

Daha önce etkiye ve özellikle olumsuz, istenmeyen etkiye göre tanımlanarak sınırlarının belirginleştirildiği 'genel izleyicinin' gerçekliği olmayan, ancak söylem düzleminde bulunabilen bir varlık olduğu belirtilmişti. Etkiye göre değil de kullanmaya (ve doyum sağlamaya) göre tanımlanan izleyicininse içinde yer aldığı ontolojik boşluğun [vacuum] aslında bu öznenin psikolojinin öznesi olmasından kaynaklandığından da çeşitli vesilelerle söz edilmmişti. Bu durumda iletişimi kitlesele kılan etken izleyicinin kitleler halinde etkileniyor ya da doyum sağlıyor olmasının ötesinde (ki bu kavramların da çok tartışmalı oldukları biliniyor) mesajın

kitlelere yönelik olarak tasarlanıyor ve bu amaçla kodlanıyor olmasıdır. İki olasılıkla karşı karşıyayız: iletişimi kitlesel yapan ya media örgütlenmelerinde bir şekilde yer alan bireyler (fiilî kodlayıcılar) ya da medium'un kendisidir. Ancak her iki durumda da klasik kitle iletişim araştırmalarının 'süreç' mantığı iş dengesini yitirmektedir. Diğer bir deyişle, kitle iletişimi sürecinin mantıksal dengesi gönderici-mesaj-alıcı ilişkisinin gönderici yönü lehinde bozulmaktadır. Bu durumu bir örnekle açmaya çalışalım.

Televizyonda canlı yayınlanan bir yarışma programında yarışmacılardan biri önceden planlanmamış bir şekilde annesinin yaş gününü kutlarsa, biçimsel anlamda kitlelere ulaşan bu mesaj kitle iletişimi kapsamına girecek midir? Bu somut ama analitik durumu klasik kitle iletişimi kuramları çerçevesinde ele alalım.

1- Yukarıda sözü edilen iki olasılıktan ilkinе göre, bu, kitlesel bir iletişim değildir. Çünkü, biçimsel anlamda ne program tarzını [genre] seçen ve tasarlayan etmen (yapımcı, yönetmen vb.) ne de mesajı kodlayan etmen kitlesellik gibi bir niyet ve kaygu taşımamaktadır.

2- İkinci olasılık göz önüne alınırsa yarışmacının doğum günü kutlaması kelimenin tam anlamıyla kitleseldir. Çünkü, medium teknik bilgi işlem sürecinden geçen şey ne olursa olsun (bu stüdyoda uçan bir sinek de olabilir, bizim örneğimizde olduğu gibi yersiz ve zamansız bir kutlama da) kitleselleştirmekte ya da mesajı kitlelere ulaştırmaktadır.

3- Alıcı açısından durum "1"de belirtilenin hemen hemen aynıdır. Söz konusu olan kitlesel bir iletişim değil, canlı yayınlanan

yarışma programını izleyen anne ile oğlu/kızı arasında oluşan özel bir ilişkidir.

İnsanların çıktıkları televizyon programlarından sık sık bu tür 'özel' mesajlar göndermedikleri düşünülecek olursa, bu durumun 'genellemeye uygun' bir olgu olmadığı kolayca görülebilir. Ancak burada amaç, genelleme yapmak değil, bir ilişkiyi, medium ve izleyicinin (kitle?) ilişkisini analitik düzlemde incelemektir. Öte yandan, genellemenin metodolojik bir anlamı olduğu nesnelci bilim pratiğinin sınırlarını ihlâl ederek aynı vak'aya [case] yaklaştığımızda bu ilişkinin bir başka yönünü, eylem-anlam ekseninde yer alan boyutunu görebiliriz. Anlamanın yaratılması sürecini (dilsel yapıların oluşumunu düşünürsek) ele aldığımızda kitlesel olmayan tek bir mesajın varolmadığını öne sürebiliriz. Çünkü, anlamlama faaliyetinin sine qua non parçası olan iletme/alma edimlerinin ancak ve ancak saymaca [conventional] gösteren-gösterilen ilişkisi bağlamında olanaklı olduğunu biliyoruz. Diğer bir deyişle, toplumsal/kültürel oydaşma sonucu oluşan kurallar ve kaynaklar bütünüünün sınırları içinde, ancak, yine aynı kurallar ve kaynaklar bütünüünün sunduğu sonsuz zenginlikte olanaklar ve olasılıklar bağlamında bir anla yaratılabilir.

Tekrar örneğimize dönelim. Yarışma programı tarsının dizisel [paradigmatic] eksenini oluşturan kaynakların ve dizimsel [syntagmatic] eksenini oluşturan kuralların sınırları nereye kadar uzanmaktadır? Sunulan anlam bağlamında ele alacak olursak bu sınırlar gayet açıktır: Programın dekoru, sorulacak sorular, bu soruların doğru yanıtları, sunucunun kostümü hatta yüz ifadesi, programın amacı (eğitmek/eglendirmek vb.), programın süresi vb.

hep sunulan anlam kapsamındadır. Ancak sunulan anlam dizisel ve dizimsel eksenlerin parametrelerini verdiği bölgenin yalnızca çok küçük bir bölgesinin oluşturmaktadır. Gerçekten de bu dar bölgenin perspektifinden bakıldığında basit bir mesajın kitlesel olup olmadığına karar vermekte büyük güçlüklerle karşılaşırız.

Kurulan anlamın oluşturduğu bölge ise parametreleri ancak $n+1$ şeklinde verilebilen iki eksenin çizdiği sınırla özdeşdir. Bu sınırın bittiği yerde ise psikotiğin söylemi başlar¹¹. Bu zenginliğin arkasında yatan gerçek, yarışma programı tarzının kullandığı özel dil ile genel dilin (konuşulan dil) genişkenlikleridir. Diğer bir deyişle, programın dili genel anlamda dilin kural ve kaynaklarından faydalanan bir alt kümesidir.

'Kitlesel' kavramının 'kitle iletişim araçlarının' ilettiği mesajlar bakımından bile sorunlu ögeler barındırdığı söylenebilir. İletişim alanına klasik kitle iletişim araçlarını da kullanarak giren yeni iletişim teknolojileri tanımında yer alan etkileşimlilik [interactivity] kavramıyla kitleselliğe yeni bakış açıları getirmemizi sağlayacaktır. Bunların tartışması da bir sonraki başlık altında, yeni elektronik media'nın iletişim edimi düzlemindeki sorgulaması sırasında yapılacaktır.

¹¹ Bilindiği gibi bir şizofrenin söyleminde göndergelerle göstergeler arasındaki ilişki kelimenin tam anlamıyla özel bir tarzda kurulmuştur. Bu nedenle, özellikle kimi şizofreni tiplerinde 'hastanın' dış dünya ile hiç bir bağlantısının bulunmadığı söylenirken kastedilen, elbette, hastanın dilsel anlamda başka bir dünyaya göç etmesidir.

3. YENİ ELEKTRONİK MEDIA İLE İLETİŞİM¹²

Elektronik media ile iletişimi iletişim kuramlarının neresine (kitle iletişimime mi, kişilerarası iletişime mi yoksa bilişsel süreçlerle ilgili olarak kullanılan intrapersonal iletişime mi) yerleştireceğimize karar vermeden önce (ki bu hiç de kolay olmayacaktır) istençli eylem kuramı açısından bakarak bu teknolojiler dolayısıyla gerçekleşen birim edimi [unit act] analiz etmek yerinde olacaktır.

Öncelikle şu soruyu soralım: Elektronik media karşısındaki izleyicinin/kullanıcının davranışlarını "istençli" kategorisi altında inceleyebilir miyiz? Kuşkusuz evet. Bunu daha iyi anlayabilmek için bir karşılaştırma yapabiliriz. Karşılaştırma amacıyla televizyon izleyicisi ve kişisel bilgisayar kullanıcısını ele alalım. Durumu daha da netleştirmek için izleyici/kullanıcının bilimsel araştırmalara sık sık konu olan "çocuk" varsayalım.

Her şeyden önce, yinelemeyi de göze alarak, bir noktayı açıklığa kavuşturmakta yarar var; Televizyon ekranı karşısındaki çocuk üzerine yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu etki paradigmasının kavramsal araçları ve metodolojisiyle gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık, bu paradigmanın etkiye açık izleyicisi, kullanım ve doyum sağlama paradigmasının direnmeyi bilen

^{12.}Yeni* elektronik media olarak tanımladığımız teknolojilerin büyük çoğunluğunun "eski" elektronik media'yı tümleşik bir sistem içinde kullanmaları dolayısıyla bundan sonra eski-yeni ayrımı yapılmayacak ama "yeni" sıfatı varsayılacaktır.

izleyicisi ve toplumsal biliş yaklaşımının kodlayan, bilişsel olarak 'aktif' izleyicisi ile dengelenmeye çalışılmıştır. Buna göre çocuk, yalnızca alıcı değil, ama aynı zamanda, işlemcidir [processor]. Mesajların teknik anlamda tek yönlü aktığı televizyon iletişiminde bile gerek davranış ve gerekse biliş açılarından aktif olduğu, yani, neyi, ne amaçla seyrettiğini bildiği söylenen bir öznenin bilgisayar monitörü karşısında da en az aynı durumda olduğunu söylemek çok zor olmayacaktır.

Elektronik bir medium olarak bilgisayarı ve çocuğun bu cihazla etkileşimini irdeleyen araştırmalara baktığımızda, çocuğun pasifliği bir kategori olarak (televizyonun etkilerine yönelik araştırmalarla karşılaştırıldığında) daha baştan yok sayılmaktadır. Bunun başlıca nedeni, medium'un toplumla, toplumsal yaşamın genel kabul gören kurallarıyla gelişen mesajlar üreten/aktaran bir araç olarak görülmemesidir¹³:

Bilgisayarlarla ilgili olarak çocuk, düşünen çocuk olarak sunulmuştur. Araştırmacıların çocuğun görsel ve metinsel [textual] bilginin alıcısı ve işlemcisi olduğu varsayımıyla yola çıktıkları görülmeye başlanmıştır. Bu araştırmaların perspektifleri, bilişsel bilimler ve çocuk gelişimi araştırmalarındaki son gelişmelerden

¹³ Oysa son yıllarda geliştirilen kimi bilgisayar oyunları, gelişkin grafik ekranlar ve çok hızlı bilgisayarların da yardımıyla televizyon ekranındaki görüntü kalitesine çok yakın görüntülerle şiddet (savaş oyunları vb.) veya pornografik kurgular içermektedir. Örneğin "A Game" adlı bir oyunda şiddet de içeren erkek fantazileri işlenmekte, ekranda soyunan bir kadın imgesi kullanıcıya "bana ne yapmak istersin?" vb. sorular sormaktadır. 'Yapılacak' şeylerin arasında "Maxi" adındaki bu kahramanı çeşitli araçlar kullanarak dövmek, işkence etmek de vardır.

yararlanmıştı. Çalışmaları bilgisayar bilimleri ve yapay zekâ [artificial intelligence] alanlarına kadar uzanmaktadır¹⁴.

Bilgisayar-insan etkileşimini değerlendirirken televizyonun izleyiciler üzerindeki etkilerinin araştırıldığı pek çok perspektifin düştüğü hataya düşmemek için bilgisayarı ve benzeri elektronik media'yı kendi içinde bir olgu olarak verili kabul etmemeliyiz. Bu anlamda yapılacak en anlamlı iş, bilgisayarın da içinde yer aldığı toplumsal bağlamın ya da daha analitik terimlerle söyleyecek olursak, bilgisayarlı eylemin referans gerçevesini [frame of reference] belirlemek olacaktır. Bu bağlamda ve analizin bu aşamasında, istençlilik ve belirlenimcilik arasında kavramsal zikzaklar çizmemek için rahatlıkla Parsons'un kavramsal araçlarını ödünç alabiliriz.

Birinci Bölüm'den de hatırlanacağı gibi, insan eyleminin gerçekleşebilmesi için gerekli yapısal ögelerin biraraya gelişlerine ve birbirleriyle ilişkilerine 'eylemin referans gerçevesi' adı veriliyordu. Bu gerçeğe içinde bir kutupta eylemin koşulları (C), diğer kutupta normatif ögeler (i), ortada ise bunları birleştiren araçlarla (M) aktörün öznel çabası ve bir hedef/sonuç (E) yer almaktaydı¹⁵. Bu gerçeveyi elektronik media'ya (burada bilgisayara) uyarlayacak olursak,

¹⁴Chen, Milton; "Computers in the Lives of Our Children: Looking Back on a Generation of Television Research", Rice et. al. (der), The New Media: Communication, Research, and Technology, içinde, s. 281. (Vurgu eklendi)

¹⁵Parsons, Talcott; The Structure of Social Action (New York: The Free Press, 1949) s. 732.

* koşulların bilgisayar donanım ve yazılımını (bilgisayar kullanımını fizikî olarak kısıtlayan ve yönlendiren yönlerini);

* normatif ögelerin (şimdilik) verili kabul edebileceğimiz içselleştirilmiş toplumsal kurallar sisteminin bilgisayarla ilişkilendirilebilenlerini;

* hedef/sonucun bilgisayar kullanabilmekten bir bilgisayar oyununda başarılı olabilmeye ya da bir program yazıp işletebilmeye ve verili bir programı amaçlara uygun olarak verimli bir şekilde işletebilmeye kadar uzatabileceğimiz amaçları;

* aracın ise, bu amaçlara ulaşabilmek için ihtiyaç duyulabilecek her şeyi (bir bilgisayar, video oyun salonu [video arcade], uygun bir yazılım vb.), kapsadığını söyleyebiliriz.

İşte bu gerçeğe içinde yer alan birim edimin analizinde düşülebilecek iki çok önemli hata olabilir. Bunlardan birincisi, koşulları ön plana alarak bunların kısıtlayıcılıklarıyla yönlendiriciliklerini abartmak, ikincisi ise içselleştirilen normatif ögeleri analiz edilebilir tek nesne olarak algılamak şeklinde formüleleştirilebilir. Parsons'un terimlerini kullanacak olursak, birinci hata 'eylemin pozitivist yorumuna' ikinci hata ise 'eylemin idealist yorumuna' yol açacaktır¹⁶. Bu çalışmada kullanılan

¹⁶Parsons, The Structure of Social Action, s. 732.

kavramsal gerçeğe göre ise birinci yorum nesnelci, ikinci yorum da öznelci perspektif olarak adlandırılabilir.

Her ne kadar media kullanımının eylem analizi açısından incelenmesinin yaygın bir geleneği yoksa da bilgisayar kullanıcısının makine karşısındaki konumunun irdelenmesinde araştırmacıların aldığı tavırın öznelcilik/idealizm yanının ağır bastığını söyleyebiliriz. Bunun nedeninden yukarıda kısaca söz etmiştik: Medium'un doğası gereği etkileşimi öne çıkarması. Ancak, örneğin televizyonda teknik anlamda etkileşimin gerçekleşmemesinin, televizyonun seyredildiği toplumsal durumlarda ve anlam yaratma süreçlerinde etkileşimin olmadığı anlamına gelmeyeceği de vurgulanmalıdır. Bu bakımdan bilgisayar kullanımında ikili bir etkileşim söz konusudur: İnsan-insan ve insan-makine etkileşimi. Bunlara bir de bilgisayarın tümleşik bir sistem içinde bilgi aktarım kanalı olarak kullanıldığı durumu eklersek kavramsal olarak incelenmeye değer üçüncü etkileşim, insan-makine-insan etkileşimi ortaya çıkacaktır. Etkileşim nosyonunun bu genişletilmiş değişkesi insan etmeninin, ve dolayısıyla öznelci anlayışın bilgisayar konusunda ağırlık kazanması anlamına gelmektedir. Bu aşamada şu soruyu sorabiliriz: Televizyon söz konusu olduğunda media etrafında oluşan hegemonik etki halkası bilgisayarla iletişim ele alınınca ne olmuştur?

Yukarıda altını çizerek koyduğumuz 'şimdilik' koşulunu kaldırdığımızda sorabileceğimiz soru, normatif toplumsal değerlerin nasıl içselleştirildiklerine ve, eğer böyle bir kurallar kümesinin (bilgi stoğunun) varlığından kuşku duymayacaksa,

bunların nihaî olarak nasıl kuruldukları/oluşturulduklarıyla ilgilidir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Parsons'un birim edim analizi, birim edimlerin eklemlenerek toplumsal sistemi oluşturmaları bağlamında başlangıçtaki hareket noktası olan yapıcı/yaratıcı özne anlayışından sapıyordu. Diğer bir deyişle, makro ve mikro evrenlerin birbirleriyle uyumlu işlemleri ya yalnızca mikro ya da yalnızca makro analizlerde gerçekleşiyor, Mannheim'in sözünü ettiği tek bir insan gerçekliği perspektifine varılamıyordu¹⁷.

İletişim edimini de sorgulayarak normatif/kurumsal düzenin nasıl kurulduğunu anlayabiliriz. Bu anlamda teknik anlamda gelişen ve giderek yaygınlaşan bilgisayar fenomeni oldukça aydınlatıcı ipuçları sunmaktadır.

Her şeyden önce, pek çok bakımdan meşru olan şu soruyu sorabiliriz: Bilgisayar kullanımı gerçekten bir iletişim edimi içerir mi? Eğer bu soruya olumlu vereceksek, daha önce yanıtız bıraktığımız bir soruyu burada tekrarlamak durumundayız: bu iletişimi mevcut iletişim kuramları içinde nereye yerleştirebiliriz?

Bu noktada bilgisayar kullanımı sözünün içerdiği iki farklı "kullanmayı" birbirinden ayırmak gerekecektir. Bunlardan birincisi, bilgisayarın (çoğu kez başka kanallarla birlikte) bir bilgi aktarımı kanalı olarak kullanımıdır. Derinlemesine bir analize bile gerek duyulmadan bunun kelimenin tam (ve klasik) anlamıyla

¹⁷ Bkz., I. Bölüm, s. 53.

iletişim olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, ikinci kullanım, yani, kullanıcı ile bilgisayar ikilisinin başka hiç bir bağlantı ve dolayım olmaksızın oluşturdıkları bilgi akışı sistemi bazı ilginç ve tartışmaya değer özelliklere sahiptir. İşte, iletişim ediminin oluşup oluşmadığı sorusunu meşru kılan, yani, söz konusu edimin iletişim olup olmadığından kuşku duyabileceğimiz durum budur.

İnsan-bilgisayar ilişkisini analiz edebilmek için daha önce Parsons'dan ödünç alarak kullandığımız kavramsal araçlara yine başvurabiliriz. Bu doğrultuda söz konusu ilişkinin koşullu (yapısal) ve normatif ögeleri üzerinde daha ayrıntılı durmamız gerekmektedir¹⁸.

a) İnsan-Bilgisayar ilişkisinin Koşullu ögeleri:

Bu başlık altında toplayacaklarımız, öznel irade ile koşullanamayan, değiştirilemeyen ve nihayet belirlenemeyen nesnel ögeler olacaktır. Bu bakımdan bilgisayar sistemi ve bunun içerdği merkezî işlem birimi [central processing unit], geçici hafıza [Random Access Memory], sabit manyetik hafıza [Read Only Memory], bilgi girişinin [input] sağlandığı klavye (ve benzeri uzantıları -mouse, joystick, vb.-) ve bilgi çıkışının [output] elde edildiği monitör ya da yazıcı (ve türevleri -çizici [plotter] vb.-) ile bu donanıma ait sabit sistem yazılımı öznel müdahaleye açık olmayan nesnel ögelerdir.

¹⁸ Daha önce de yaptığımız gibi, analizin bu düzeyinde 'şimdilik' terimini kullanmakta yarar var. Çünkü, bu aşamada 'yapısal'dan kastedilen, edimi kısıtlayan ve koşullandıran, durağan ögelerden oluşmaktadır. Oysa, pek çok kere belirttiğimiz gibi, nihai analizde yapıyı yalnızca kısıtlayıcı, koşullandırıcı ve durağan olarak ele almamak gerekmektedir.

Bu ögelere ek olara kimi zaman belirli bir dereceye kadar kimi zamansa hemen hemen tümüyle müdahaleye açık olabilen yazılımları ekleyebiliriz. Ne var ki, müdahaleye ne kadar açık olursa olsun, yazılım, belli bir amacın gerçekleştirilmesi için (genellikle) kullanıcı tarafından oluşturulmayan programları kapsadığından, mantıksal olarak zaten öznel müdahaleyi gerektirmemektedir. Yine de burada bir açık kapı bırakmakta yarar var; kullanıcı kendi hazırladığı programlarda amaç ve arzuları doğrultusunda dilediği değişikliği yapabilir. Bilgisayar kullanımının bu özelliğinin bizim için bir başka ve çok önemli anlamından söz edebiliriz. Bu, bilgisayar kullanıcısının ileride kendi karar ve davranışlarını kısıtlayacak, belirleyecek olan bir yapıyı¹⁹ (programı) kendi elleriyle oluşturması özelliğidir. Oysa bu gerçek bir kısıt olamaz. Ya da en azından, tamamen bilinçli bir tercihle belli bir hedef/sonuca yönelik olarak öznel çabayla oluşturulan bir yapının kısıtlayıcılığından biraz kuşkuyla söz edebiliriz.

Bu noktaya kadar yalnızca fizik kısıtlayıcılardan söz ettik. Ancak, çok önemli bir başka yapı da, rahatlıkla nesnel koşullar başlığı altında düşünülebilecek bilgisayar programlama dilleridir.

¹⁹ Öyle görünüyor ki, "yapı" sözcüğünü olası en az hatayla bilgisayar programları için kullanabiliriz. Çünkü, bir bilgisayar programı, verili donanım ve sistem yazılımı ögeleri içinde herhangi bir öznel müdahaleye uğramadan (ve bu şanstın yoksun olarak) işleyebilmesi için mükemmelleştirilmiş bir yapısallığa sahip olmak zorundadır. Örneğin, program, bir program ögesinin kendi içinde gönderme yaptığı satırda aranan oluşumu (bir veri, bir değişken, bir komut vb.) bulamazsa, tersi belirli olasılıklar gerçevesinde özellikle belirtilmemişse, bu oluşumu başka yerlerde aramak gibi bir yetisi (yapılan hatayı tamir veya telafi etmek insana has bir yetidir) olmadığından, çalışmayacak, ekranda "hata" mesajı belirecektir.

Belli bir programın yapısallığının kaynağı da, tıpkı doğal bir dil gibi bir dilbilgisel [grammatic] yapısı olan bilgisayar dilleridir. Ancak, bu dilbilgisel yapının doğal dille benzeşmesinin yanısıra, bir bilgisayar dilini doğal dilden ayıran çok önemli bir özellikten söz edebiliriz. İki dil arasındaki dizisel [paradigmatic] alış-veriş bir yana bırakarak bilgisayar programlama dilini kendi içinde kapalı bir sistem olarak düşündüğümüzde, sistemin gösterenleriyle göndergeler arasında saymaca değil, işlemsel [operational], işlevsel [functional] ve dolayısıyla yarar [utility] ilkesine dayanan bir ilişki olduğunu görürüz. Örneğin donanımın belli bir işlevinin harekete geçiren bilgisayar diline ait bir gösterge (bir komut) uyardığı işlevle birebir ve belirli [determinate] bir ilişki içindedir. Bu birebir ilişki, önceden tasarlanmış ve alternatifleri arasından bilinçli olarak seçilerek kullanıma alınmış göstergelerden oluşur. Bunun nedeni ise bilgisayara ait göndergelerin tanımı gereği muğlak varlıklar olan 'kültürel birimler'den oluşmuyor olması, yani, bilgisayarların kendi kendilerine saymaca kültürler geliştirememeleridir. Eski bir deyimle, 'malumu ilân etme' pahasına belirtelim: Bilgisayar dili yapay bir dildir.

Aslında bu 'ilân'ın kendisi değil, kullanıcı-bilgisayar ilişkisi bağlamındaki sonuçları önemlidir. Bilgisayarın donanımının harekete geçirilip, mesaj üretebilir hale getirilmesi için gerekli olan yazılım dilleri, niyetlenilmiş, neden-sonuç ilişkisi kapsamında ele alınabilecek bir insan edimi sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Tersinden söylenecek olursa, bilgisayar dilleri, tek tek programların yazılması ve kullanılmasıyla oluşmazlar. Bu

nedenle bir bilgisayar dilinde dil-söz [langue-parole] diyalektliğinden kesinlikle söz edemeyiz.

Program-bilgisayar dili ilişkisinde karşılıklı etkileşimin olmaması, yapıların kısıtlayıcılığına kuşkuyla yaklaşmamızı sağlayan yapılaşma ve yapıların ikili karakteri anlayışının bir sınırlılığı olarak düşünülebilir. Ancak yine de, 'gecikmiş' bir diyalektikten söz edebiliriz. Çünkü etkileşim anında, yani eşsüremlili [synchronic] olmasa da, ardsüremlili [diachronic] bir diyalektik söz konusudur. Bilgisayar dünyasının sürekli değişen ve gelişen ihtiyaçları doğrultusunda, ister istemez mevcut dillerin yeni değişimleri [version] geliştirilmekte ve hatta tümüyle yeni diller yaratılmaktadır. Ama dil düzeyinde ve son kertede, kullanıcının yapılarla doğrudan bir kurma/kurulma ilişkisi yoktur.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Eğer böyle bir "doğrudan" ve "eşsüremlili" ilişki tümüyle olanaksızsa, bu, insan-bilgisayar etkileşimini iletişim saymakta oldukça zorlanacağımız anlamına gelir. Bunun böyle olmadığını iki nedenden dolayı söyleyebiliriz. Öncelikle insan-bilgisayar ilişkisi genellikle bilgisayar programı (yani, parole) düzeyinde gerçekleşir. Programlarsa yapısal nitelikleri gereği, büyük çeşitlilikte veriyi hızlı bir biçimde saklama, düzenleme, sentez sonucu yeni bir biçime sokma ve anlaşılabilir halde çıktıya dönüştürme işlerini yapmaktadırlar. Bu şu anlama gelir: Bilgisayar programı yönlendiriciliği kadar niyetlenilmiş ve sonuçları önceden kestirilebilen edimlere araçlık eden bir yapıdır. O halde, bilgisayar programı kullanma edimi, tanımı gereği, programın dahil olduğu dilsel sisteme dışsal amaçlar doğrultusunda gerçekleşir. İnsan, yazılım diliyle ancak ve ancak

program yazarken (yaratırken) amaçsal [teleological] bir belirlenme ilişkisine girer. Bu ilişki ise yukarıda açıklamaya çalıştığımız "gecikmiş diyalektiğe" tâbidir.

İkinci neden, insan-bilgisayar ilişkisinin normatif yönüne aittir.

b) İnsan-Bilgisayar ilişkisinin Normatif Ögeleri:

Koşullu ögelerin yapısal niteliklerinden söz ettik. Bundan da önce yapıların (yapısalcı anlayışa göre) varlıklarını sürdürmek için insan-öznelerle ihtiyaç duymadıkları belirtilmişti²⁰. Bunun temel nedeni, yapıların içlerinin boş olması, ya da yine yapılarla dolu olmasıdır²¹. Yapıların oluşturduğu gerçeveyi

²⁰ Bkz., I. Bölüm, s. 31, 68-9, 91.

²¹ Geniş bir düşünce hareketi olarak yapısalcılık, C. Lévi-Strauss, Michel Foucault ve Louis Althusser'in yazılarında hümanizm-karşıtlığı ve/ya tarihsicilik-karşıtlığıyla [anti-historicism] belirginleşir. (Tarihsicilik ve tarihselcilik [historism] arasındaki ayrım için bkz., Doğan Özlem, Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986) s. 38-9n).

Kuramsal hümanizm-karşıtlığı, örneğin Lévi-Strauss'un çalışmalarında artsüremli analize karşı eşsüremli analizin yeğlenmesi şeklinde ortaya çıkar. Amacı insan toplumlarının evrensel niteliklerini bulmak ve dahası bu nitelikleri insan zihninin evrensel yapısal nitelikleriyle ilişkilendirmek olduğu için artsüremli analiz askıya alınır. Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz., Val Burris, "Marxism and Structuralism", McNall, Scott ve Howe (der), Current Perspectives in Social Theory (Greenwich, Conn.: J.A.I. Press, 1981) s. 57-87; ayrıca bkz., Tom Bottomore, Robert Nisbet, "Structuralism", Bottomore ve Nisbet (der) A History of Sociological Analysis (London: Heinemann, 1979) s. 557-99. Bu noktada şunu da belirtmeden geçmeyelim: Yukarıda anılan kuramcılar içinde "yapısalcı" nitelemesine yalnızca Lévi-Strauss itiraz etmez. Foucault ve Althusser'in bu konuda ciddi itirazları vardır. Bu itirazlar için bkz., M. Foucault, The Order of Things (New York: Vintage Books, 1973), "Foreword to the English Edition" s. ix-xiv; L. Althusser, Essays in Self-Criticism (London: New Left Books, 1976), "Structuralism?" s. 126-31.

dolduran, yapısalcı sonrası yaklaşımların söylem [discourse] adını verdikleri ve "düzenlenmiş [regulated] herhangi bir cümleler sistemi" olarak tanımlanan şeydir²². Bu anlamda insan-bilgisayar ilişkisinde ortaya çıkan ve içselleştirilen değerler ve yargılar sistemini "bilgisayar söylemi" olarak adlandırabiliriz.

Bilgisayar kullanımının normatif öğelerini iki ana eksen üzerinde tartışabiliriz. Bunlardan birincisi bilgisayar ve bilgisayar aracılığıyla gerçekleştirilen işleri haklı kılan ya da meşrulaştıran (pozitif) söyleme, ikincisi ise, bilgisayarlara ve sonuçlarına negatif yaklaşan söyleme karşılık gelir²³.

²²Henriques, Julien et. al.; "Introduction to Section 2: Constructing the Subject", Henriques et. al. (der), Changing the Subject (London: Methuen, 1984) içinde s. 91.

²³Bilgisayara ait negatif söylem genellikle "özel yaşam" [privacy] ve "özgürlük" [freedom] kavramlarıyla içiçedir. Bu anlamda, negatif söylemin odağında birim edim anlamında bilgisayarla iletişim/etkileşim yer almaz. Bunun nedeni asıl korkulan şeyin bilgisayar olanaklarının kötüye kullanılmasıdır. Negatif söylem içinde yer alanlar kimi zaman işi o kadar ileri götürmüşlerdir ki, kişisel bilgisayarlara tek tek bireylerin başkaları hakkında kayıt tutmalarından endişe edenler ve bunu özel yaşamın gizliliğine yönelik bir tehdit olarak algılayanlar bile vardır. Bkz., Portia Isaacson, "The Personal Computers versus Personal Privacy", Hoffman (der), Computers and Privacy in the Next Decade (New York: Academic Press, 1980) s. 35-7. Ayrıca bkz., George B. Trubow, "Microcomputers: Legal Approaches and Ethical Implications", Hoffman (der), Computers and Privacy in the Next Decade (New York: Academic Press, 1980) s. 23-9.

Kurumsal düzen düzleminde yer alan negatif söylem için bkz., Arthur R. Miller, The Assault on Privacy: Computers, Data Banks and Dossiers (New York: Mentor, 1972) ve John Wicklein, Electronic Nightmare: The Home Communications Set and Your Freedom (Boston: Beacon Press, 1981). Hem negatif hem de pozitif söylemleri içeren daha felsefi yaklaşımların toplandığı bir derleme için bkz., Burchert ve Stewart (der), Being Human in a Technological Age (Athens; OH.: Ohio University Press, 1979). Yine karşılaştırmalı bir derleme için bkz., Lapham (der), High Technology and Human Freedom (Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1985).

Pozitif söylem, bilgisayarın bireysel ve toplumsal hayata getirdiği yenilikleri (hız, kapasite, hemen hemen sınırsız bilgi depolama ve alış-verişi vb.) ilerlemeci [progressive] bir perspektifle incelemektedir. Bu söylemi oluşturan öğeleri ve başka hangi söylemlere eklemlendiğini anlamak için bilgisayar reklâmlarına bir göz atmak yeterli olacaktır²⁴.

Söylemlerin birbirlerine rahatça eklemlenebilmesi, söylemin bir özelliği olarak saptanabilir. Bu anlamda, bilgisayar dünyasının normatif yanını oluşturan söylem(ler)in, makro siyasi tercihlerden kullanıcı ihtiyaçlarına, ekonomik yapılanmanın gereklerinden (karar alma mekanizmaları, rasyonel defter tutma ve muhasebe vb.) cinsiyetçi söylemin toplumsal yeniden üretimine kadar çok genişli toplumsal ve kültürel oluşumlardan beslenebileceğini söyleyebiliriz. Tüm bunlardan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Bilgisayar ve bilgisayar destekli iletişim sistemleri, insan etmeniyle ilişkisi bağlamında bu ilişkinin koşullu öğelerine indirgenemez. Tıpkı diğer media'da olduğu gibi, bilgisayar fenomenini de toplumsal sonuçları açısından incelemek için koşullu ve normatif öğelerin dahil olduğu bir analize ihtiyaç duyulacaktır.

²⁴"(...) sizi ulaşamadığınız yere götürür", "(...) size güç katsın, olanaksız sanılanı gerçekleştirin." (Bilgisayar satan bir firma reklâmından.) Bir başka reklâm metni ise cinsiyetçi söylemin bilgisayar söylemine eklemlenmesine iyi bir örnek oluşturmaktadır (Bkz., Ek 1): (Masada oturan bir erkek önünden geçmekte olan bir kadına bakarak telefonda konuşmaktadır). "Evet patron, bugün geldi...! Nefis gözüküyor... Gerçekten çok güzel... Mükemmel hatları var... Hem çok hızlı, hem de işe çok yatkın, yorulmadan çalışıyor. İstatistikler, listeler, fişler, faturalar... Neden mi bahsediyorum? Neden olabilir, tabii ki (...) yazıcısından...!"

özellikle bilgisayarla etkileşim söz konusu olduğunda media'ya atfedilen "kişisel" nosyonunun arkasında yatan gri renkte, uzlaşımçı, ortalama izleyici/özne kavramı bu özelliklerini yitirmektedir. Bunun başlıca nedeni, pozitif bilgisayar söylemini oluşturan öğelerin ağırlıkla bireysel geçitlilik, yaratıcılık ve eylem kavramları üzerinde durmasıdır²⁵.

Bir bilgisayar firması (Macintosh) "değer yargılarını" kendi yayınladığı dergide şöyle terimlerle ifade ediyor:

Her birey önemlidir. Her kişinin farklılık yaratacak eylemlere girme fırsatı ve zorunluluğu vardır (...) Apple kişilere bilgisayar gücünden yararlanma olanağı sağlayarak topluma katkıda bulunmaktadır (...) Apple, bilgisayarın kişisel bir alet olabileceği ve olması gerektiği inancı üzerine kurulmuştur (...) Ürünlerimizden, kullanıcıların gereksinimlerini karşılamalarını, onların yaratıcılık yeteneklerini genişleten bir dost gereğ olmalarını bekleriz...²⁶

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, kişilerin "farklılık" eylemlere girme fırsat ve zorunluluğudur. Açıkça belirtilmese de

²⁵ Özellikle kişisel bilgisayarların (PC) bilgisayar pazarını giderek artan bir hızla kaplaması ve bu alandaki teknolojik gelişmelerin bilgisayarla etkileşimde insanın kendisini mümkün olduğu kadar "bir makine karşısında gibi" hissetmemesini sağlamaya yönelik olması kişiselliği arttırıcı bir rol oynamaktadır.

²⁶ Macintosh Dünyası (Aralık 1988) "Apple Değer Yargıları" s. 18-19 (Vurgu Orijinal Metinde).

Bu "değer yargıları", kuşkusuz, ticarî kaygularla oluşturulmuş bir söylemin içinde yer almaktadır. Ancak, ticarîlik, burada, insan-bilgisayar ilişkisinin normatif yönünün analiz edilmesinde bir engel oluşturmamaktadır. Çünkü, daha önce de belirttiğimiz gibi, bilgisayar söylemi olarak adlandırdığımız söylem tam da toplumsal yaşamın farklı bölgelerinde (ticaret, reklâmcılık, toplumsal cinsiyet ilişkileri vb.) yer alan söylemlerin belli bir şekilde eklemlenmesinden oluşmaktadır.

farklılık 'başka bireylere göre' tanımlanmaktadır. Bu anlamda 'bilgisayar gücünden yararlanan' bireyler, başka bireylerden farklılaşarak 'topluma katkıda' bulunmaktadır. Kişilerin yaratıcılık yeteneklerini geliştiren, onları diğerlerinden farklılaştıran 'kişisel' bir alet topluma nasıl bir katkıda bulunabilir?

Burada katkının yananlamı bireysel gelişimle toplumsal gelişim arasında kurulan faydacı [utilitarian] ilişkide bulunabilir. Ancak yine de ilginç olan, bu örnekte kurulduğu biçimiyle bilgisayar söyleminin, faydacı söylemdeki ekonomik rasyonalite indirgemeciliğinden farklı bazı öğeleri de bünyesinde barındırmasıdır. Bunun en çarpıcı göstergesi insan ve makine arasında oluşması arzulanan 'dostluk'tur²⁷.

İnsan-bilgisayar ilişkisinin normatif yönünü oluşturan söylemlerin kaynağı toplumdur. Ancak, burada üzerinde önemle durulması gereken nokta, söylemin kaynağı olarak belirlenen toplumun kendi gerçekliğini yaratan/yaratabilen bir özne olmadığıdır. Parsons'un normatif değerlerle ilgili olarak söylediklerini hatırlayacak olursak, normatif öğelerin de kuruluşunu gerçek insan-öznelere borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, 'içselleştirerek' değil. Bu noktada Parsons'tan yararlanabileceğimiz en uygun nokta, öznenin kendisine dikte ettirilen anlamları almakla

²⁷'Dostluk' kavramını abartılı bir reklâmcı stratejisi olarak belirlese bile, bilişsel düzlemde bilgisayar-insan ilişkisinin 'insanî' öğeler taşıdığını gözleyebiliriz. Bunun en belirgin örneği, bilgisayar kullanan kişiler karşısındaki makineyle konuşmaları, ona bir insanmış gibi hitap etmeleridir. Eskiden insanların yaptığı işlerin giderek artan bir hızla ve yetkinlikle makineler tarafından yapılması bu 'tek kişilik diyalogun' nedeni olarak saptanabilir.

yetinmemesi, ama bizzat bunların oluşumunu sağlamasıdır. Bu anlamda 'toplum' kavramı, belirleyici bir etmeni değil, belli bir dizi nesnel koşulun etrafında örülen oydaşmayı göstermektedir.

Tek başına ele alındığında toplumsal yaşamın çok farklı bölgelerine göndermeler yapan söylemlerin gelip belirli nesnelerin etrafında toplanmaları ise anlam yaratma ve aktarma süreçlerinin ilgilenilen nesnelerden ve bunlara ait nesnel koşullardan kaynaklanmadığına işaret etmektedir. Normatif ögelerin 'kurulduğunu' ama 'dayatılmadığını' söyledikten sonra koşullu ögeleri nereye yerleştireceğiz ve daha önemlisi, bunlara ne gibi bir rol yükleyeceğiz?

Anlamanın öznel olarak kurulması nesnel ögeleri önemsizleştirmez. Tam tersine, nesnel koşulların rolü anlamlama sürecinin kavramsallaştırılmasında büyük önem taşımaktadır. Bunun en belirgin nedeni, normatif ögelerden söz ederken zaten (şu veya bu şekilde) bir öznenin varlığını kabullenmemizdir. Bu anlamda asıl tartışılması gereken, nesnel koşulların ve buna bağlı olarak öznenin kuruluş dinamikleri, bir diğer ifadeyle, bunların karşılıklı birbirlerini oluşturma sürecinin kendisidir.

Bilgisayar olgusu bu tartışma bağlamında tarihsel anlamda kritik bir dönüşümün odağında yer almaktadır. Bu dönüşümün yönünü davranışçılıktan bilişsel yaklaşımlara doğru gizebiliriz. Bilindiği gibi davranışçı psikolojiyi kavranabilir bilim nesnesi olarak davranışları belirlemeye iten neden, pozitivist bilim anlayışının metodolojisinin kavramsallaştırmaya temel olarak olguları almasıydı. Bu anlamda davranışların nesnel nedenleri kolayca olguya dönüştürülebildiğinden zihinsel süreçler ya da bilinçdışı

(ve yapısalcı-sonrası psikanalizin dilde kurulan öznesi) bilimsel bilginin kapsamı dışında kalmıştı.

Yapma/yapabilme ve bilme arasındaki sağlam ilişki, yani, yapılan/üretilen şeylerin bilinebilmesi kimi zihinsel süreçlerin (örneğin bellek, sema aktivasyonu vb.) bilimsel bilginin meşru sınırları içine girmesinde önemli bir rol oynamıştır. İşte, söylencesel de [mythic] olsa yapay zekâ [artificial intelligence] nosyonu bilim tarihinde böyle bir rol oynamıştır:

Bilgisayarın davranışçılığın ölümündeki payı teknik değildir. Usun radikal bir şekilde farklı görülmesinin meşruiyeti tam da bilgisayarın varlığı tarafından sağlanmıştır. Bilgisayar bilimcileri bir zorunluluğun sonucu olarak makinelerinin içinde neler olup bittiği, genel sistemlerin "işsel durumları" hakkında konuşabilmek için bir sözcük hazinesi geliştirdiler. Eğer makine 'zihinlerin' işsel durumları varsa, kuşkusuz insanların da olmalıydı²⁸.

Düşünen makineler söylencesinin bizi ilgilendiren yönü hümanist bilim kurgunun paranoyası değil, düşünen makine yaratma düşüncesinin 'bilimsel modeli'dir. Dünyayı ele geçirme niyetinin insan toplumlarına ve dolayısıyla insana has bir özellik olduğu göz önüne alınırsa, günün birinde gerçekten insan gibi düşünebilen makineler kullanılmaya başlandığında bu makinelerin ilk yapacakları işin insansı iktidar ilişkilerine öykünmek olup olmayacağını bir yana bırakabiliriz. Bundan da önce, 'düşünen

²⁸Turkle, Sherry; "Artificial Intelligence and Psychoanalysis: A New Alliance", Daedalus, Cilt 117, No.: 1 (Kış 1988) s. 242.

makine' eğretilemesinin gerçekliğini tartışabilmek için 'düşünme edimi' üzerine düşünmemiz gerekecektir. Dahası, yapay-olmayan, yani, biyolojik zekânın ne dereceye kadar 'yapay olmadığını' (ya da ne kadar 'doğal olduğunu) bile tartışabiliriz. Önce 'yapaylığın' ne olduğuna bakalım. Yapay, üretilmiş, yapılmış olandır, yani, 'yapay'ı bulmayız, biz üretiriz. Ne var ki, insanın ürettiği her şeyi yapay başlığı altında toplamak çok doğru olmayacaktır. İki farklı tür yapay tanımlanabilir: Birinci tür yapay, örneğin, yapay çiçeği anlatmak için kullanılandır. Yapay çiçek plastik ya da kâğıttır, gerçek, doğal bir çiçek değildir. Bu anlamda yalnızca görüntüsü 'çiçek gibi'dir. Yapay çiçek kokmaz, bitki kurtları tarafından kemirilmez vb. İkinci tür yapay ise, söz gelimi, yapay ışığı anlatmak için kullanılır. Burada söz konusu olan yalnızca görünürde ışığa benzemek değildir. Yapay ışık da aydınlatır. Bunu yapay kılan, bir ampulü güneşten ayıran, insan imalatı olmasıdır²⁹.

Sokolowski, yapay zekâyı ikinci kategori içinde ele alır ve şu saptamayı yapar:

Eğer, bir yapıntı olmasına rağmen, düşünen makinenin zekâsı gibi bir iddiada bulunacaksak, 'düşünmenin' yaptığı söylenen şeyin ne olduğunu açıklığa kavuşturmak zorundayız (...) Yapay zekâ basitçe beyni ve sinir sistemini taklit etmez. Ama o, yazılı söylemi dönüştürür, kodlar ve manipüle eder. Ve doğal zekâ salt beyin işlevleri içinde oluşan organik bir faaliyet

²⁹ Sokolowski, Robert; "Natural and Artificial Intelligence", Daedalus, Cilt 117, No.: 1 (Kış 1988) s. 45-7, 62.

değildir... Yazı beyin ve bilgisayarın arasında yer alır³⁰.

Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Düşünmenin içinde de doğal olmayan, (yazı gibi) yapay ögeler mevcuttur.

Doğal düşünce-düşünen makine ilişkisinin en net ifadesi, matematikçilerin, mantıkçıların ve nihayet bilgisayar bilimcilerinin makineyi düşündürebilmek için bir bilgisayar dili [langue] yaratırken önlerinde tek bir model bulunduğu gerçeğinde yatar. Bu model insanın, hatta, bilimadaminin kendisinin düşüncesidir. O halde, bir kez daha alt üst olan klasik ayrımlardan biriyle karşı karşıyayız. Bu ayrım davranışçılığın ve daha genelde pozitivistimin kutsal saydığı özne-nesne arasındaki ayrımdır. Bu noktada Turkle, yapay zekâ kuramcılarını psikanaliz kuramcılarına yaklaştıran bağlantıyı vurgular:

Psikanalistler gibi Yapay Zekâ kuramcıları da, öznel ve nesnel derin düşünme arasındaki gizliyi eritmeye yönelik bir iş yaratmışlardır³¹.

Eski ayrımların sorgulanmaya başlanması, eski ayrımlar üzerinde duran analizlerin de kimi meşrulaştırıcı mantıksal gerekçelerden yoksun kalmasına yol açacaktır. Bu bağlamda, bilgisayarlı insan edimi analizinin nesnel/koşullu ögeler ve normatif ögeler arasında yaptığı ayrıma kuşkuyla bakmamız gerekecektir. Bu kuşku, özellikle bilgisayar dilleri ile bilişsel düzenekler arasındaki basit

³⁰Sokolowski, "Natural and Artificial Intelligence", s. 47-8.

³¹Turkle, "Artificial Intelligence and Psychoanalysis: A New Alliance", s. 245.

taklile dayanmayan bağlantı göz önüne alındığında daha da yoğunlaşacaktır.

Şimdiye kadar elde ettiğimiz ve insan-bilgisayar ilişkisini betimleyen kavramsal cümleleri maddeler halinde özetleyelim:

* Bilgisayarla etkileşimde bulunan insan istençli edimlerde bulunur.

* Bu edim, insan-bilgisayar ilişkisinin koşullu ve normatif ögeleri çerçevesinde gerçekleşir.

* İnsan-bilgisayar ilişkisinin normatif yönü (pozitif ve negatif söylemler), bu ilişkinin koşullu ögeleri etrafında toplanan çok çeşitli toplumsal dinamiklerce oluşturulur ve pekiştirilir. (Kabaca bilgisayar söylemi adını verdiğimiz düzenli cümleler sisteminin kaynağı bilgi nesnesi değil, özne-olmayan-toplumdur.)

* Bilgisayarın içerdiği 'yapay zeka' yapay teriminin "gibi olan" anlamının içerdiği sahteliği değil, 'doğalıyla aynı mantıksal yapıyı taşıyan' ve 'aynı kategorideki işlevleri gerçekleştiren' anlamını göstermektedir.

* Yapay zekanın oluşturulma süreci, bilimadının kendi dışındaki bir gerçekliğe (nesnel gerçekliğe) müdahalesi düzleminde değil, öznel gerçekliğin bir model olarak kullanılması pratiği düzleminde yer alır. (Bu anlamda özne-nesne, öznelcilik-nesnelcilik ayrımları -fiilen- ortadan kaldırılmış olur.)

Bir bilgi işlemci olarak insan, bilgisayarla etkileşime girdiğinde, mesajları, hiç bir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde,

belli amaçlar doğrultusunda (istekli olarak) belli bir sonuca ulaşma beklentisiyle kodlar. Bilgisayar, merkezi işlem birimi ile kullanıcı arasında bir köprü olarak kabul edebileceğimiz yazının kodunu açar ve yeniden kodlar. Kullanıcı yeniden kodlanmış mesajı aldığı anda gemer tamalanmış, ve birim edim gerçekleşmiştir. İnsan bilişinin fizyolojik sınırları içinde bu edimi iletişim saymamanın ancak toplumsal nedenleri olabilir. Diğer bir deyişle, teknik anlamda gürültünün en aza indirgendiği bu enformasyon işlem ve akışının iletişim sayılmasında hiç bir kuramsal pürüz yoktur. Ancak, iletişim kuramları içinde en çok "kişilerarası" [inter-personal] başlığı altında incelenmeye yatkın olan bu iletişim, ikinci kişinin insan olmaması anlamında bazılarına ürkütücü görünebilmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada sosyal bilimlerin epistemolojisinde uzun yıllardan beri tartışılan öznelcilik-nesnelcilik geriliminin (sosyolojideki toplumsal sistem-toplumsal eylem ikileminin) iletişim disiplinindeki yansımalarını irdelemeye çalıştık. Bu bağlamda, yukarıda anılan gerilimin iletişimdeki yansıması aktif/pasif izleyici sorunsalı olarak saptanabilir. Bunun gösterilebilmesi için önce iletişimin ne kadar özgün bir disiplin olduğu sorusuna yanıt aranmaya çalışıldı. Bu soruya yanıt olabilecek, ama onu da kapsayan genel bir önerme formülleştirilebilir: Bir disiplini, bir çalışma alanını özgün kılan ilgilendiği nesne değil, bu nesne ile ilgilenme biçimidir. Dolayısıyla, iletişim araştırmalarında egemen olan "ilgilenme biçimi" ya da bilim anlayışı, bu disiplinin komşu disiplinlerden (sosyoloji, sosyal psikoloji, dilbilim vb.) ödünç aldığı kavramları ve varsayımları belirleyecektir.

İletişim disiplini içinde "egemen paradigma" olarak adlandırılan etki araştırmaları -genelde- doğa bilimlerinden devralınan pozitivist epistemoloji etkisi altında gelişmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak etkilenen (özne) bir yana bırakılarak etkileyen şey, mesaj içeriği üzerinde durulmuştur. Doğal olarak etkilenen özneyi "pasif izleyici" olarak kabul etmemiz gerekmektedir. Ancak, iletişim araştırmaları içinde bir başka yaklaşım, kullanım ve doyum sağlama paradigması, egemen paradigmanın pasif izleyicisinin, psikolojiden devralınan bir dizi kavram aracılığıyla (güdüler, ihtiyaçlar vb.), aslında "aktif" olduğunu ileri sürmüştür.

Ancak bunu yaparken devraldığı kavramların tanımlandığı bağlamın temel varsayımlarını da kabullendiğinden izleyici aktifliğini ancak davranış düzeyinde kavramsallaştırabilmiştir. Kullanım ve doyum sağlama paradigması, öznenin pasifliği sorununun arkasında yatan epistemolojik öncülleri göremediğinden soruna yüzeysel yaklaşmış ve bir dizi totolojik cümle üretmiştir.

izleyici-öznenin aktifliği/pasifliği genel sosyal bilim epistemolojisinin üzerinde yıllardır spekülasyonlara yol açan özne-nesne ikiliği sorunsalından bağımsız düşünülemez. Meseleye sosyolojik bir perspektiften bakılarak oluşturulan yapılaşma kuramı özne-nesne ikiliğini yapı-eylem karşıtlığı olarak görür. Bu formüllemeye göre toplumsal yapılar ve insan eylemi günlük yaşam pratikleri içinde karşılıklı birbirlerini oluşturur/kurarlardır.

İletişim disiplini içinde yeni yeni gelişmekte olan 'toplumsal biliş paradigması' yapılaşma kuramının üzerinde durduğu sentetik epistemolojiye en yakın paradigma olarak saptanmıştır. Bunun nedeni, insanın bilişsel faaliyetlerinin onu çevreleyen doğal ve toplumsal çevre ile ilgili zihinsel yapıların kurulmasındaki rolüdür. Öznenin bu rolü, yapısal dilbilim geleneği içinde geliştirilen dil-söz diyalektiği anlayışına da uymaktadır. Ancak yine de toplumsal biliş yaklaşımının insanın zihinsel düzenekleriyle ilgili olarak oluşturduğu kuramsal modelin daha yakından incelenmesi gerekmektedir. Bu incelemenin nesnesi bilgisayar (ve yapay zekâ) fenomenidir.

Bilgisayarların bir belleği olması ve bu belleğe işlerlik kazandıran programlama dilleriyle programların insan bilişinden

esinlenilerek geliştirilmesi insan-bilgisayar analogisine ilginç bir boyut kazandırmaktadır. Bu boyut, insanın uyarım ve tepke arasında kalan zihinsel süreçlerinin bilimsel bilginin nesnesi olabileceğine dairdir.

İçinde yaşadığı toplumsal çevrenin -nesnel- koşullarını edimiyle kuran ve buna karşılık pratik bilinç düzleminde kurduğu bu yapılar tarafından düşünceleri/davranışları belirlenen özneyi konu alan araştırmaların analiz birimi toplumsal grup olabilir. Bunun koşulu ise klasik mikro-sosyoloji literatüründeki "grup" tanımının yeni iletişim teknolojilerinin belirlediği koşullar gerçevesinde yeniden gözden geçirilmesidir. Çünkü, yeni iletişim teknolojileri genellikle -teknik anlamda- tek yönlü olmayan bir enformasyon akışına olanak sağlamaktadırlar. Teknik olmayan bir dille, yani, anlamlama süreci bağlamında konuşacak olursak, bütün elektronik media'nın zaten tek yönlü olmayan bir enformasyon akışı ile işlev gördüklerini ileri sürebiliriz. Bunun nedeni ise anlam- lamanın özünde "öznel" bir faaliyet olmasıdır.

Öznel bir faaliyet olarak anlamlamayı iletişim terimleri gerçevesinde düşünecek olursak karşımıza kodlama ve kodağıımı kavramları çıkacaktır. Egemen paradigma içinde kodlama, mesaj kaynağına, kodağıımı ise alıcıya ait özelliklerdir. Oysa, aynı iletişim sürecini mikro perspektiften ele aldığımızda oldukça ilginç bir sonuçla karşılaşırız. Bilissel yaklaşımın öznesi, kodağıımını yaptığı mesajları aynı anda kodlamaktadır. O halde şunu ileri sürebiliriz: Kodlama ve kodağıımı sentezci bir anlayışla tek bir kavramsal başlık altında ele alınabilirler. Bu anlayış, eleştirel iletişim kuramının literatüre soktuğu muhalif kodağıımı

kavramının "istisnailiğini" ortadan kaldıracak ve analiz birimi olarak tanımlanan "yorumlayıcı topluluğun" olağan (rutin) pratiği olarak incelenmesini sağlayacaktır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: İzleyiciyi aktif veya pasif olarak kabul etmek gizil olarak bir başka kabullenmenin ürünüdür. Bu kabullenmeye göre, özne ve nesne arasında sosyal bilim ve iletişim paradigmalarının olağan bilim pratikleriyle aşamayacakları kadar kalın bir gizgi vardır. Bu gelişmanın vardığı sonuç ise söz konusu gizginin gerek teknolojik gelişmeler, gerek bilimsel söylem anlamında eskisi kadar kalın ve aşılamaz olmadığıdır.

KAYNAKÇA

AKARSU, Bedi (der); Felsefe Terimleri Sözlüğü (Ankara: T.D.K. Yayınları, 1978).

ALLOR, Martin; "Relocating the Site of the Audience", Critical Studies in Mass Communications, Cilt 5, No.: 3, (Eylül 1988) s. 217-33.

ALTHUSSER, Louis; Essays in Self-Criticism (London: New Left Books, 1976).

-----; For Marx (London: New Left Books, 1977).

-----; "Freud ve Lacan", Felsefe Yazıları, No.: 1 (1982) s. 108-29.

AZİZ, Aysel; Toplumsallaşma ve Kitleleşme İletişim (Ankara: A.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1982).

BALL-ROKEACH, Sandra, Melvin de Fleur; "A Dependency Model of Mass-Media Effects", Communication Research, Cilt 3 (1976) s. 3-21.

BARTHES, Roland; Elements of Semiology (London: Cape, 1967).

BERGER, Peter L.; Invitation to Sociology (London: Penguin Books, (1963).

BERGER, Peter L., T. Luckmann; The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge (Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1976).

BIOCCA, Frank A.; "Opposing Conceptions of the Audience: The Active and Passive Hemispheres of Mass Communication Theory", J. A. Anderson (der) Communication Yearbook 11 (Newbury Park, CA: Sage, 1988) s. 51-80.

BLUMLER, J. G., Elihu Katz; The Uses of Mass Communication: Current Perspectives on Gratifications Research (Beverly Hills, CA: Sage, 1974).

BORATAV, Ali (der); Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu izinde (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985).

BOSTROM, R. N. (der); Communication Yearbook 8 (Newbury Park, CA: Sage, 1984).

BOTTOMORE, Tom, Robert Nisbet (der); A History of Sociological Analysis (London: Heinemann, 1979).

BOTTOMORE, Tom, Robert Nisbet; "Structuralism", Bottomore ve Nisbet (der); A History of Sociological Analysis (London: Heinemann, 1979) s. 557-99.

BRAUDEL, Fernand; The Mediterenanean and the Mediterenanean in the Age of Philip II Cilt I (London: Collins, 1972), Cilt II. (London: Collins, 1973).

-----; "Tarih ve Toplumsal Bilimler: Uzun Dönem", Boratav (der), Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985) s. 69-96

BURCHERT, Donald M., David Stewart (der); Being Human in a Technological Age (Athens, OH.: Ohio University Press, 1979).

BURNISTON, S., C. Weedon; "Ideology, Subjectivity, and the Artistic Text", Schwarz (der) On Ideology (London: Hutchinson, 1978) s. 199-229.

BURRIS, Val; "Marxism and Structuralism", McNall ve Howe (der) Current Perspectives in Social Theory (Greenwich, Conn.: J.A.I. Press, 1981) s. 57-87.

CHEN, Milton; "Computers in the Lives of Our Children: Looking Back on a Generation of Television Research", Rice et. al. (der) The New Media: Communication, Research, and Technology (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) s. 269-86.

CHERRY, Collin; On Human Communication (Cambridge, MA: The M.I.T Press, 1975).

DALLMAYR, Fred R.; "The Theory of Structuration: A Critique", Giddens, Profiles and Critiques in Social Theory (London: The MacMillan Press, 1982) içinde s. 18-25.

DAWE, Alan; "Theories of Social Action", Bottomore ve Nisbet (der) A History of Sociological Analysis (London: Heinemann, 1979) s. 362-417.

-----; "Two Sociologies", Thompson ve Tunstall (der) Sociological Perspectives (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1971) s. 542-55.

DIJK, T. Van; "Discourse Analysis", Journal of Communication, Cilt 32, No.: 1 (1983) s. 13-49.

ECO, Umberto; The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of the Text (London: Hutchinson, 1987).

-----; A Theory of Meaning (Bloomington: Indiana University Press, 1976).

FOUCAULT, Michel; The Order of Things (New York: Vintage Books, 1973).

GARFINKEL, Harold; Studies in Ethnomethodology (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1967).

GERBNER, George; "The Importance of Being Critical -In One's Own Fashion", Journal of Communication, Cilt 33, No.: 3 (Yaz 1983) s. 355-362.

GERBNER, George, Larry Gross; "Living With Television: The Violence Profile", Journal of Communication, Cilt 26, No.: 2 (1976) S. 173-99.

GIDDENS, Anthony; "Action, Subjectivity, and the Constitution of Meaning", Social Research, Cilt 53, No.: 3 (Güz 1986) s. 529-45.

-----; Central Problems in Social Theory (London: The MacMillan Press, 1979).

-----; Profiles and Critiques in Social Theory (London: The MacMillan Press, 1982).

GILLESPIE, A., J. Goddard, F. Robinson, I. Smith ve A. Thwaites; The Effects of New Information Technology on the Less Favoured Regions of the Community (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Community, 1985).

GITLIN, Todd; "Media Sociology: The Dominant Paradigm", Theory and Society, Cilt 6, No.: 2 (Kis 1976) s. 205-53.

GOFFMAN, Erving; The Presentation of Self in Everyday Life (New York: Anchor, 1959).

GOULDNER, Alvin; The Coming Crisis of Western Sociology (London: Heinemann, 1971).

GROSS, L., M. Morgan; "Television and Enculturation", Dominick ve Fletcher (der) Broadcasting Research Methods (Boston: Allyn & Bacon, 1985).

GUNTER, Barry; Dimensions of Television Violence (New York: St. Martin's Press, 1985).

-----; "The Perceptive Audience", Anderson (der), Communication Yearbook 11 (Newbury Park, CA: Sage, 1988) s.22-50.

GUREVITCH, Michael, Tony Bennett, James Curran ve Janet Woollacott (der); Culture, Society, and the Media (London: Methuen, 1984).

HAK, T., J. Haafkens ve G. Nijhof (der); Working Papers on Discourse and Conversation Analysis (Konteksten, 1985).

HALL, Stuart; "Encoding/Decoding", Hall et. al. (der) Culture, Media, Language (London: Hutchinson, 1981).

-----; "The Rediscovery of 'Ideology': Return of the Repressed in Media Studies", Gurevitch et. al. (der) Culture, Society, and the Media (London: Methuen, 1984) s.128-38.

Hall, Stuart, D. Hobson, A Lowe ve P. Willis (der); Culture, Media, Language (London: Hutchinson, 1981).

HECK, Marina Camargo; "The Ideological Dimension of Media Messages", Hall et. al (der) Culture, Media, Language (London: Hutchinson, 1981) s.122-27.

HOBBS, Thomas; Leviathan (Oxford: Basil Blackwell, -tarihsiz-)

HOFFMAN, Lance J. (der); Computers and Privacy in the Next Decade (New York: Academic Press, 1980).

HOY, David Couzens; "Hermeneutics", Social Research, Cilt 47, No.: 4 (Kış 1980) s. 649-71.

ISAACSON, Portia; "The Personal Computer versus Personal Privacy", Hoffman (der), Computers and Privacy in the Next Decade (New York: Academic Press, 1980).

JAY, Martin; Diyalektik imgelem: Frankfurt Okulu ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi 1923-1950 (İstanbul: Ara, 1989).

KLAPPER, Joseph T.; The Effects of Mass Communications (Glencoe, IL: Free Press, 1960).

LAPHAM, Lewis H. (der); High Technology and Human Freedom (Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1988).

LEVI-STRAUSS, Claude; The Raw and the Cooked (London: Cape, 1970).

-----; Structural Anthropology (London: Penguin, 1972).

LINDLOF, Thomas R.; "Media Audiences as Interpretive Communities", Anderson (der) Communication Yearbook 11 (Newbury Park, CA: Sage, 1988) s. 81-107.

LUKES, Steven; "Methodological Individualism Reconsidered", British Journal of Sociology Cilt 19 (1968) s. 119-29.

MANNHEIM, Karl; Essays on the Sociology of Culture (London: Routledge & Kegan Paul, 1962).

McLEOD, J., L. Becker; "The Uses and Gratifications Approach to Political Communication Research", Nimmo ve Sanders (der) Handbook of Political Communication (Newbury Park, CA: Sage, 1981) s. 67-100.

McNALL, S. G., G. N. Howe (der); Current Perspectives in Social Theory (Greenwich, Conn.: J.A.I. Press, 1981).

MEYROWITZ, Joshua; No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior (New York: Oxford University Press, 1985).

MILLER, Arthur, R.; The Assault on Privacy: Computers, Data Banks, and Dossiers (New York: Mentor, 1972).

NIMMO, D., K. R. Sanders (der); Handbook of Political Communication (Newbury Park, CA: Sage, 1981).

NISBET, Robert; The Sociological Tradition (London: Heinemann, 1967).

NORRIS, Christopher; Deconstruction: Theory and Practice (New Accents, 1984).

OAKESHOTT, Michael; "Introduction", Hobbes, Leviathan (Oxford: Basil Blackwell, -tarihsiz-) s. vii-lxvi.

ÖZLEM, Doğan; Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986).

PAISLEY, William, Milton Chen; "The Second Electronic Revolution: The Computer and Children", Bostrom (der) Communication Yearbook 8 (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) s. 103-36.

PALMGREEN, P.; "The Uses and Gratifications Approach: A Theoretical Perspective", Bostrom (der) Communication Yearbook 8 (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) s. 20-55.

PARSONS, Talcott; The Structure of Social Action (Glencoe, IL: The Free Press, 1949).

REEVES, Byron, Steven H. Chaffee ve Albert Tims; "Social Cognition and Mass Communication Research", Roloff ve Berger (der), Social Cognition and Communication (Beverly Hills, CA: Sage, 1982) s. 287-326.

RICE, Ronald E.; "New Media Technology: Growth and Integration", Rice et. al. (der), New Media: Communication, Research, and Technology (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) s. 33-54.

-----; "Preface", Rice et. al. (der), New Media: Communication, Research, and Technology (Beverly Hills, CA: Sage, 1984) s. 9-12.

RICE, Ronald E. et. al. (der); New Media: Communication, Research, and Technology (Beverly Hills, CA: Sage, 1984).

ROLOFF, Michael E., Charles R. Berger; Social Cognition and Communication (Beverly Hills, CA: Sage, 1982).

-----; "Social Cognition and Communication: An Introduction", Roloff ve Berger (der) Social Cognition and Communication (Beverly Hills, CA: Sage, 1982) s. 9-32.

ROSENGREN, Karl Erik; "Uses and Gratifications: A Paradigm Outlined", Blumler ve Katz (der), The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research (Beverly Hills, CA: Sage, 1974) s. 269-86.

ROUSSEAU, Jean-Jacques; The Social Contract (Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 1952) s. 387-439.

SAUSSURE, Ferdinand de; Genel Dilbilim Dersleri, I-II (Ankara: T.D.K. Yayınları, 1976).

SCHRAMM, W., F. Roberts (der); The Process and Effects of Mass Communication (Urbana, IL: University of Illinois Press, 1972).

SELNOW, G.; "The Fall and Rise of Video Games", Journal of Popular Culture, Cilt 21, No.: 1 (Yaz 1987) s. 53-60.

SEVERIN, Werner J., James W. Tankard; Communication Theories: Origins, Methods, Uses (New York: Longman, 1988).

SILLARS, Allan L.; "Are People 'Naive Scientists' or Just Naive?", Roloff ve Berger (der), Social Cognition and Communication (Beverly Hills, CA: Sage, 1982) s. 73-106.

SMART, Barry; "Foucault, Sociology and the Human Agency", Theory and Society, Cilt 11, No.: 2 (Mart 1982) s. 121-41,

SNOW, Robert P.; Creating Media Culture (Beverly Hills, CA: Sage, 1983).

SOKOLOWSKI, Robert; "Natural and Artificial Intelligence", Daedalus, Cilt 117, No.: 1 (Kis 1988) s. 45-64.

STEINER, Linda; "Oppositional Decoding as an Act of Resistance", Critical Studies in Mass Communication, Cilt 5, No.: 1 (Mart 1988) s. 1-15.

SZECSKÖ, Tamas; "Communication Planning: A Learning Process", Jel Kép (İngilizce özel Bası) (1988) s. 48-52.

TANNENBAUM, Percy H.; "The Indexing Process in Communication",
Schramm ve Roberts (der), The Process and Effects of Mass
Communication (Urbana, IL: University of Illinois Press,
1972) s. 322-24.

TOKGÖZ, Oya; Siyasal Haberleşme ve Kadın (Ankara: S.B.F.
Yayınları, 1979).

TRUBOW, George B.; "Micro Computers: Legal Approaches and Ethical
Implications", Hoffman (der) Computers and Privacy in the
Next Decade (New York: Academic Press, 1980) s. 23-9.

TURA, Saffet Murat; Freud'dan Lacan'a Psikanaliz (İstanbul:
Ayrıntı, 1989).

TURKLE, Sherry; "Artificial Intelligence and Psychoanalysis: A New
Alliance", Daedalus, Cilt 117, No.: 1 (kış 1988) s. 241-68.

UĞUR, Aydın; İletişim Alanında Gelişmeler: Yeni İletişim
Teknolojilerinin Toplumsal ve Siyasal Etkileri (Ankara: A.Ü.
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986) (Yayınlanmamış Doktora
Tezi).

VARDAR, Berke (der); Başlıca Dilbilim Terimleri (İstanbul:
İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1978).

WEBER, Max; Economy and Society (New York: The Free Press, 1947).

WEBER, Max; The Methodology of the Social Sciences (New York: The Free Press, 1949).

WEGNER, D., R. Wallacher; Implicit Psychology: An Introduction to Social Cognition (New York: Oxford University Press, 1977).

WICKLEIN, John; Electronic Nightmare: The Home Communications Set and Your Freedom (Boston: Beacon Press, 1981).

WILDEN, Anthony; System and Structure (New York: Tavistock Publications, 1980).

WOLF, Eric R.; Europe and the People Without History (Berkeley, CA: University of California Press, 1982).

ZIMMERMAN, D. H.; "Conversation Analysis", Communication Review Yearbook 11 (London: Sage, 1988).

SUMMARY

In this essay, the relationship between the tension of objectivism-subjectivism and active/passive audience constructs of the communication theory is tried to be demonstrated. It has been claimed that the active and passive hemispheres of communication theory and research cannot be examined properly unless one explores the epistemological distinction of object and subject. While doing this, it has also been claimed that communication as a discipline is not free of the ground assumptions of social theory which are shaped by the epistemological preferences of social scientists engaged with it.

Under these circumstances, the major problematic can be formulated as follows: To what extent the object (message content) is influential on the subject (audience). In order to answer this question, one should first demystify the possibility of known-object to appear, being totally external to the knowing subject. This means that, it is necessary to search for a legitimate ground for the discussion of object and subject separately. It is claimed that there is no such a ground of legitimisation. Rather, the view that the object is constructed by the very subjective acts of the actors who are, in turn, determined by that object is held. This comes to say that the critical concept for the reciprocal construction of the object and subject is 'interaction'.

Interactivity takes place not in the abstract notions like structure or institutional order, but in the real life situations determined by the dynamics of social group which must be defined in a radically different way in the context of 'new' electronic media than that which 'micro-sociology' does. The reason behind such a necessity is the fact that computers and computer supported systems of communication are interactive media.

Ek 1 =

Evet Patron, bugün geldi....!
Nefis gözüküyor.....
Geçekten çok güzel....
Mükemmel hatları var....
Hem çok hızlı, hemde işe çok yatkın, yorulmadan çalışıyor. İstatistikler, listeler, fişler, faturalar...

Neden mi bahsediyorum?
Neden olabilir, tabiki FUJITSU yazıcısından.....!

FUJITSU size yepyeni bir yazıcı serisi sunuyor. Kolay ve hızlı kullanım imkanı veren ve bilgisayarınıza tam uyum gösterecek DX2100 ve DX2200 serisi ile DX2300-DX2400 yazıcıları çağdaş bilgisayar kullanımında rakipsiz FUJITSU'dan! Grafik ve yazı amaçlı kullanımda yüksek kalitede yazı. DX serisinin çok kolaylıkla renkli yazıcıya dönüştürme imkanı, otomatik kâğıt beslemeleri, sürekli kâğıda geçiş kolaylığı zaman kaybını önler. Ortalama 6000 sheet arızasız çalışma süresi (MTBF), ve 55dB(A) 1m uzaklık ses düzeyi her ofis kullanımında idealdir.

FUJITSU DX2100-DX2200
DX2300-DX2400
DOĞRULAR KALİTELİ
YAZICILAR.

Karataoğlu
Kısmetli Teknoloji
Nispetiye - Beşiktaş - İstanbul

FUJITSU

OKUYUCU SERVİS KUPONU NO: 74